EGYPTEREIZEN 1988 en 1990

EGYPTEREIZEN

1988 en 1990

EGYPTEREIZEN 1988 en 1990

Werken

Coffey Genealogy. 1983, 333 pp.

De Oostendse kaper Carel Jonckheere. 1985, 259 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 166 pp.

Coffey Genealogy 2. 1985, 528 pp.

Coffey Genealogy 2: Addendum. 1986, 77 pp.

Coffey Genealogy 3. 1987, 592 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. I: *Bronnen*. 1988, 413 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 187 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. II: *Takken*. 1989, 357 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 331 pp.

Coffey Genealogy 2: Addendum 2. 1990, 105 pp.

Coffey Genealogy 3. (herdruk). 1991, 593 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 593 pp.

Egyptereizen 1988 en 1990. 1992, 219 pp., herziene ed. 2020 (e-boek), 216 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. III: *VANDECAVEYE, DECUF en addenda*. 1995, 257 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 219 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. IV: *CUSSÉ, GAFFÉ en ook DU HAMEL DE CANCHY en SANSON*. 2002, 458 pp., herziene ed. 2020 (e-boek), 386 pp.

Egyptereis 2001. 2003, 50 pp., herziene editie 2019 (e-boek), 50 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. IVa: *Addenda (Buteux) en correcties.* 2004, 88 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 63 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. IVb: *CUSSÉ, GAFFÉ en ook DU HAMEL DE CANCHY en SANSON, met addenda Buteux (dl. IVa – 2004).* 2005, 504 pp.

Henry Cuffe, secretary to the Earl of Essex, archive documents, 1600-1601. 2010, 55 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 65 pp.

Genealogie van CUFFEZ en varianten COFFEZ en COUFFEZ, dl. V: *CUFFER, CUFFET en addenda.* 2011, 237 pp., herziene ed. 2010 (e-boek), 271 pp.

Kwartierstaat CUFFEZ - 10 generaties, 2016 (e-boek), 77 pp., herziene ed. 2019 (e-boek), 77 pp.

Mijn highlights, 2019 (e-boek), 96 pp., internet ed. 2020 (e-boek), 80 pp.

Wettelijk Depot: D/2017/ André Cuffez, uitgever

Titelblad : twee dochters van Echnaton in graf van Meryra in Tell-el-Amarna
Binnentitelblad : familieleden van Ramose in zijn graf in Sjeik-el-Koerna (Luxor)

E-mail : andrecuffez@hotmail.com

INHOUD

VOORWOORD E-BOEK 2019

De boekeditie van 1992 is in deze e-publicatie verbeterd en dankzij de computertechniek met foto's in kleur. De foto's komen voor op de linkerbladzijde zoals in de boekvorm.

Sommige mindere relevante tekstdelen werden weggelaten. Om deze reden komen onvolledige bladzijden voor.

Mijn volgende reis naar Egypte in 2001, waarvan een verslag werd gepubliceerd in 2003, komt reeds volledig gedigitaliseerd voor op het *Internet Archive* (www.archive.org) in 2016.

Het belang van foto's kan niet genoeg onderschreven worden. De originele foto's werden gescand met een nauwkeurigheid van 600 dpi. Zij vormen een tijdsdocument! Hieronder enkele quotaties over het belang van foto's uit Susan Sontag, *On Photography*, 1977 (ook vermeld in de e-versie van *Egyptereis 2001*):

> After the event has ended, the picture will still exist, conferring on the event a kind of immortality (and importance) it would never otherwise have enjoyed (p. 11).
>
> The photograph is a thin slice of space as well as time (p. 22).
>
> A photograph could also be described as a quotation, which makes a book of photographs like a book of quotations (p. 71).

Tijdens het maken van deze e-publicatie beleefde ik de reis opnieuw en dit in mijn computerzetel!

Mijn e-boeken zijn te vinden in een pdf versie op het *Internet Archive* (www.archive.org) (laatste verbeterde versie) en in het e-depot (KB). Zij kunnen worden gedownload. Mijn boeken zijn oorspronkelijk zo samengesteld dat meestal de tekst op de rechterbladzijden (oneven pagina's) voorkomt en daartegenover de documentatie (o.a. foto's) op de linkse bladzijden (even pagina's). Met gebruik van de *Acrobat Reader DC* kan men na downloading de pdf lezen als boek zoals in het leesvenster van www.archive.org. In de menubalk van de *Acrobat Reader DC* “Beeld” aanklikken, vervolgens “Weergave van twee pagina's” en dan daarin “Voorblad weergeven bij twee pagina’s” aanvinken.

Opmerking betreffende de layout: de omkadering van de oude originele foto’s (Chinese inkt) is behouden gebleven. De foto’s die toegevoegd zijn in 2017 hebben een digitale omkadering.

INLEIDING

Waarom die interesse voor het Oude Egypte, interesse die reeds heeft geleid tot twee mooie reizen en veel lees- en kijkgenot? Telkens ik het woord "Egypte" tegenkom voel ik mijn aandacht zich concentreren, alsof er adrenaline in zit! Zelfs tijdens de voorbereiding van de eerste reis dacht ik van er niet overdreven veel belang in te stellen, wat ik eerder wel heb gedaan tijdens mijn vroegere hobby "genealogie". Eenmaal het doel bereikt zou het dan toch "over" zijn! Echter zelfs na een tweede reis was het nog niet "over"! Gelukkig heeft het niet geleid tot de passie-microbe. Er zijn nog andere domeinen overgebleven.

Wanneer ik terugdenk hoe mijn belangstelling voor Egypte is gegroeid, kan ik misschien wel teruggaan tot mijn studententijd in het Koninklijk Atheneum van Oostende, waar tijdens de geschiedenisles enkele 'lichtbeelden' werden vertoond o.a. over Egypte. Het enige beeld dat ik mij nog herinner is dit met een of meerdere feloeka's varende op de Nijl. De kleur was monochroom bruin. De klas was verduisterd en in die sfeer heeft dit een diepe indruk op mij gemaakt.

Mijn tweede kennismaking was die met de mooiste vrouw van Egypte, namelijk Nefertiti (ik verkies de Franse schrijfwijze omdat die het best de conventionele uitspraak van de hiërogliefen benadert) die ik tegenkwam, op een poster in een gang van de Koninklijke Militaire School in 1956. Haar bevallig hoofd en haar slanke hals spraken mij erg aan. Het was eveneens een monochroom bruine afbeelding op een gele achtergrond. Van een medestudent kreeg ik een goed gelijkend beeldje (zelden zijn de kopieën goed gemaakt!) cadeau. Om hem ervoor te bedanken gaf ik hem een boek met haar biografie, die ik niet eens heb gelezen, want wie zij was of wanneer zij precies heeft geleefd, interesseerde mij toen nog niet. Zij was zeer mooi en dit was voldoende. Hetzelfde jaar bezocht ik nog het Louvre museum in Parijs. Hoewel ik me nog vaag een sarcofaag herinner was mijn belangstelling voor de Egyptische afdeling toen niet groter dan voor een andere.

Vele jaren later - het moet in het begin van de jaren tachtig geweest zijn - boeide mij de piramide van Cheops. Het was het enige nog bestaande wereldwonder en er hing een geheimzinnige sfeer rond. Wie was die Cheops en wat was er eigenlijk binnenin? In de bibliotheken zocht ik naar werken over de piramide. Hoe meer ik er over las, des te meer steeg mijn belangstelling voor een bezoek.

Hoe ik bij Echnaton, de ketterkoning, en per toeval ook de echtgenoot van Nefertiti, terecht ben gekomen, weet ik niet meer. Uiteindelijk werd hij voor een zeer lange tijd het middelpunt van mijn interesse. In ieder geval moet het voor 1984 zijn geweest want in dit jaar bezocht ik mijn eerste Egyptisch museum (het Louvre niet meegerekend) in München. Helaas, op dit moment was een van de mooiste stukken van de verzameling, namelijk een stuk van het hoofd van Echnaton (slechts de kin tot en met de neus en de kenmerkende vlezige lippen), uitgeleend voor een bijzondere tentoonstelling. Een catalogus was er ook al niet te koop: uitverkocht!

Dit was dan in tegenstelling met mijn bezoek van een volgend museum - het Liebig Huis in Frankfurt in 1985 waarin de Egyptische afdeling gesloten was voor verbouwingswerken! Daarentegen kon men er wel een catalogus kopen!

In 1984 kreeg ik het mooie standaardwerk *Atlas van het Oude Egypte* van Malek en Baines onder ogen, wat ik mij dan ook heb aangeschaft en mijn kennis en interesse uitermate deed toenemen.

Op 28 april 1987 - voor mij een memorabele datum - werd de beslissing genomen een reis naar Egypte te ondernemen. Ik vond dat het voorjaar het best geschikt leek en eind februari zou het interessantst zijn. Ik had dan nog ruim de tijd voor de voorbereiding. In februari 1990 zou ik een tweede reis maken.

Men kan een reis zodanig goed voorbereiden dat men reeds al het boeiendste heeft gezien (althans op foto ofwel op film). Een tweede manier is naar het kunstwerk toegaan en zelf de mooiste plekjes trachten te ontdekken. Beide methoden hebben voor- en nadelen. Het verrassingselement na een zeer doorgevoerde planning is miniem. Daarentegen loopt men bij gebrek aan voorbereiding, de kans het mooiste te missen.

Mijn methode was een mengeling van beide. Gelukkig was daar de tweede reis, die mij in de gelegenheid stelde, veel van wat ik de eerste keer over het hoofd had gezien of niet gevonden, te bezoeken.

Iedere reis bestaat uit drie delen. In de eerste plaats is er de voorbereiding, dan natuurlijk de reis zelf, om te besluiten met wat ik noem de consolidatie (klasseren van foto's, opschrijven van herinneringen en indrukken en uiteindelijk het schrijven van een verslag). De drie delen zijn misschien alle even belangrijk!

Het is niet de bedoeling met dit werkje een wetenschappelijke bijdrage tot de egyptologie te leveren. Hoogstens kan het een voorbereidende hulp zijn voor de amateur-egyptoloog voor enkele Echnaton-grenssteles (stele: beschreven steen) in Amarna, in het bijzonder voor stele B, waarvan ik in de ESKE geen tekening, noch foto kon vinden. Misschien was het nog een voordeel dat ik dit niet gevonden heb. Zo was de ontdekking ervan des te opwindender!

Toelichting 2017

Er was in de ESKE wel een afbeelding met als titel 'Stele B' van Carl Richard Lepsius (*Denkmäler aus Aegypten und Eathiopien*, 1849-1859), maar de aquarel was echter van stele A (zie p.167)! Ik vind een eerste gepubliceerde foto van stele B (zwart-wit) in Murnane, W.J., van Siclen III, C.C. *The Boundary Stelae of Akhenaten.* 1993.

+

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

CdE : *Chronigue d'Egypte*. Brussel

E6 : (hoofdletter en cijfer): hiërogliefennummering volgens A. Gardiner. (1950). *Egyptian Gramma*r. London.

EES : Egyptian Exploration Society, London

Eg... : *Egyptereis 2001*. 2003, 50 pp., herziene ed. 2016 (e-boek), 50 pp.

ESKE : Egyptische Stichting Koningin Elisabeth Jubelpark 10, 1040 Brussel

KB : Koninklijke Bibliotheek Albert I Keizerslaan 4, 1000 Brussel

KMKG : Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Jubelpark 10, 1040 Brussel

p : Egyptisch pond (LE) (1988 = 17,50 BF = 0,43 €; 1990 = 13,50 BF = 0,33 €)

PM : B. Porter en R.L.B. Moss. *Topographical Bibliography of Ancient hieroglyphic texts, reliefs and paintings* (verscheidene delen: I - VII)

[ ] : refertenummer van boek of artikel, zie 'Literatuuropgave', pp. 215-216

(1a) : cijfer en letter: deze foto vervangt de foto met hetzelfde nummer van de boekeditie

(---) : tekst uit boekeditie verwijderd wegens niet relevant voor internet-editie

DE VOORBEREIDING

In mijn kennissenkring was er niemand die reeds eerder een reis naar Egypte had ondernomen. Hoelang, wanneer en wat bezoeken? Wat meenemen? Ik had er niet onmiddellijk een antwoord op. Gelukkig bestaan er over dit land goede reisgidsen.

Het gemakkelijkste en het aangenaamste leek mij om deel te nemen aan een kant en klaar georganiseerde reis, eventueel begeleid door een gids. Toch was dit voor mij niet de beste oplossing. In die reisprogramma's werd namelijk weinig tijd besteed aan de piramide van Cheops, een van de hoofddoelen van mijn reis. Dit was eventueel nog op te lossen omdat in de meeste programma's meestal een 'vrije dag' voorkomt in Caïro, o.a. voor shopping.

Mijn voornaamste bezwaar was echter dat er bij een maximum tiendaagse reis, Midden-Egypte, met andere woorden Amarna (Tell el-Amarna), de stad van Echnaton, niet werd aangedaan. Tien dagen was voor mij toen een maximum en voldoende voor een bezoek te brengen aan de piramide van Cheops, Amarna, de zuilenzaal van Karnak en Abu Simbel. 'Gans' Egypte bezoeken zou drie tot vier weken vergen, wat ik mij om diverse redenen niet kon veroorloven. Met de bepaalde vliegtuigmaatschappij (EgyptAir) waren er slechts vluchten mogelijk op vrijdag en zondag. Op een vrijdag vertrekken en de daaropvolgende week op zondag terugkomen, leek mij ideaal. Er bleven toen nog acht bezoekdagen ter plaatse over wat voldoende was. Uiteindelijk opteerde ik voor een individuele reis.

(---)

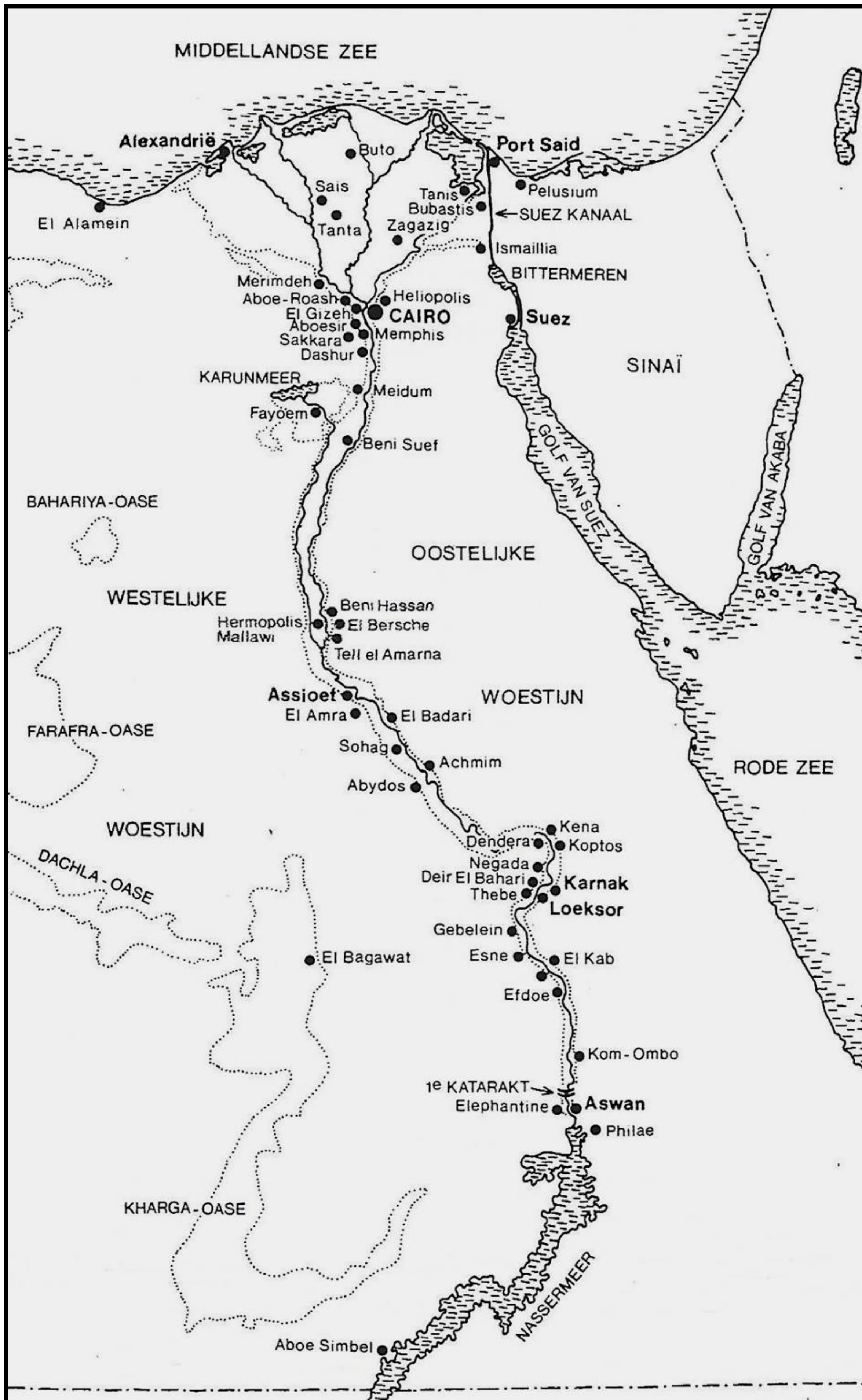
Reizen in een land waarvan men de taal niet machtig is kan problemen opleveren vooral in Midden-Egypte, dat niet zo toeristisch uitgebaat is en men bijgevolg weinig Engels kent. Een beetje Arabisch zou er goed van pas komen. Trouwens in de meeste reisgidsen komt er een nuttige woordenschatlijst en enkele pasklare zinnetjes voor. Daar ik dacht dat de uitspraak heel belangrijk was, schafte ik mij het boekje en de geluidsbanden aan van Assimil: *Arabisch zonder Moeite.* De zogenaamde 'Zonder Moeite' methode vond ik helemaal niet zo gemakkelijk en na drie maanden studie gaf ik het op, hoewel het mij wel interesseerde, vooral het Arabisch schrift. Ik zou het toch de individuele reiziger aanraden, in het bijzonder die met een talenknobbel. De beperkte kennis die ik had opgedaan bleek achteraf toch voldoende om mij te behelpen.

Er viel ook nog de periode te bepalen. In volle zomer is het er te warm (gemiddeld 40° C). Februari, tijdens de krokusvakantie en bij ons slecht weer, leek mij ideaal. Ik zou in het begin van januari 1988 reserveren en terzelfder tijd mijn paspoort en visum aanvragen (een visum is maar drie maanden geldig). Ik was echter iets te laat voor de vluchtreservatie en het werd uiteindelijk 26 februari tot 6 maart. Achteraf beschouwd was die periode nog beter want tijdens mijn tweede reis, die vroeger in het jaar plaatsgreep (van 11 tot 25 februari 1990), viel het weer niet zo best mee.

Wat meenemen? Zo weinig mogelijk bagage: dit stond vast. Een minimum was toch vereist. Dit omvatte twee grote delen, namelijk fotomaterieel en het overige. Daar ik veel foto's dacht te nemen nam ik veel filmrolletjes mee. Diapositieven of gewone kleurenfoto's? Foto's zijn gemakkelijker te bekijken en kunnen ook in een album van commentaar worden voorzien. Nu nog de lenzenkeuze. Het zoomobjectief 35-70 mm ofwel de lenzenset 28-50-135 mm? Ik kies voor het zoomobjectief omdat ik dacht dat ik anders teveel van lens zou verwisselen, wat eerder onaangenaam is. De lenzenset nam ook meer plaats in. Er kwam nog het flitsapparaat met reservebatterijen bij.

(---)

Het reisprogramma opmaken behoorde ook bij de voorbereiding. Om dit zo goed mogelijk te kunnen doen, pluisde ik talrijke reisgidsen uit. Er zouden een paar reizen per nachttrein worden ingelast. Zo werd er voor de verplaatsingen weinig tijd verloren en had ik de volgende dag vrij om bezoeken af te leggen. Bovendien had dit tot voordeel dat er voor die avond voor geen overnachting moest worden gezorgd.

MIDDELLANDSE ZEE
Alexandrië
Buto
Port Said
Sais
Tanis
Pelusium
Bubastis
SUEZ KANAAL
El Alamein
Tanta
Zagazig
Ismaillia
BITTERMEREN
Merimdeh
Aboe-Roash
Heliopolis
El Gizeh
CAIRO
Aboesir
Suez
Sakkara
Memphis
Dashur
SINAÏ
KARUNMEER
Meidum
Fayoem
Beni Suef
GOLF VAN SUEZ
GOLF VAN AKABA
BAHARIYA-OASE
OOSTELIJKE
WESTELIJKE
Beni Hassan
Hermopolis
El Bersche
Mallawi
Tell el Amarna
Assioet
WOESTIJN
El Amra
El Badari
FARAFRA-OASE
Sohag
Achmim
RODE ZEE
Abydos
Kena
WOESTIJN
Dendera
Koptos
Negada
DACHLA-OASE
Deir El Bahari
Karnak
Thebe
Loeksor
Gebelein
El Bagawat
Esne
El Kab
Efdoe
Kom-Ombo
1e KATARAKT
Elephantine
Aswan
Philae
KHARGA-OASE
NASSERMEER
Aboe Simbel

Hoewel de meeste reisgidsen over het algemeen zeer goed zijn, komen er echter soms tegenstrijdigheden in voor, in bijzonder betreffende het graf van Echnaton in de Amarna woestijn, dat volgens sommige wel te bezoeken was en andere weer niet. De uitstekende Franse *Guide bleu* vermeldt dat het graf sinds 1931 gesloten is voor het publiek wegens zijn zeer bouwvallige staat. Eveneens volgens dezelfde reisgids was in 1980 een Engelse ploeg aan het werk geweest. Ik dacht direct aan professor G.T. Martin, die over het graf een eerste boek had uitgegeven in 1974 en een tweede aan het voorbereiden was. Op 3 februari 1988 schreef ik hem aan om uitleg maar zijn antwoord (zie p. 187) kwam slechts toe na mijn reis. Ik zou toch proberen het graf te bezoeken, zelfs als het zou dicht zijn voor het publiek.

Hieronder volgt de planning, die ik toen opmaakte:

26 Vr Vertrek station Oostende 12.34 uur - aankomst Caïro 22.00 uur - hotel Novotel

27 Za Egyptisch museum Caïro 9.00 uur - 14 uur- bezoek Citadel en vier moskeeën - hotel Cleopatra of Shepheards

28 Zo Vanaf 7.00 uur piramiden van Giza tot 16.00 uur - eten Caïro - soeks (winkels) - nachttrein naar Minya (el-Minya)

29 Ma Hotel Nefertiti of Lotus - Amarna, graven edelen, Echnaton en steles X, U en V

01 Di Zelfde hotel als boven - Mallawi museum - Ashmunein - steles A en B - nachttrein naar Luxor vanaf Mallawi om 16.00 uur - aankomst hotel Luxor om 24.00 uur - telefoneren naar huis

02 Wo 6.00 uur bezoek koningsvallei tot 17.00 uur - Luxor museum tot 21.00 uur - zelfde hotel Luxor

03 Do 7.00 uur Luxor tempel en Karnak - nachttrein om 18.30 uur naar Assoean - hotel Kalabsha

04 Vr Vertrek vliegtuig 7.30 uur naar Abu Simbel - terugkomst Assoean 13.15 uur - vertrek Luxor per autobus met bezoek Kom Ombo en Idfu - nachttrein Caïro 19.30 uur of 21.24 uur

05 Za Aankomst Caïro 6.40 uur of Giza 9.06 uur - Sakkara en Memphis tot 16.30 uur - piramiden Abusir - klank- en lichtspel Giza - Caïro 20.00 uur - hotel Novotel of ander

06 Zo Vertrek luchthaven om 9.00 uur - aankomst Zaventem 12.45 uur

De hotelkamers zouden zoveel mogelijk op voorhand worden gereserveerd. Het was zeker noodzakelijk voor de eerste avond, want de aankomst was voorzien rond 22.00 uur (plaatselijke tijd, een uur later). Dan nog een zekere tijd op de luchthaven verblijven voor het vervullen van de aankomstformaliteiten en vervolgens nog een taxirit naar het centrum van de stad (ongeveer 20 km). Dus, voor de eerste nacht moest ik een voorbehouden kamer hebben. Het zou het Novotel worden bij de luchthaven.

(---)

De volgende twee dagen zou ik overnachten in el-Minya. De stad Mallawi die wat verder en dus gunstiger lag voor het bezoek aan Tuna el-Gebel en Amarna, kwam voor overnachting niet in aanmerking. Het enige toegelaten hotel voor vreemdelingen, Semiramis, werd afgeraden wegens gebrek aan zuiverheid. In Minya ('Minya' met ruim 150.000 inwoners is de hoofdplaats van de gelijknamige provincie, niet te verwarren met het kleine plaatsje, eveneens 'el-Minya' gelegen op vijftig km ten zuiden van Caïro), was er een nog maar onlangs geopend vijf sterren hotel Etap Nefertiti, waar men eveneens kon reserveren langs een reisagentschap om. Daar ik er rond middernacht zou toekomen met de nachttrein probeerde ik een reservatie te verkrijgen. Het hotel was echter al volzet. Toch hoopte ik er nog terecht te kunnen komen. Misschien hadden sommige reizigers op het laatste moment afgezegd! Midden in de nacht aankomen en geen kamer gereserveerd hebben: daar was ik toch wat ongerust over! Bovendien is Minya helemaal niet zo toeristisch uitgebaat als Luxor!

Dinsdagavond zou ik dan opnieuw een nachttrein nemen naar Luxor en vermoedde daar eveneens rond middernacht te zullen aankomen. Ik vroeg een reservatie aan voor het hotel Luxor gelegen vlak bij de grote Amon tempel, voor drie opeenvolgende nachten. Er kwam uitzonderlijk een antwoord dat de reservatie was aanvaard. De eerste dag zou ik in de avond afreizen en de derde dag het tweede gedeelte van mijn Luxor bezoek uitvoeren. Dit zou het voordeel opleveren dat ingeval de vlucht naar Aby Simbel niet zou kunnen doorgaan (wegens een zandstorm) de volgende dag nog beschikbaar zou zijn in Assoean. De hotelonderbreking in Luxor vond ik op de duur niet zo een goed idee. Eerst zou ik toch volledig Luxor afwerken en de vrijdag Abu Simbel bezoeken. Op 3 februari annuleerde ik schriftelijk mijn reservatie voor de tweede dag in Luxor. Hierop kwam geen antwoord.

Vrijdagavond zou ik met de nachttrein vanuit Luxor vertrekken. Er bleef dan nog een laatste hotelnacht in Caïro vooraleer de terugreis aan te vatten. Misschien zou ik weer het Cleopatra hotel nemen, ofwel het Novotel bij de luchthaven om toch maar zeker op tijd te zijn voor het vertrek van het vliegtuig (9 uur in de morgen)? Ik zou dit ter plaatse beslissen.

Nog een bezoekje bij de tandarts want tandpijn zou ik zeker kunnen missen en nu nog wachten tot het grote moment aanbreekt. Wie weet wat er nog kan tussenkomen (bijvoorbeeld een oorlog in die periode, zoals de Golfoorlog!)?

26 FEBRUARI 1988 - BEGIN REIS

(---)

Het is tamelijk druk in de grote hall van Zaventem. Op het algemeen inlichtingenbord staat mijn vlucht reeds aangeduid, met helaas in de kolom 'Opmerkingen': 'delayed'! Bij de 'Inlichtingen' wordt mij verteld dat het vliegtuig van EgyptAir dat van Zaventem zal vertrekken, nog niet toegekomen is.

(---)

Eindelijk is het zover! Rond 23.00 uur mogen we naar de vertrekhall gaan. Er begint schot in de zaak te komen. Toch heb ik nog mijn twijfels. Ik ben nog steeds niet zeker dat de reis zal doorgaan! Dit zal ik maar zijn als het vliegtuig opstijgt! Om 23.45 uur mogen we in het vliegtuig, een Airbus 300 (1). Er wordt een bijkomende politiecontrole aan de ingang uitgevoerd door Egyptische veiligheidsagenten, met aftasten erbij. Een vriendelijke hostess wijst onze plaats aan. Ik zit helemaal achteraan. Alle 280 plaatsen zijn bezet.

Het wordt middernacht en normaal zou het vliegtuig al twee uur geleden in Caïro geland zijn. De reis moet nog beginnen!

27 FEBRUARI - EGYPTISCH MUSEUM - MOSKEEËN

Precies om een minuut na middernacht stijgt de Airbus op. Op dit ogenblik ben ik zeker dat mijn reis echt doorgaat! De bevallige Egyptische airhostessen treden in actie. Zij delen gratis dagbladen uit terwijl de kapitein de vluchtinlichtingen meedeelt aan de passagiers. Hij begint in het Arabisch. Behalve enkele getallen begrijp ik er niets van, spijts mijn drie maanden studie! Uit zijn eerder gebrekkig Engels haal ik de volgende gegevens: vlieghoogte 10.000 voet, kruissnelheid 850 km per uur. Het opstijgen merk ik nauwelijks op. Het is een zeer aangename vlucht.

(---)

Na een viertal uur begint de landing. De verlichte luchthaven wordt zichtbaar. De piloot meldt dat het 18° C is in Caïro en inderdaad het is er warm. Het dagblad geeft voor Caïro volgende temperaturen op: 11° C tijdens de nacht en 18° C overdag.

De passagiers stappen in autobussen. Er zijn veel alleenreizende vrouwen met kleine kinderen bij. In de luchthaven is het er eerder verlaten. Het is 5.15 uur (in België 4.15 uur) in de morgen. De reisleiders verzamelen hun groep en ik loop door. Ik zie geen officiële beambten. Alle winkeltjes zijn dicht. Aan de uitgang vraag ik aan iemand de weg naar het Novotel (3,4), dat inderdaad vlak bij is.

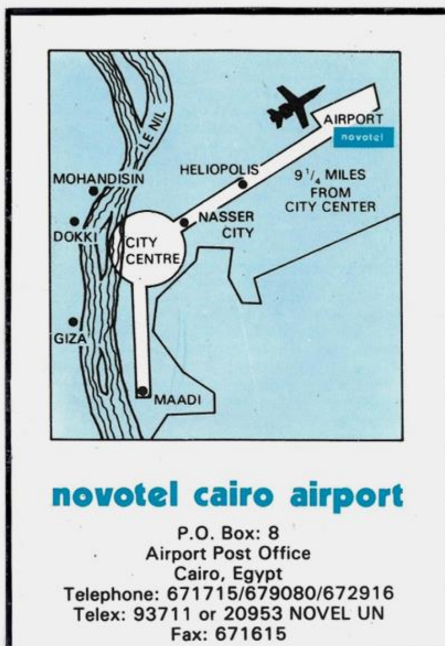
In het zeer moderne, recent gebouwde hotel, toon ik mijn reservatiebiljet en krijg een kamer die zeer mooi is maar die ik helaas slechts kan gebruiken om een stortbad te nemen en mij te scheren. Zonde van de reservatie op voorhand! Had ik geweten dat ik op dit uur zou toekomen, dan had ik geen kamer besteld.

(---) In het Cleopatra hotel (2) is er nog een kamer vrij, waarvoor ik 60 p betaal. Ik moet mijn paspoort afgeven, omdat het nog niet geviseerd is voor inkomst in het land door de politie.

1 - 4

EGYPTAIR
مصر للطيران

NOVOTEL CAIRO AIRPORT

AIRPORT
novotel
LE NIL
HELIOPOLIS
MOHANDISIN
9 1/4 MILES FROM CITY CENTER
NASSER CITY
DOKKI
CITY CENTRE
GIZA
MAADI
novotel cairo airport
P.O. Box: 8
Airport Post Office
Cairo, Egypt
Telephone: 671715/679080/672916
Telex: 93711 or 20953 NOVEL UN
Fax: 671615

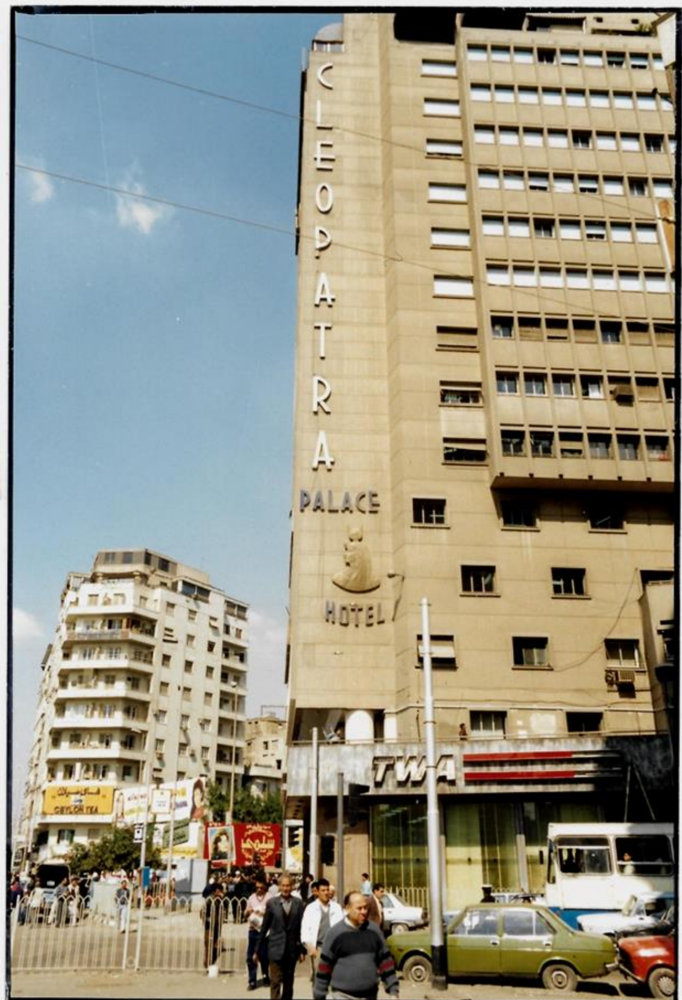

CLEOPATRA
PALACE
HOTEL
TWA

foto 1990

(---)

Het Egyptisch museum aan de overzijde van het el-Tahrir plein ('Plein van de bevrijding') gaat maar om 9.00 uur open. In de hall van het hotel zijn zichtkaarten te koop voor slechts een pond voor tien. Voor de postzegels moet men wel wat meer betalen dan de waarde. Ik kijk nog naar een geschenkenwinkel in de omgeving en uiteindelijk gaat het museum open. De ingang (5) is monumentaal en mooi. Het museum dateert van 1902 en bevat wel 100.000 tentoongestelde voorwerpen. In de vijver voor de ingang staan enkele papyrusplanten, symbool van Beneden-Egypte. Op het voorplein staan enkele mooie stukken. De toegangsprijs is zeer laag, slechts drie pond. De toelating om te fotograferen kost vijf pond.

Mijn eerste bezoek geldt natuurlijk zaal nummer drie, de Amarnazaal. Ik zie er voor het eerst in werkelijkheid vier monumentale beelden van Echnaton, die in 1926 in Kamak werden gevonden. Het borstbeeld (6) vertoont specifieke gelaatstrekken die ik esthetisch zeer mooi vind. De begintekst van de beschrijving van een der beelden in de museumcatalogus luidt als volgt: 'Il est des statues royales qui nous touchent par leur grandeur, nous séduisent par leur beauté ou nous écrasent de leur puissance'. Dit stuk bevat zeker die drie kwaliteiten. Op de foto ziet men rechts een vloerpaneel, voorstellend opvliegende eenden uit een moeras, afkomstig uit het zuiderpaleis van Amarna.

Eveneens in deze zaal is daar nog de vitrinekast E met het deksel van de sarcofaag (8) waarin zich de mummie van de misschien nog raadselachtigere co-regent en opvolger Smenchkare (Echnaton?) bevond. Een gedeelte van het gouden masker dat het gelaat bedekte, is afgerukt. Dit stuk wordt niet in de catalogus van het museum besproken.
(---)

In zaal 27 op de bovenverdieping zie ik een zeer mooi dodenmasker (7) met een expressief gelaat. Het zou toebehoren aan een waardigheidsbekleder van het, Middenrijk. Foto 4 toont een zaalwachter in het lokaal 22 eveneens op de bovenverdieping. (---) In het plafond zit er een glazen koepel die dit lokaal en ook de zaal eronder verlicht. In dit lokaal bevindt zich een mooie verzameling oesjabti's (dodenbeeldjes) in de uiterst linkse vitrinekast. Daar het museum dateert van 1902 is het meubilair oud en vergelijkbaar met dit in de Egyptische verzameling van het Louvre.

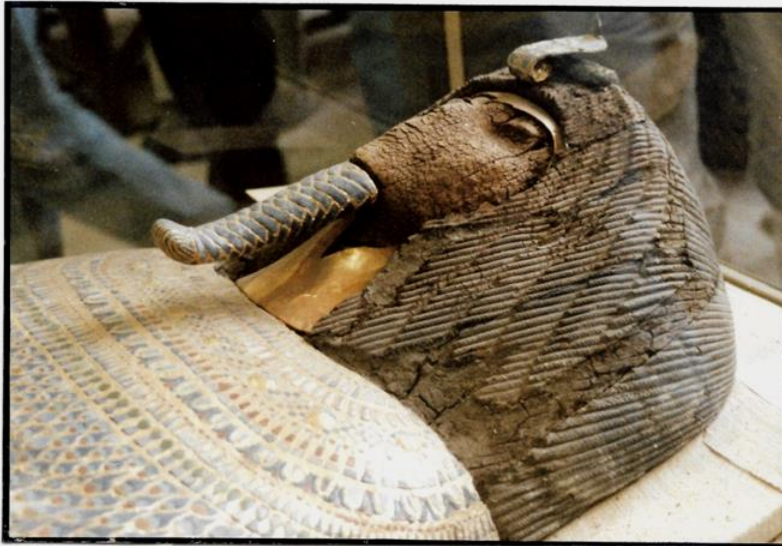
Het 7,5 cm hoge ivoren beeldje van Cheops (5) is ook een van mijn objectieven. Dit moest ik zeker zien! Het bevindt zich in een glazen kast, alleen bovenaan - wat de belangrijkheid van het figuurtje aantoont - met daaronder andere interessante stukken. Twee mooie foto's komen voor in de cataloog van het museum. Wat dit beeldje bijzonder belangrijk maakt, is het feit dat het de enige gekende afbeelding is van Cheops en ook de bijzondere manier waarop het ontdekt werd. De bekende egyptoloog Petrie vond het in 1903 in Abydos, eerst zonder hoofd, dat nog na drie weken intens zoeken toch gelukkig werd gevonden.

Andere belangrijke stukken, zoals het indrukwekkende levensgrote beeld van Djoser (6), het meubilair van koningin Hetepheres (de moeder van Cheops) met de mooie gouden hiërogliefen en natuurlijk de schatten van Toetanchamon zijn ook een 'must'. Toetanchamon is de trekpleister voor het grote publiek en terecht, want de stukken zijn wondermooi.

5 - 10

Nadat ik misschien wel honderdmaal het beroemde gouden masker (11 kg!) op foto heb gezien, zal ik er eindelijk mee geconfronteerd worden in levende lijve! Het is opgesteld in de schattenzaal (nummer 4) op de bovenverdieping. Zoals men kan vermoeden is er een drukte die veel lijkt op een bezoek aan de kroonjuwelen in de Tower van Londen. Langzaam aanschuiven is de boodschap!

Eerst draai ik rond de eerste gouden sarcofaag, wegende 110 kg in zuiver goud (13). Tussen een paar mensenhoofden door zie ik aan de andere kant van de zaal de kast met het dodenmasker (12). Op de foto ziet men hoe het stuk in de zaal is opgesteld. Meestal ziet men foto's die alleen maar het masker tonen met niets als decor eromheen. Dit is niet waarachtig genoeg. De omgeving moet er van mij ook bij en zelfs de toeschouwers die erop voorkomen storen niet. Zij maken de foto nog echter! Uiteindelijk kom ik toch oog in oog te staan met het fascinerende stuk (14). Men zou het moeten een langere tijd kunnen bewonderen, dan er juist maar voorbijgaan en hierbij bedenken dat mensen dit kunstwerk 3.500 jaar geleden hebben gemaakt, terwijl wij nog in holen leefden. Het is volmaakt, behalve misschien op de doorboorde oorlellen na. Dit stoort mij wel.

Van de andere belangrijke stukken fotografeer ik o.a. nog de kleine gouden miniatuur sarcofaagjes (15), slechts 40 cm hoog, die de gemummificeerde ingewanden inhielden. Zij waren oorspronkelijk gemaakt voor Smenchkare (?). De foto toont deze keer goed aan dat de manier van tentoonstellen de stukken helemaal niet tot hun recht laat komen. In het nieuwe museum van Luxor opgericht in 1975 is dit volledig anders. Daar worden de meeste stukken speciaal belicht (zie verder).

Ik heb nog maar een glimp van de rijkdom van het museum gezien. Meerdere bezoeken zijn nodig. Regelmatig bezoek ik de afdeling 'Egypte' in het KMKG. Telkens ontdek ik er weer andere stukken en kom ik meer tot de vaststelling dat wij een zeer rijke verzameling bezitten. 'Egypte' bij de deur!

(---) Buiten schijnt de zon in al haar pracht en ik neem een taxi naar de Citadel, een hoogte in het westen van Caïro. Als voornaamste bouwwerk staat er de moskee van Mohammed (Mehemed) Ali, ook nog de Albasten moskee genoemd (16). Met het bouwen ervan is begonnen in 1824 in de typische Turkse stijl van de moskeeën van Istanboel. De centrale koepel is 52 cm hoog met een diameter van 21 meter. In het centrum van de binnenplaats staat de mooie kanifuya (reinigingsfontein) (17). Achteraan links op de foto ziet men de gietijzeren klokkentoren in een mengeling van neogotische en oosterse vormen, een geschenk van de Franse koning Louis-Philippe in 1846.

Na het bezoek aan de moskee kom ik op een mooi terras waar men een prachtig uitzicht (18) heeft op Caïro. Op de voorgrond ziet men twee belangrijke moskeeën, de Sultan Hassan en de Al-Rifa'i, waarvan het bezoek ook op mijn planning voorkomt. Eerst bezoek ik echter nog de uit 1318 stammende sfeervolle en-Nasir moskee, vlak bij de Mohammed Ali moskee. Zij wordt door weinig toeristen bezocht en dit is spijtig. De granieten kolommen die rond het binnenplein staan (20) zijn afkomstig van een marktplein uit de laat-Romeinse tijd in Ashmunein. Een mooie kleurenfoto van de gebedsnis en preekstoel is te vinden in de *Kosmos* reisgids (1989).

Nu ga ik deze keer te voet naar de beide hierboven vermelde moskeeën. Ik loop door een typische arme buurtstraat, waar ik vlug, een beetje gegeneerd, een foto neem. Ik voel me zowat een indringer in de privacy van deze mensen. In de mooie wandelstraat (19) tussen de twee moskeeën ziet men er tal van verkopers van ansichtkaarten, nieuw antiquariaat en papyrustekeningen. Welke van de twee moskeeën ik het eerst heb bezocht weet ik niet meer. Ik vermoed dat het de Sultan Hassan is omdat foto 19 juist voor de ingang rechts is genomen.

11 - 15

Binnenin vervang ik vlug (te vlug!) een film. De film grijpt echter niet en ik neem vanaf dat moment talrijke foto's, zonder dat de film wordt getransporteerd. Ik stel de fout maar de volgende dag vast in de piramide van Cheops op het ogenblik dat foto 36 is genomen! Het is altijd vervelend zo iets tegen te komen, maar op reis is dit onvergefelijk!

Het enige dat ik mij nog herinner van de Sultan Hassan moskee, is het tapijt op de grond, waar ik mijn filmrol heb vervangen. In de ernaast gelegen Al-Rifa'i moskee, zeer recent gebouwd (1869), bezoek ik met een gids (fooi!) het graf van de in 1980 gestorven sjah van Iran, waar ik de toelating krijg om een foto (!) te nemen. Veel is er niet te zien. De eenvoudige dekplaat steekt ongeveer 20 cm boven de grond uit. Er hangt een vlag en er staat een bloemetje. Nu stel ik vast dat er zonder foto's weinig overblijft van wat men heeft gezien. Besluit: fotografeer zoveel mogelijk!

Ik neem nu een taxi naar de bekende Ibn Tulun moskee, het oudste Arabische bouwwerk in Caïro. Ik had beter de tocht te voet gemaakt, want het was heel dichtbij gelegen. Maar ja, de rit tegen het uurwerk! Ik moest al het belangrijkste hebben gezien! Het binnenplein maakt een enorme indruk op mij, hoewel zeer sober van constructie. Het is een oasis van rust en stilte te midden van het drukke Caïro. De 40 m hoge minaret beklim ik ook. Zij is in bouwvallige staat. Boven gekomen neem ik enkele fotos (!).

(---)

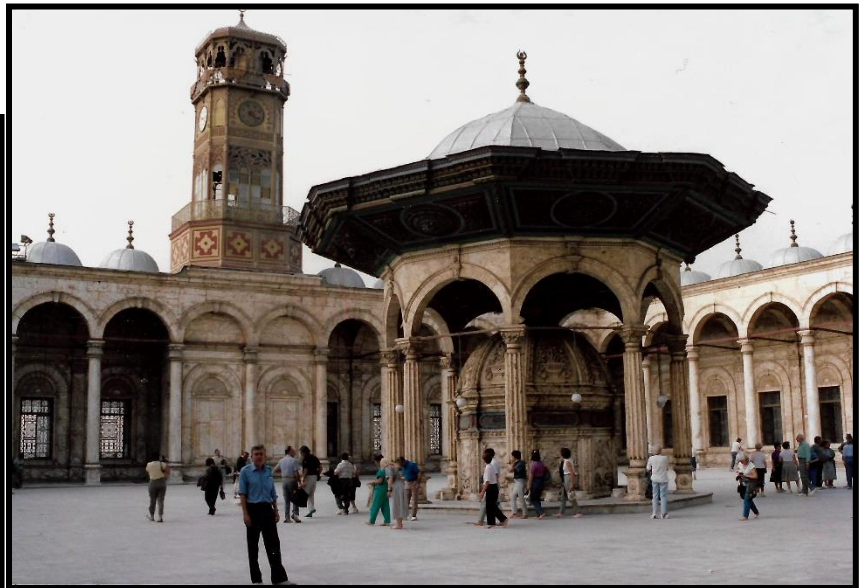
Om 17.30 uur ben ik aan het Al-Groppi restaurant, ook een programmapunt. Het is een betrekkelijk oud gebouw met verzorgde bediening en niet duur. Er is veel bourgeoisie en vooral aanlokkelijk zijn de pasteigebakjes. (---) Ik merk op dat de Caïrotische vrouw behandeld wordt en gekleed is zoals bij ons.

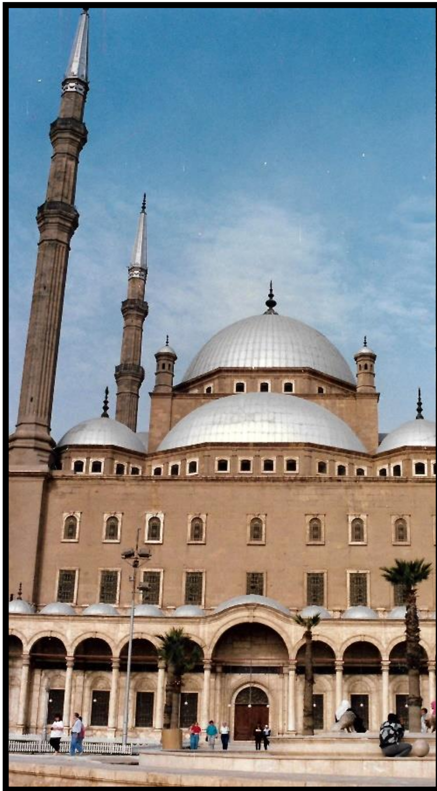
Het is 19.00 uur geworden. Ik moet denken aan mijn planning voor de volgende dag. Tegen de avond moet ik in Minya geraken. Eens een stadsautobus naar het station nemen is ook een belevenis. Vanaf het el-Tahrir plein is dit gemakkelijk. Met mijn Arabisch zinnetje: 'Ila el-mahatta' (= naar het station?) vind ik de juiste bus. Men moet er wel goed opletten voor het drukke verkeer. Het zijn voor het merendeel oudere bussen die zeer druk bezet zijn en spotgoedkoop.

Bij aankomst aan het station zoek ik de ingang en kom per vergissing in de metro terecht. Een jonge officier aan wie ik de weg vraag duidt een soldaat aan die mij begeleidt. Het is opvallend dat er veel soldaten, telkens met twee en gewapend met een geweer, op belangrijke plaatsen te zien zijn. Als antwoord krijg ik te horen dat het voornamelijk voor de veiligheid van de toeristen is (en misschien ook om hen een bezigheid te geven!).

In de hall van het station zoek ik een loket waar ik mijn reis voor de volgende avond kan reserveren. Reizen in eerste klas is niet meer mogelijk. Ik zie op het perron een tweede klas trein staan met scheef gezakte vensters en erg vuil. Daarbij denk ik nog aan het laat aankomen (rond middernacht, zonder vertraging) en een taxi lijkt mij beter. Vermits hier alles zo goedkoop is zal de prijs voor een 256 km lange rit ook wel meevallen. Een taxivoerder wil het doen voor 140 p (2.500 BF, 62 €) maar erg enthousiast is hij niet. Hij zal mij de volgende dag in Gizeh oppikken rond 16.00 uur.

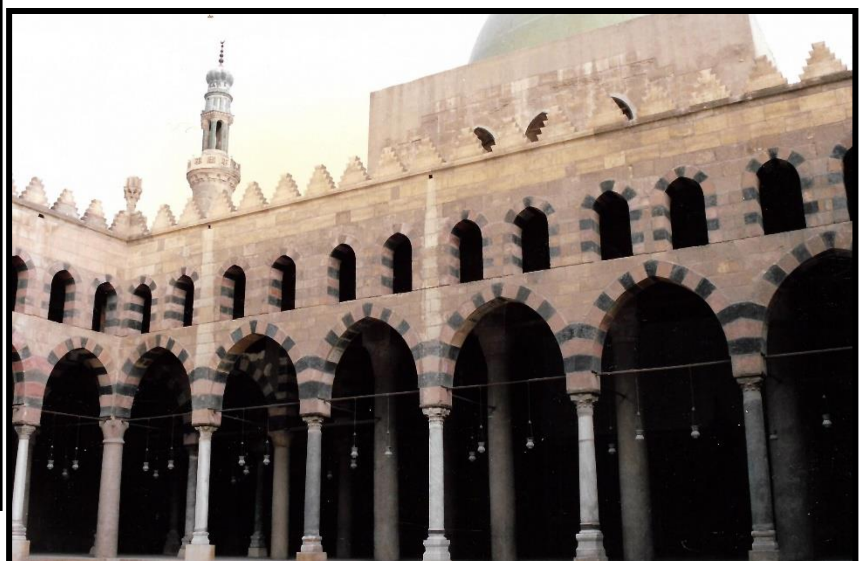
16 - 20

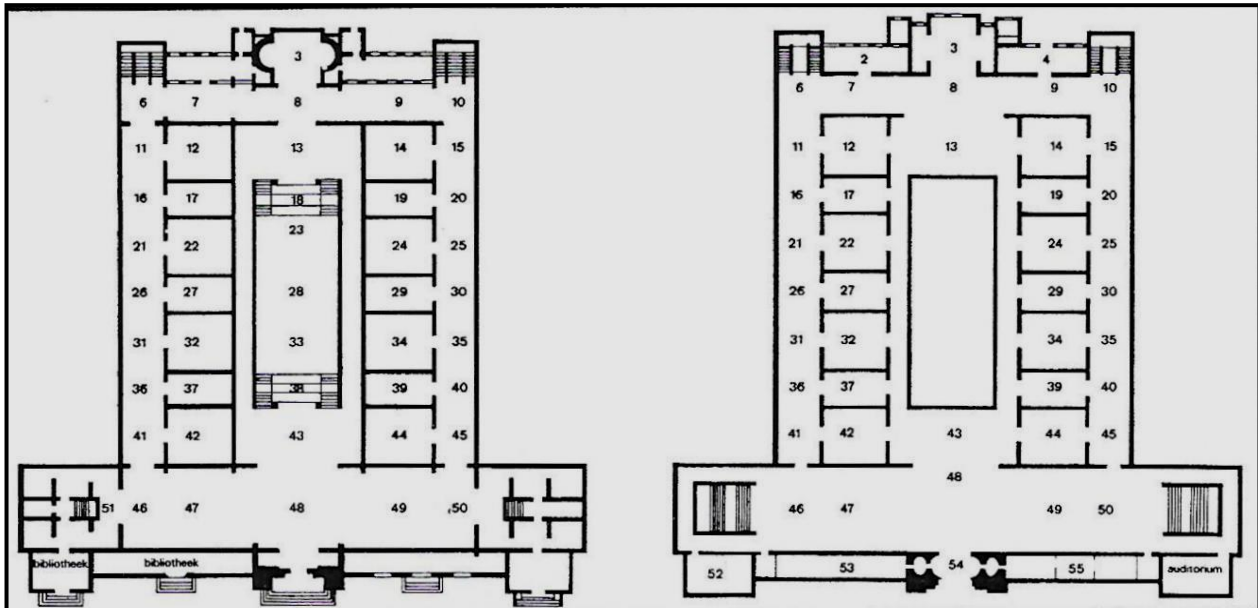

Terwijl ik in het station ben probeer ik een telefoon te vinden om het Etap-Nefertiti hotel in Minya te bereiken. Twee vriendelijke studenten vergezellen mij naar de toeristenpolitie. Na enkele keren te hebben geprobeerd lukt het niet. Zij proberen zelf vanuit een publieke cel, maar bekomen ook de verbinding niet. Zij doen hun best om goed Engels te spreken en willen geen fooi.

(---)

benedenverdieping bovenverdieping

Egyptisch museum Caïro

28 FEBRUARI - GIZEH - PIRAMIDEN EN SFINX

Na een goede nachtrust kom ik om 7.00 uur in het restaurant gelegen op de bovenste (2de) verdieping. Ik heb er een mooi uitzicht, een verzorgde en goede maaltijd. Na mijn hotel rekening betaald en mijn kaartjes te hebben gepost vertrek ik naar de autobushalte van lijn 8 op het el-Tahrir plein. Het is warm, maar geen zon zoals op de vorige dag: een tegenslag voor de foto's!

Bus 8 komt maar niet af. Een jonge man die een paar woorden Engels kent is gehaast en neemt mij mee naar een kleinere autobus aan de andere zijde van het plein. Hij betaalt mijn reis, wat ik niet zo graag heb, maar weigeren was onbeleefd geweest. Na lang aandringen is hij bereid voor mijn bagage te zorgen tot 16.00 uur. Een pak van mijn hart en letterlijk van mijn rug! Het is bijna niet te doen om met de bagage bij heel de dag de site te bezoeken.

Om 9.15 uur arriveren wij en zie ik voor het eerst het laatste nog bestaande wereldwonder van dichtbij! De piramiden geven niet de indruk van 'zo groot' te zijn. Toch was de Cheopspiramide met zijn vroegere 146 m (nu nog 137 m) nog groter dan de Sint-Pieterskerk in Rome (139 m). Hij is ook groter dan het 35 verdiepingen tellende Europa-centrum (126 m) in Oostende en torent ook nog boven het Justitiepaleis (103 m) in Brussel. Het is waarschijnlijk te wijten aan de piramide vorm dat zij betrekkelijk klein ogen. Lagier [1] vertelt het verhaal van een pelgrim in 1332 die het als volgt beleefde: in de verte zijn het bergen, maar als men dichterbij komt, worden zij kleiner en het is maar als men aan de voet staat van de piramide van Cheops, dat men zich overweldigd en verward voelt ('l'esprit est comme écrasé et confondu').

Er zijn nog maar weinig toeristen want het is nog vroeg. Een jonge 'gids' klampt mij aan en toont mij enkele rotsgraven in de omgeving van de sfinx gelegen. Ik neem enkele (mislukte!) foto's. Graag wil ik ook de droomstele van Toetmosis IV aan de voet van de sfinx van dichtbij bekijken, maar dit kan niet omdat er (sinds 1981) restauratiewerken bezig zijn.

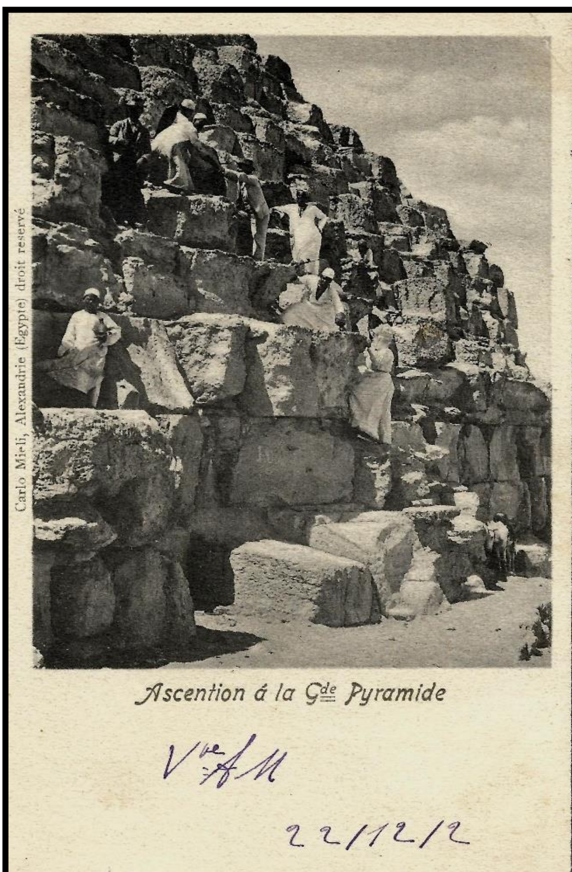
Het is nu 9.45 uur en ik koop mijn toegangskaart voor het piramidenbezoek. Zoals de pelgrim in 1332 beweerde, komt men inderdaad diep onder de indruk van de grootte of misschien beter, de immensiteit, van de Cheopspiramide wanneer men zich aan de voet bevindt en naar de top kijkt (21). En dat dit alleen door mensenhanden is gemaakt! Op 16 m hoogte ziet men de normale ingang en halverwege de toeristeningang.

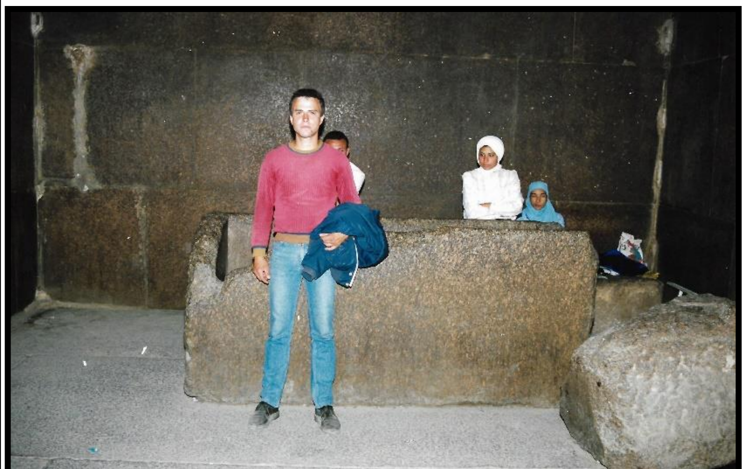
Ik wacht geduldig mijn beurt af om eindelijk in de piramide te kunnen binnengaan. Er staat een onaangename wind die veel stof doet opwaaien. Aan de ingang moeten de toeristen die geen toelating tot fotograferen hebben, hun toestel afgeven. Daar ik natuurlijk ook binnenin wil foto's nemen ga ik terug naar het loket waar ik 5 p moet neertellen voor het fotograferen in één piramide. Het is relatief duur ten opzichte van de prijs van de toegangskaart tot de volledige site die slechts 3 p bedraagt.

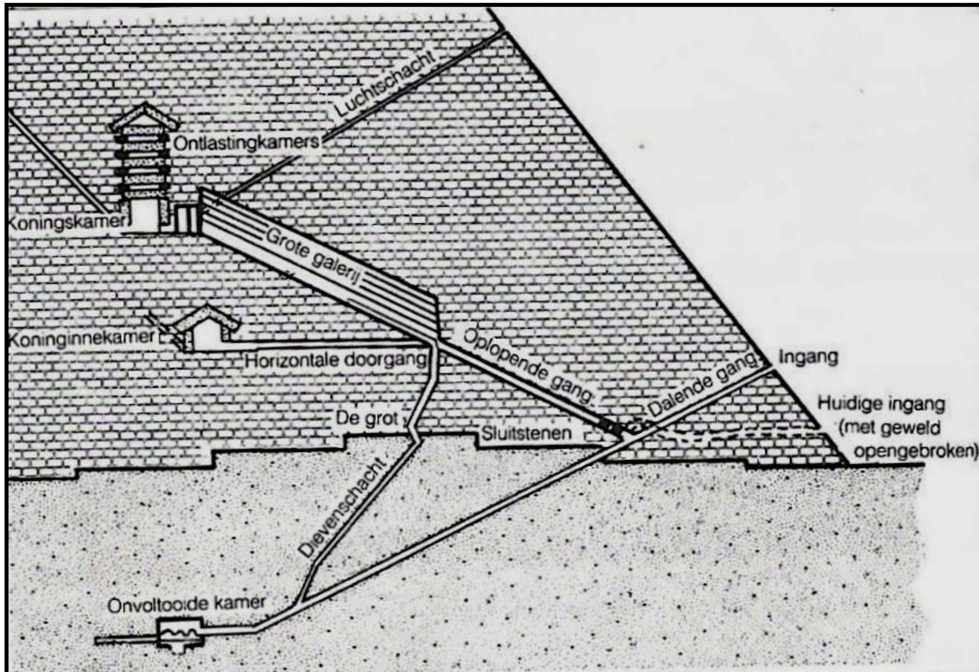
21 - 24

Carlo Mieli, Alexandrie (Egypte) droit reservé
Ascention á la Gde Pyramide
Vve AM
22/12/2

Om 10.10 uur kom ik voorbij de bewakers aan de ingang en kom ik het inwendige van de piramide. Een droom wordt bewaarheid! In de horizontale tunnel van el-Mamoen kan men twintig meter ver rechtop lopen. Links van mij komen puffende toeristen voorbij die zeggen dat er helemaal niets te zien is en het de moeite niet loont. Mij stoort dit echter niet. Ik vind het trouwens een normale reactie. Juist voor mij schuift een jonge Duitser uit Baden-Baden aan, die bereid is van een paar foto's van mij te nemen. Bijna aan het einde van de tunnel valt de elektriciteit uit. Meerdere toeristen, ook ik, halen hun zaklamp te voorschijn en gaan toch vooruit, hopende dat de storing van korte duur zal zijn.

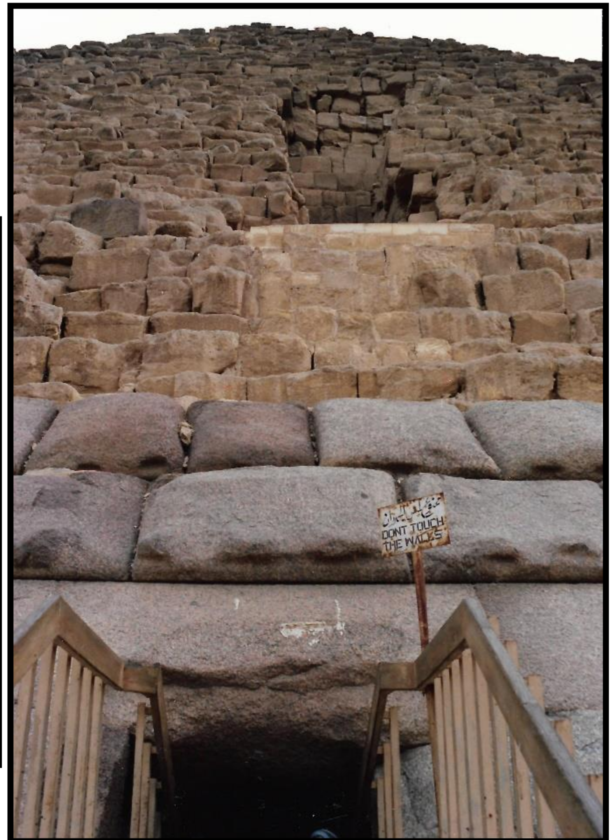
In de lage oplopende gang (zie tekening hierboven) klimmen we 39 m langs een soort kippenladder. Eindelijk gaat het licht weer aan en iedereen is opgelucht. Aan het driewegskruispunt zie ik een werkman komen van achter een stalen hekken, die de gang naar de Koninginnenkamer afsluit. Ik maak van de gelegenheid gebruik om hem te vragen of ik tijdens mijn terugkeer de Koninginnenkamer zou kunnen bezoeken. Mits een 10 p fooi gaat hij akkoord.

Dan kom ik in de 'grote galerij', ook 'hoge hall' genoemd (22) - een onovertroffen kunstwerk van architectuur - zeer indrukwekkend, 8,5 m hoog en 47 m lang. Aan het einde van de gang kom ik in de zogenaamde 'voorkamer' met het ingewikkelde afsluitsysteem en dan nog eenmaal bukken en daar is de Koningskamer (24). Wat een aanblik! De rode kleur van de spiegelgladde gepolijste wanden verbaast mij. Ik had er tot op heden nog nooit een kleurenfoto van gezien. De Duitser (op de foto) beweert dat hij niet kan afdrukken, waarschijnlijk is het einde van de film. Bij het terugspoelen stel ik helaas vast dat de film niet heeft gegrepen en ik bijgevolg 36 foto's kwijt ben! Gelukkig ben ik nog maar in het midden van de piramide en kan ik nog zoveel foto's maken als ik wil!

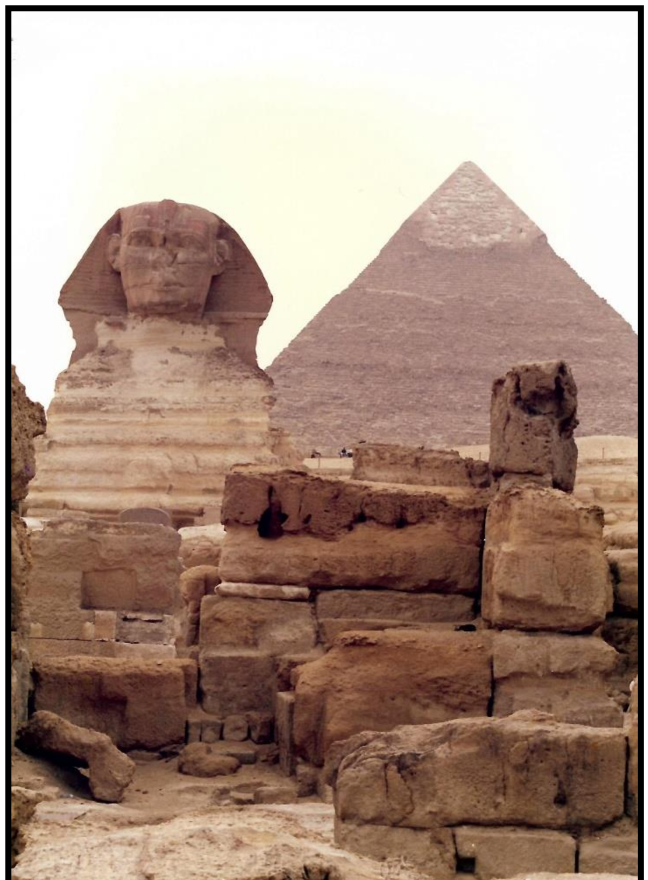
25 - 29

Natuurlijk laat ik mij ook fotograferen naast de sarcofaag. Die foto wilde ik zeker hebben! Heeft Cheops er ooit in gelegen? Het ontbreken van hiërogliefen roept wel twijfels op en maakt de piramide nog geheimzinniger. De cartouche van Cheops die in een van de bovenliggende ontlastingskamers is aangetroffen, zou echter een vervalsing zijn aangebracht door Howard Vyse, althans volgens von Däniken [2]. Toch denk ik dat het de piramide van Cheops is, alleen maar omdat er in minstens twee grote mastaba's aan de oostzijde van de piramide hiërogliefen zijn die bewijzen dat zij toebehoren aan zonen van Cheops (Kawab en Khafkhufu I).

De Koningskamer laat een diepe indruk op mij na en alleen het bezoek ervan is de reis waard, wat anderen er ook mogen van denken. Volgens sommige reisgidsen kan er gebrek aan zuurstof zijn, wat ik helemaal niet heb opgemerkt. Er komt trouwens een aangename frisse lucht door een van de luchtkokers (de andere is dicht).

Op het einde van de afdaling in de grote galerij neem ik nog een foto van de zoldering, waar ik denk dat dit de doorgang is, gebruikt door Vyse naar de ontlastingskamers. Deze is echter aan de andere zijde, hoewel men hier ook geprobeerd heeft een doorgang te vinden, zonder succes.

Gekomen aan de ingang van de Koninginnenkamer staat de werkman er mij inderdaad op te wachten. Ik vraag hem of de Duitser ook mag meegaan. Hij gaat akkoord, voor een dubbele fooi natuurlijk! Ik vind dat ik deze grote buitenkans moet benutten. De kamer biedt een wanordelijke indruk. Er zijn stellingen geplaatst voor de grote nis (25) die het fotograferen ervan hinderen. Vyse probeerde aan de onderkant van de nis een andere kamer te vinden, maar gaf het na een meter diep hakken op.

Buiten gekomen wil ik de normale ingang fotograferen. Hoewel ik nog maar zestien meter hoog ben besef ik weer hoe groot de piramide wel is, als ik naar beneden kijk. Ik ben ook van plan naar de top te klimmen. Normaal is het verboden maar het wordt - althans volgens sommige reisgidsen - toch gedaan. Vroeger was dit een gewoonte. Op een oude prentbriefkaart van 1902 (23) werd er beklommen met behulp van gidsen. Iemand die zich uitgeeft als gids (een professionele gids is hij natuurlijk niet!) beloof ik een grote fooi. Het kan niet, zegt hij. Er is teveel politie. Hij is daarentegen wel bereid mij naar de top te helpen als het donker is. Dit aanbod interesseert mij niet daar ik wilde foto's nemen en ik stap in een voorbijrijdende koets naar de piramide van Chefren.

Er zijn veel minder toeristen dan bij Cheops. (---) De grafkamer is veel groter dan die van Cheops (14 m lang, 5 m breed en 7 m hoog). Zij is goed verlicht. Op een van de gele muren staat de naam van Giovanni Belzoni en de datum: 2 maart 1818. De foto's die ik neem zijn echter mislukt. Met de elektronische flits mag de sluitersnelheid niet hoger zijn dan 1/60 s. De foto's neem ik op 1/250 s met als resultaat dat er slechts één cm wordt belicht. Op een foto kan ik nog juist de laatste twee cijfers van het jaartal aflezen: '18' (26).

Na Chefren bezoek ik de kleinere piramide van Mykerinos, nu nog 62 m hoog. Vanaf de ingang naar de top kijkende, is zij ook nog indrukwekkend (27). De grafkamer is zoals die van Cheops, ook met granieten wanden (28) bekleed. Het gangensysteem is ingewikkeld en loont de moeite te worden bekeken.

30 - 32

Het is nu reeds 12.15 uur. Een 'gids' te paard, een ander paard met zich meetrekkende, biedt mij een rit in de woestijn aan voor slechts 5 p. Ik zou een mooie foto van de drie piramiden kunnen maken beweert hij, wat inderdaad blijkt waar te zijn. Op de terugweg komen we juist voorbij de 'vierde' piramide van koningin Khentkawas een vriend van hem tegen - vermoedelijk een professionele gids - die mij het rotsgraf van Sedhetep toont waar twee levensgrote figuren half uitgebeiteld staan. Ik ga wat achteruit om de foto te kunnen nemen. Plots houdt hij mij tegen, want juist achter mij is een diepe put van meer dan vier meter diep met een opening van een vierkante meter die ik niet had opgemerkt.

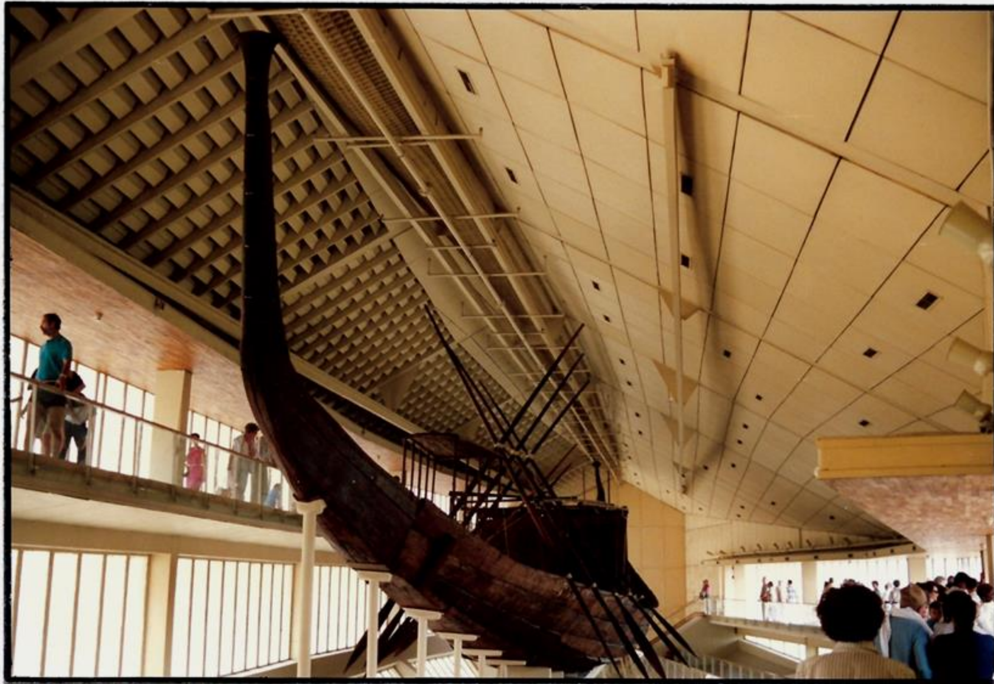
Juist zuidwest van Sedhetep ligt het rotsgraf van Nefer die ik ook bezoek en waar ik een foto neem van de linkerzijde van de ingang waarop Nefer voorkomt met in zijn rechterhand een staf en een doek in zijn linkerhand. Beide mastaba's zijn prachtig beschreven door Hassan in *Excavations at Giza, 1931-1932, III*. Nog enkele foto's nemen van de sfinx (29) en het bezoekprogramma van de voormiddag is ten einde.

Het is nu al kwart voor een geworden en ik ga dineren in het grote restaurant 'Sphinx House' gelegen juist tegenover de sfinx. Men krijgt er een zeer verzorgde bediening. Het 'Piramids' bier - van het merk 'Stella' nog wel - smaakt uitstekend. (---) Er komt een plaats aan het venster vrij. Ik ga daar nog wat zitten en geniet met volle teugen van het grandioos uitzicht.

Om 14.00 uur bezoek ik de bekende daltempel van Chefren (30). De zon is er! Volgens de *Cantecleer* reisgids geldt die tempel als het mooiste voorbeeld van zuivere verhoudingen en belijning. Hier werd ook het mooiste beeld - Chefren met de Horus valk op de schouders - nu in het museum van Caïro - gevonden. Ook hier ziet men het roze graniet van Assoean. De sfinxtempel zelf kan ik niet bezoeken wegens de aan de gang zijnde restauratiewerken. Graag had ik de bekende droomstele van dichtbij gefotografeerd. Op foto 29 kan men aan de voet van de sfinx het bovenste deel van de stele zien.

Het bootmuseum van Cheops staat ook op mijn programma. Op de weg ernaartoe kom ik aan de meest zuidelijke bijpiramide (31) van Cheops, die van koningin Henoetsen, een halfdochter van Cheops. Er staat geen bordje met 'verboden te beklimmen' en er is geen politie te zien. Ik vat de beklimming aan. Het gaat betrekkelijk gemakkelijk. Ik heb toch één piramide beklommen! Boven neem ik enkele foto's o.a. van een van de bootssleuven. Deze piramide, die nog bijna 25 m (= 80 voet) hoog is, had oorspronkelijk een hoogte van 31 m althans volgens de metingen van kolonel Howard Vyse in 1837 (doorsnede op p. 42).

33 - 35

De in 1954 opgegraven boot staat nu in al zijn glorie tentoongesteld in een moderne hangar die volgens sommigen niet past in het kader van de site, een mening die ik echter niet deel. Het schip (33) is 43 m lang. Men kan er mooie foto's nemen (mits bijbetaling!). Er is ook een interessante maquette te zien (34). Aan de noordzijde is een uitholling te zien in de zuidkant van de Cheopspiramide (35) gemaakt door Howard Vyse. In 1837 zal hij langs deze kant proberen de piramide binnen te dringen. Na 30 voet gaf hij het op. De stenen moesten ter plaatse verbrijzeld worden. Buskruit kwam er aan te pas ('Towards the end of this work gunpowder was used with great effect.'). Als souvenir neem ik een klein stukje verweerde kalksteen mee van de Cheopspiramide en ook nog een stuk van dit prachtig roze graniet, dat ik in de nabijheid in het zand vind. Misschien is het een stukje van de monoliet waaruit de sarcofaag werd gehouwen?

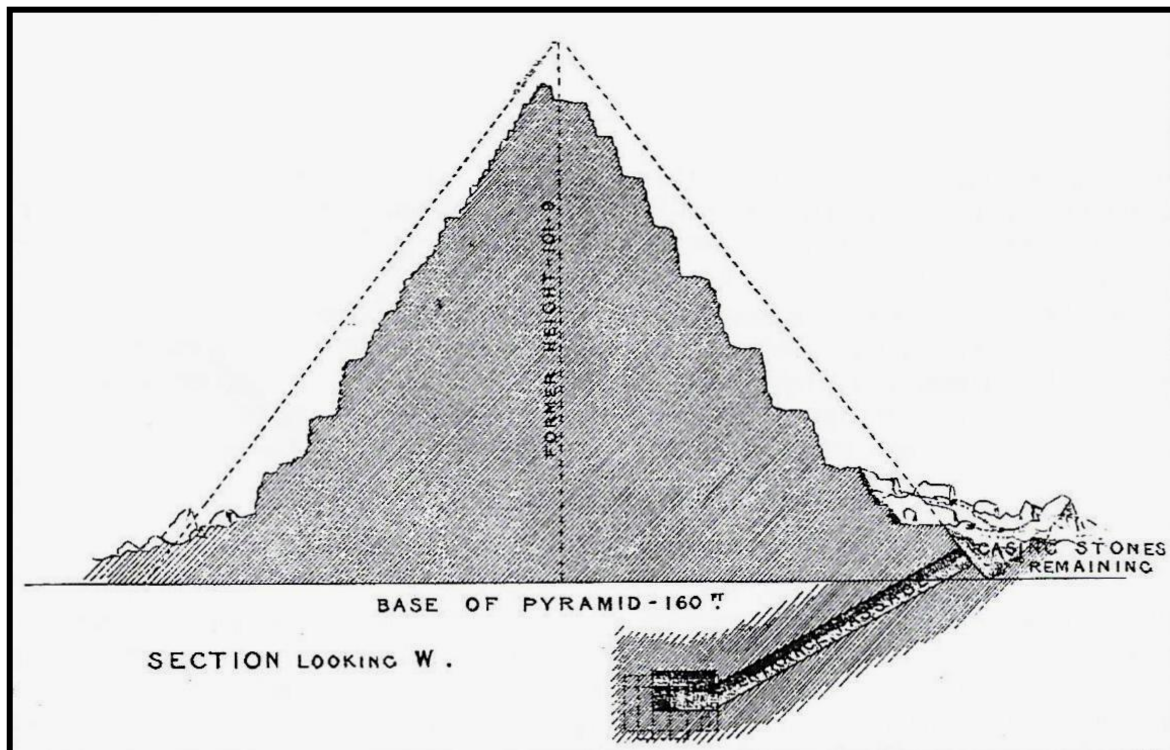
Een jonge kameeldrijver stelt mij een ritje voor. Ik denk aan de klassieke foto (32). Het is wel een interessante ervaring, die men moet hebben meegemaakt, in het bijzonder het alleen rijden. Het wordt vier uur en ik moet mijn bagage ophalen. De jongen is er inderdaad en overhandigt mij de reiszak. (---) De taxichauffeur waarmee ik aan het station een afspraak heb gemaakt is niet op het rendez-vous. Met een andere chauffeur ter plaatse kan ik toch naar el-Minya voor 130 p. In het dorpje bij de piramiden verwittigt hij zijn vrouw en we zijn op weg. Onder de baan stopt hij bij zijn schoonbroer, waar ik zou uitgenodigd worden voor een lunch. Het wordt echter slechts thee en een cola. Ik zit in het salon. De vrouwen zijn er niet te zien, wel af en toe kleine kinderen. De schoonbroer is ingenieur, hij maakt trappen. Hij rijdt mee naar Minya.

Ik vind wel dat wij veel tijd verliezen, maar ik ben toch met hen mee en zal wel iets vinden om te overnachten. (---)

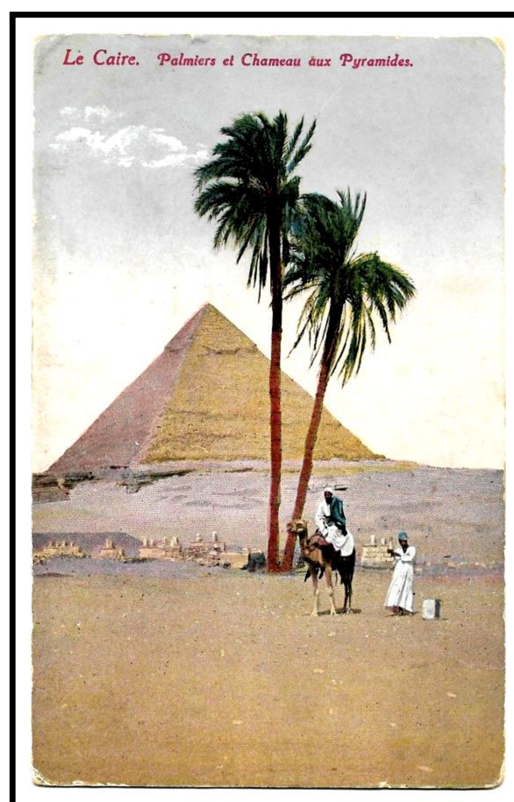
Het Etap Nefertiti hotel is inderdaad volzet. Het personeel spreekt zeer goed Engels en is zeer behulpzaam. Zij raden mij een ander hotel aan dat keurig is en telefoneren voor een reservatie. Het is het Omar Khayyam hotel in de Damaranstraat.(---). Ik krijg een mooie kamer op het gelijkvloers. (---)

Colonel Howard Vyse, *Operations carried on the Pyramids of Gizeh in 1837*, vol. II, London, 1840

'Ninth -southern pyramid'

Toevoeging 2017

(8,7 x 13,8 cm)

29 FEBRUARI - AMARNA - ROTSGRAVEN - STELE U

Slechts om zeven uur mag ik naar de ontbijtzaal. Vermoedelijk ben ik op die morgen de enige gast. De uitbater en zijn vrouw zijn nog in nachtkledij. Het ontbijt wordt opgediend aan een grote bruine lange tafel in een kamer op het gelijkvloers waar ook nog een fiets tegen de muur staat. Het broodje is oudbakken en het smaakt me niet zo.

Als ik de eigenaar vraag waar de taxi's staan zegt hij mij dat hij mij zal brengen. Ik stap in zijn grote nieuwe Toyota bestelwagen waarvan hij de motor wel vijf minuten laat opwarmen vooraleer te vertrekken en na een zwijgzame rit zet hij mij af aan het 'bijou' vertrekpunt gelegen naast het station. Ik neem plaats in een minibus en voor 0,25 p gaat het naar Mallawi, 48 km van Minya, onderweg reizigers af- en opladende.

Het is dan nog 10 km naar Deir Mawas waarvoor ik individueel vervoer moet nemen. Eerst toegangskaarten kopen. Er komt ook een bus met Duitse toeristen toe. Met de 'bac' varen we naar de overzijde waar een tractor met aanhangwagen (36) ons opwacht. De rit door de vlakke woestijn, de bekende Amarna vlakte boeit mij, hoewel er niets is te zien. Ik denk aan de stad van Echnaton die hier eens stond. Göran Schildt geeft een mooie poëtische beschrijving [3, p. 125]:

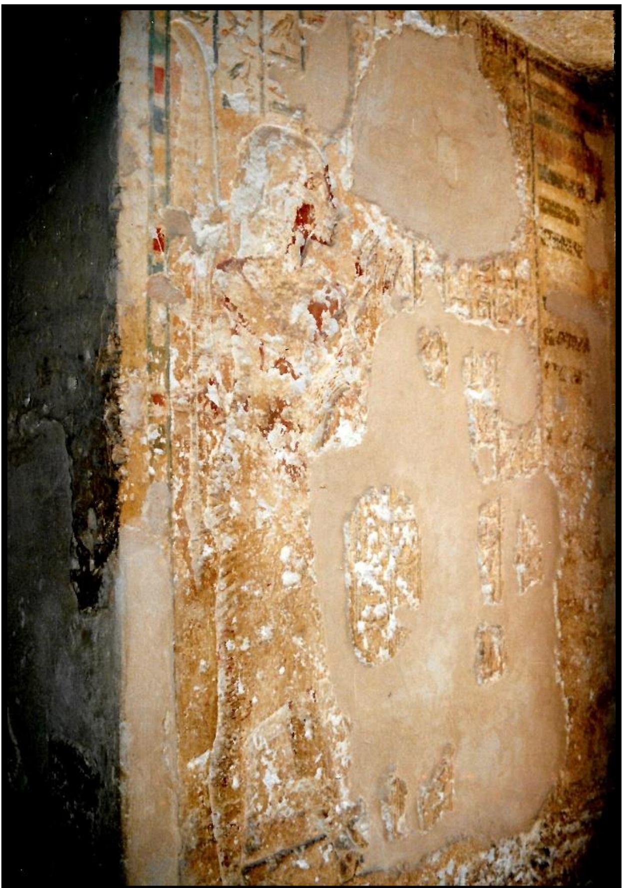
> 'Tell el Amarna, Achetaton, Echnaton ... Er is geen alchemie, wonderlijker dan die van de namen, geen vermenging van stoffelijk en onstoffelijk, die volmaakter is. Wij horen een naam: de kleur en het ritme er van en de onbewust er door opgeroepen associaties schenken ons bij voorbaat al een opvatting van de mens, de plaats, de zaak, die er door wordt aangeduid. Maar als we die hebben leren kennen, gaat op zijn beurt de gehele ondefinieerbare som van onze ervaringen schuil in de naam. Tell el Amarna, Achetaton, Echnaton ... '

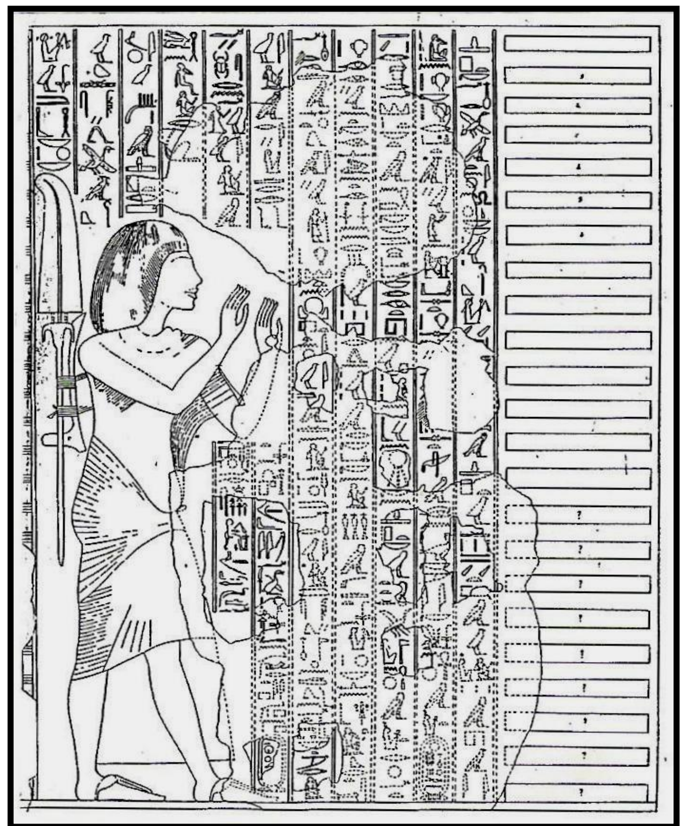
We stoppen aan de noordelijke graven bij het nieuwe rest-house. Het is zeer mooi weer. Tekening 41a toont een algemeen liggingsplan van de bezochte graven. We beginnen met dit van Ahmes, nummer 5. De bewaker opent de ijzeren deur en we gaan binnen. De verlichting gebeurt met een soort spiegel (aluminiumfolie) die het zonlicht weerkaatst. Het graf lijkt mij immens groot. De grote hall na de ingang is 3 m breed, 4 m hoog en 12 m lang. In een nis achteraan staat het zwaar gehavende meer dan levensgrote beeld van de eigenaar (37). (---)

36 - 39

Op de rechterwand aan de ingang herkennen we Ahmes die de zon aanbidt (38). Men kan er ook nog overblijfselen van kleuren zien zoals rood en blauw. Op de tekening 39 zien we dat de ontbrekende hiërogliefen werden aangevuld door de schrijver Davies dankzij vroegere studies over het graf vóór de grote diefstal en vernietiging in 1893. Het graf werd gerestaureerd (de gaten zijn keurig opgevuld, zoals op de foto is te zien). Norman de Garis Davies werkte in het begin van deze eeuw in Amarna en publiceerde zes belangrijke monografieën over de graven en steles [4]. Het graf van Echnaton werd door hem niet beschreven. Zijn vrouw, Nina M. (Macpherson) Davies interesseerde zich vooral voor de Egyptische schilderkunst en heeft ook een paar werken uitgegeven.

In mijn fotoalbums plaats ik steeds - indien voorhanden - een tekening van het tafereel ter verduidelijking en ter illustratie. Op de tekening 39 ziet men duidelijk welke functie Ahmes bekleedde. Hij was waaierdrager en had ook een hoge rang in het leger (waaier en bijl op de rug). In dit graf komt ook nog een mooi soldatendetachement met een trompetter voor. Hier is ook een mooie voorstelling van een innig tafereel - wordt beschreven als 'de kus' - echter niet gefotografeerd, wel in het graf van Mahu (zie foto 278, p. 178 en tekeningen op p. 50).

Als ik buiten kom stel ik helaas vast dat de sluitersnelheid weer te hoog is (zoals bij Chefren). Ik laat de bewaker de deur opnieuw opendoen en neem weer de foto's. Ondertussen is de groep Duitse toeristen bij het graf van Meryra (nummer 4) aangekomen en wachten zij op het starten van een benzinemotor die de elektriciteit moet leveren. Het is het enige graf dat elektrisch wordt verlicht. Na enkele pogingen loopt de motor en mogen we binnengaan.

Het graf is prachtig versierd en is eveneens gerestaureerd. Meryra was ook wel hogepriester van Aton. Het graf is anders ingedeeld dan bij Ahmes. Het bevat twee grote zalen na elkaar waarvan slechts de eerste versierd is. Op de linkerwand zie ik mooie paarden die strijdwagens voorttrekken (40). Het zijn Echnaton en Nefertiti met hun gevolg die per triomfwagen rijden naar de tempel van Aton. Ik herken voor het eerst de cartouche van Nefertiti aan de vier verticale 'nfr' tekens. Dit teken stelt een hart met luchtpijp voor en betekent: mooi, goed. Ik maak er ook een detailfoto van (41a) (ook op titelblad) en vindt het tafereel enig! Vermits haar cartouche erop voorkomt (zelfs tweemaal!) denk ik dat zij erop afgebeeld staat met haar echtgenoot die zijn arm liefdevol rond haar middel houdt. Zulke innige taferelen komen alleen maar in de Amarna kunst voor. Het is een van mijn mooiste foto's!

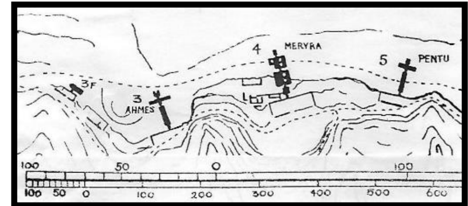
Na mijn terugkeer vond ik tijdens de bestudering van die scène dat de beide figuren de derde en de vierde dochter van Echnaton voorstellen. De vertaling van de tekst luidt als volgt (van links naar rechts en van onder naar boven):

> 'De dochter van de koning, van zijn lichaam, zijn geliefde Ankh-(es)-en-paten,
> geboren uit de voortreffelijke vrouw van de koning, (meesteres van beide landen),
> Nefer-neferu-aten Nefer-ti-ti ..'

Het ankh-teken ziet men in de uiterst linkse kolom (naast de cartouche) op de tekening 42. Daarna volgt dezelfde betiteling voor de vierde dochter Nefer-neferu-aten-(ta)-shera (zoals de naam van haar moeder begint, maar met toevoeging van 'ta-shera' [= de jongere]).

40 - 44

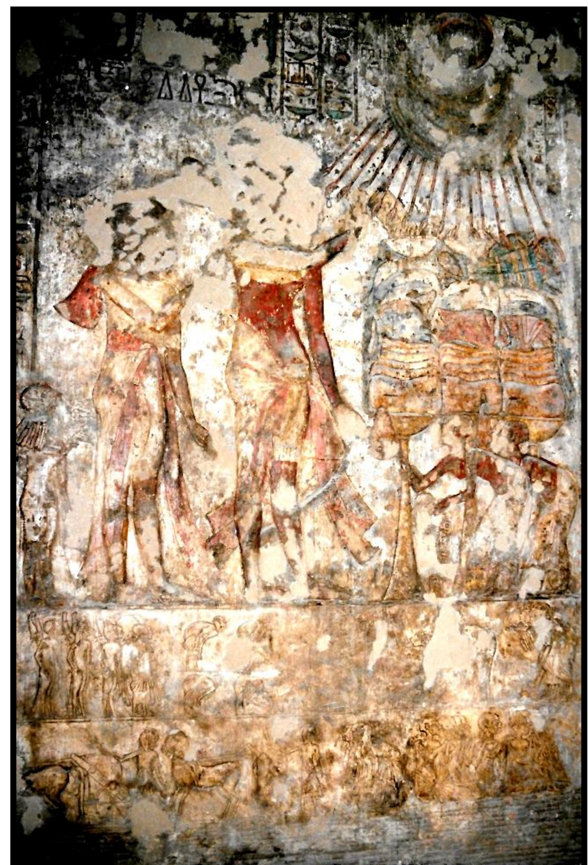

(**41a -** foto niet in boekeditie, p. 46)

De zijwand rechts juist na de ingang bevat ook een zeer mooi reliëf, namelijk de koninklijke familie die aan Aton offert (43). Behalve de defiguratie van de gezichten van het koninklijk paar is er niet veel van beschadigd. Onderaan rechts ziet men de bekende blinde koorzangers en de harpist, die ik me niet herinner ter plaatse te hebben gezien, maar wel terugvond op de foto (zie ook tweede reis). Volgen Davies [4, I, p. 31] is dit het meesterwerk van de hele necropolis. Het is inderdaad zeer mooi (zie foto 273 op p. 176). De soldaten (44) zijn zeer kleurrijk.

Het laatste noordelijk graf dat ik bezoek is dat van Penthu (nummer 3), de hofarts van Echnaton. Het ligt maar een goede vijftig meter links van dat van Meryra. De indeling lijkt op die van Ahmes. Het meeste plaaster van de versiering is verdwenen en geeft het geheel een slordige indruk. Het graf is bovendien ook erg beschadigd en niet gerestaureerd. Uit egyptologisch oogpunt bekeken is het interessant maar de gewone bezoeker zal er geen goede indruk van over houden, zeker na het mooie graf van Meryra te hebben bewonderd.

Rond elf uur is het bezoek er afgelopen en vraag ik aan een gids het graf van Echnaton te bezoeken. Dit schijnt echter niet mogelijk te zijn, maar hij wil mij wel naar de stele U brengen. Ik zit achteraan op een lichte motorfiets. We stoppen even aan het 'gidsenhuis' - een driekoepel gebouw midden in de Amarna vlakte - waar wij thee drinken en eten. Hij laat mij 'tamiya' (gefrituurde balletjes van fijngehakte erwten en bonen, uien peterselie en kruiden) proeven. Het smaakt op de duur goed. (---)

We vertrekken naar de stele in een zeer warm weertje, zeker meer dan 30° C! Na enkele km rijden komen we aan. Er valt een stuk te klimmen. Zij is de grootste van al de grenssteles (7,5 m hoog) en het uitzicht aan de voet van de stele over de vlakte is grandioos. Ik geniet met volle teugen van mijn reis! De linkse beeldengroep van Echnaton en Nefertiti (45) die op borsthoogte elk een offertablet dragen, is gedeeltelijk bewaard. De hiërogliefen op de stele zelf zijn twintig cm hoog en betrekkelijk goed leesbaar.

Op de terugweg vraagt de gids mij of ik nog zin heb om naar het Echnaton graf te gaan (hoewel hij mij voordien heeft gezegd dat dit niet kon). Hij verwittigt mij opnieuw dat het gesloten is, maar ik wil zien hoe het graf er van buiten uitziet en hoe de omgeving is.
(---)

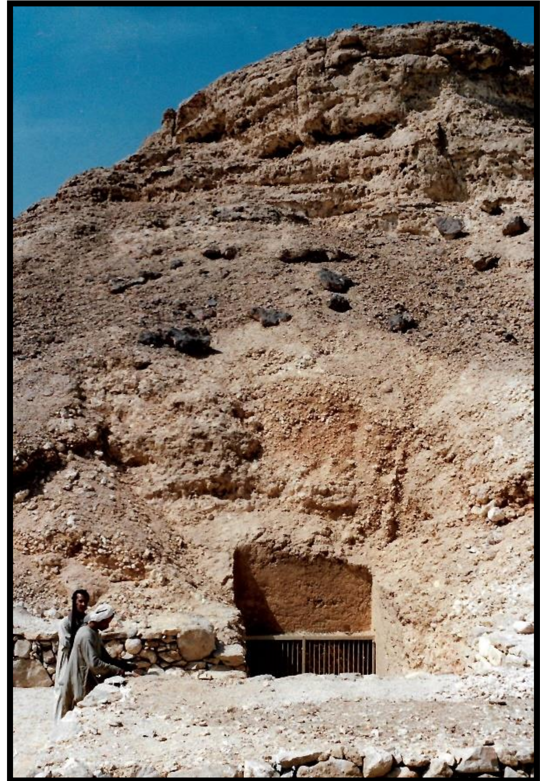
Het is een rit om niet te vergeten! Zes km rijden door de 'Koninklijke wadi'! Langs beide zijden loopt een hoge verweerde bergwand en in het midden ligt een zandweg, afgeboord met stenen (47). Meerdere keren moet ik afstijgen, omdat de banden slippen in het mulle zand. We duwen dan de motorfiets verder tot we hardere grond hebben. Daar het zo warm is, moeten we halverwege enkele minuten halt houden om verhitting van de motor te vermijden.

Bijna op het einde van de wadi staat een bewakershuisje, waar twee met geweer gewapende wachten zijn. Er staan ook twee ezels in de schaduw. De motorfiets krijgt een fris plaatsje en ik vertrek met de twee wachten naar het graf (46). Ik neem er enkele foto's van de omgeving. Na enkele neerdalende trappen kom ik voor een ijzeren deur te staan. Ik had nog gehoopt van door de staven heen een foto te kunnen nemen, maar dit is niet mogelijk omdat de deur vol is. Mijn wens is echter vervuld. Ik heb de plaats gezien waar vermoedelijk Echnaton begraven werd en ik heb zoals hij ook door de 'Koninklijke wadi' gereden en 'Koninklijk' is hij voor mij!

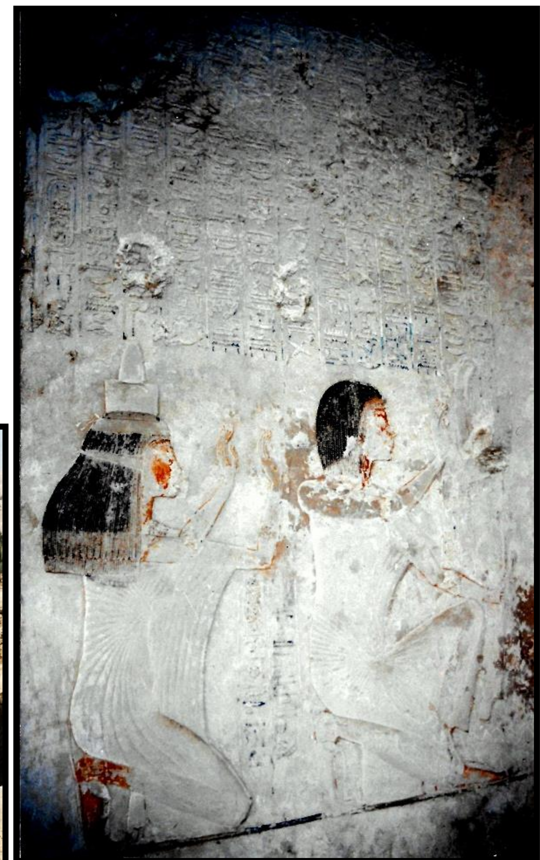
Ik bezoek er ook nog een onvoltooid graf (nummer 30) aan de overzijde. Binnenin is er echter niets te zien. Nadien ga ik terug naar het wachthuis waar men mij weer thee aanbiedt. Op de terugweg kwetst de voerder zijn hiel aan de top van mijn schoen tijdens het starten van de motor. Een beetje woestijnstof erop en de wonde bloedt niet meer!

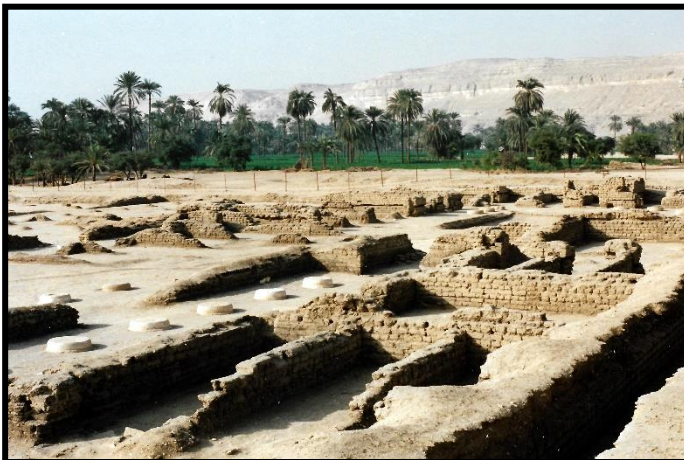
45 - 49

We rijden terug naar het gidsenhuis. Er zit nog een gids. Het is weer theetijd. (---) We spreken over de zuidelijke graven. De andere gids zou me naar het graf van Ay (nummer 25) brengen voor slechts 10 p. We rijden door het dorp et-Till, waar ik een typische Egyptische duiventil, zo groot als een huis, kan fotograferen. Vervolgens door Hagg el-Kandill waar mijn gids even binnenloopt bij zijn echtgenote. Een grote groep schoolkinderen komt rond mij staan. Zij willen allemaal op de foto! Ze schooien helemaal niet.

De rit gaat verder door de Amarna vlakte naar de zuidelijke graven. Dit van de 'godvader' Ay is het meest bekende. Ay werd farao na Toetanchamon tijdens slechts vier jaar, namelijk van 1337 tot 1333. Het graf is evenals de andere graven onvoltooid en het bevat 14 van de geplande 24 zuilen die zeer dichtbij elkaar staan. Links in het portaal van de ingang is het mooie reliëf van Ay en zijn vrouw Tiy te bewonderen (48) waarop beiden geknield bidden. Boven hen, in dertien kolommen gerangschikt, komt de meest volledige zonnehymne voor (aanhef):

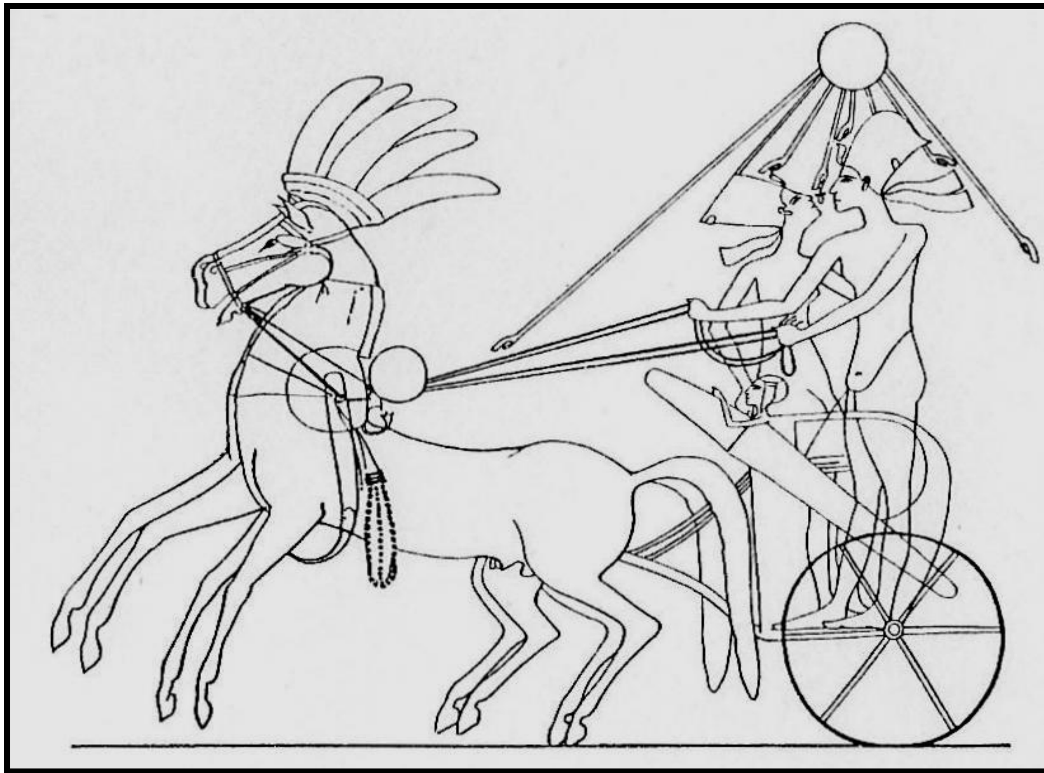
> 'Prachtig is uw verschijning aan de horizon van de hemel, O levende schijf, die eerst leefde.
> Eens ontwaakt aan de horizon van de hemel, vervult ge alle aarden met uw schoonheid.
> Gij zijt mooi, gij zijt groot, gij schittert ...'

In de zuilenzaal zie ik juist na de ingang links, een van de bekendste balkonscènes waar het vorstenpaar met twee kinderen en ook met Benretmut, Nefertiti's zuster, beloningen uitdelen aan Ay en Tiy. Dit graf heeft ook veel geleden van de diefstal in 1893 en de gaten zijn nog niet opgevuld. Gelukkig is een mooi stuk met de hoofden van Ay en Tiy, teruggevonden dat zich bevind in het museum van Caïro.

Op de terugweg rijden we langs de koninklijke paleizen waar helaas weinig meer van te zien is. We rijden door naar het noorderpaleis van Nefertiti. Ik kan er nog een laatste foto nemen (49), want ik heb geen filmen meer bij. De basissen van de kolommen zijn er nog te zien. Dan naar de overzet. (---)

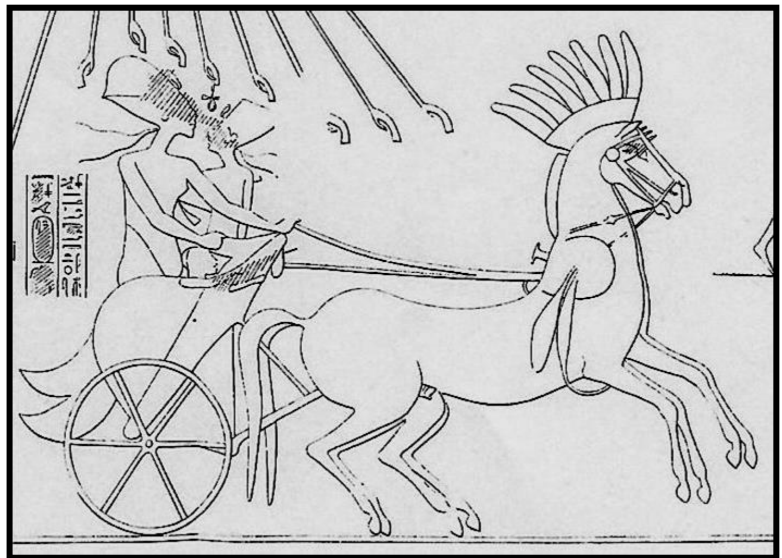
Met enige moeite vind ik de weg terug naar mijn hotel. De eigenaar had gelukkig het adres in het Arabisch op een stuk papier geschreven, dat ik kon tonen aan wie ik de weg wilde vragen. (---)

Toevoeging 2017 - Davies, graf Ahmes, afb. XXXIIa (ged.) - graf Mahu, afb. XX en XXII (ged.), [4, III, IV]

'The royal chariot passing the sentries'

'The Royal chariot leaving the temple' (deelfoto 278, p. 178)

1 MAART - MALLAWI MUSEUM - TUNA EL-GEBEL - STELE A

(---)

Het museum, waarvan ik van de voorgevel geen foto neem, omdat het volledig in de schaduw ligt, is betrekkelijk groot en bevat voor het merendeel stukken die in de omgeving werden gevonden van 300 v.Chr. tot 30 n.Chr. Mits de 5 p te betalen kan ik er fotograferen, zelfs met flits! (---)

Er staan enkele mooie zandstenen sarcofagen en ook een mooi dubbel zittend beeld' (1 m hoog) van Pepi Amkh (sic) Hor Ib en zijn vrouw, dat zou dateren uit de zesde dynastie. Het bevat nog kleurresten. Wat mij het echter het meest boeit is het ongeveer 20 cm hoge beeldje van een van Echnaton’s dochters (51a en 51b). Dit is een ware verrassing! Het staat op een ereplaats aan de ingang in een glazen kast. Ik was niet op de hoogte van het bestaan ervan. Het is duidelijk Amarna kunst (zware dijen).

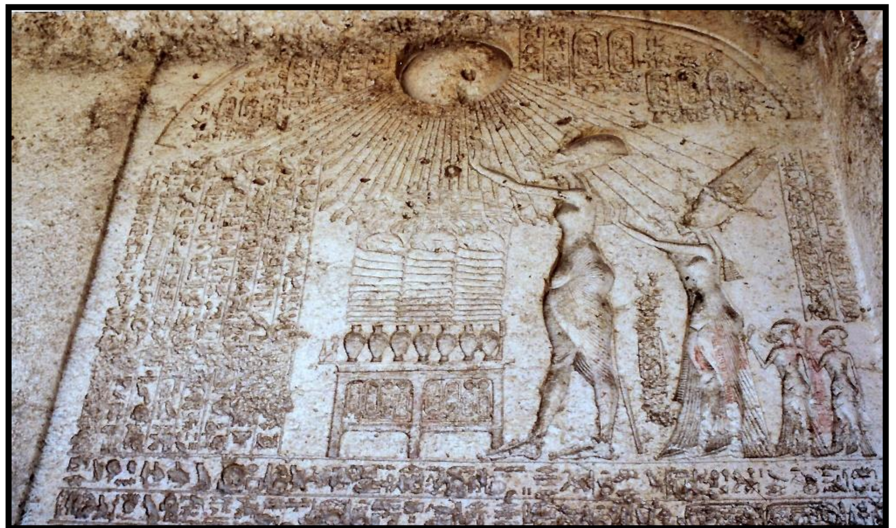
50 - 54

Het is zeker niet Nefertiti, want het figuurtje draagt de kenmerkende zijlok voor kinderen. Het heeft ook de langwerpige schedel, typisch voor de dochters van Echnaton. Zij houdt in haar rechterhand een bolvormig voorwerp (kan wierook of wijn voorstellen). (---)

Rond tien uur vind ik een 'bijou' naar Tuna el-Gebel, die echter maar rijdt tot aan het dorp. De chauffeur wil mij wel tegen afzonderlijke betaling naar het opgravingsgebied voeren. Ik maak ook een afspraak met hem opdat hij mij zou afhalen om één uur aan de ingang. Mijn trein naar Luxor zou ik rond vier uur moeten kunnen nemen. (---)

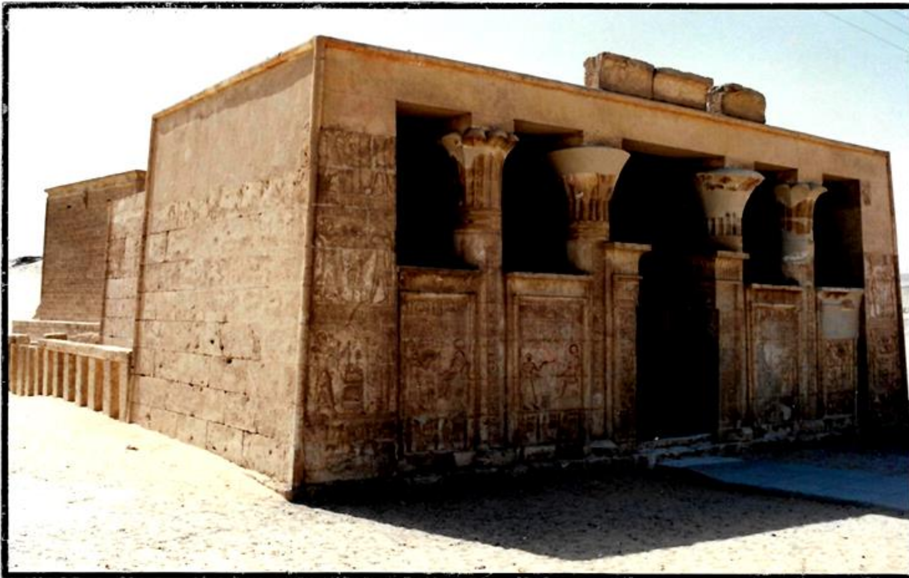
Als ik aankom zie in de verte tegen een steile rotswand de stele A staan (50). Ik had er al een tekening van gezien gemaakt door Hay in 1827. De zon staat al hoog om nog foto's in het volle zonlicht te kunnen nemen. Bovendien is een beschermend afdak omheen gebouwd, wat nog meer licht wegneemt. Ik beklim de zandige helling en eindelijk zie ik de stele van dichtbij (52)! 'Alleen met Echnaton' denk ik bij mezelf en weer denk ik dat die belevenis alleen de reis al waard is. Nu zie ik de zwaar beschadigde beeldengroepen voor het eerst in werkelijkheid en in kleur.

Het is de bekendste grensstele van de veertien die er opgericht werden. Het is eveneens de eerst ontdekte en de minst beschadigde en bovendien ook de enige die wegens haar gunstige ligging, door de toeristen wordt bezocht. De stele zelf (rechterdeel) is meer dan 4 m hoog. Boven de 25 lijnen met hiërogliefen staan Echnaton en Nefertiti afgebeeld (52a), die gevolgd door hun oudste twee dochters, bidden en offeren aan de zonneschijf. Een mooie kleurenfoto ervan is te vinden bij Bob De Gryse in *Re* ... [5].

Ik ben vooral geïnteresseerd in de beeldengroepen. Op de linkerzijkant van de linkse beeldengroep (ook altaar genoemd) vind ik nogmaals de cartouche van Nefertiti (53). De foto is met flits genomen. Rechts staat de naam van Meritaten (oudste dochter) en links Maketaten (meestal 'Meketaten' genoemd, maar hier is het duidelijk 'Maketaten'). Het is nagenoeg dezelfde titulatuur als in het graf van Meryra (zie p. 45). Onderaan ziet men twee grote zonnen. Dit teken (N5) stelt inderdaad de zon voor en wordt hier gebruikt als determinatief en hoort normaal geplaatst te zijn tussen de onderste twee verticale tekens. Het woord '(n)hh' betekent 'eeuwigheid'. Zie ook p. 66 van *Hiërogliefen Lezen* [6]. Hopelijk beschadigen de toeristen, of autochtonen, de stele niet verder en staat die daar nog voor 'eeuwig'! Hoewel de beelden erg beschadigd zijn zit er nog een mooie vloeiende lijn in het profiel van Nefertiti (53)!

Toevallig zie ik er ook nog een levende kever in de hoek (54). De kever verbeeldt ook de opgaande zon en wordt beschouwd als de god 'Khepri'. Vandaar ook de hiëroglief 'npr', die in de meeste kroningsnamen van de vorsten van de 18e dynastie voorkomt (ook bij Echnaton en Ay) en betekent: transformatie, wording. (---) Het is een blauwe mestkever van twee cm groot en ook de enige die ik in Egypte heb gezien. En juist daar! Op de foto ziet men ook nog de moeilijk leesbare hiërogliefen waar we in het midden toch de naam 'Aton' herkennen aan de rietpluim en de zon ('Itn').

55 - 57

Mijn eerste bezoek is bestemd voor de mooie graftempel van Petosiris (55). Het is een imposant graf van een hogepriester van Thot in Ashmoenein die overleed in 300 v.Chr. In het voorportaal bevinden zich mooie reliëfs in een mengeling van Egyptische en Helleense stijl. In de grote binnenzaal ziet men op de muur links een tafereel volledig in Egyptische stijl waarop negen bavianen voorkomen (56). Deze apen komen ook nog in andere graven voor, zoals in deze van Toetanchamon en Ay in Luxor. Dit laatste graf wordt trouwens vanwege die afbeeldingen 'apengraf' genoemd. In beide graven zijn er wel twaalf apen afgebeeld. Volgens Desroches-Noblecourt zouden zij de beschermgeesten (genii) van het eerste uur van de nacht voorstellen. Over die genii kan men in *Geheim Egypte* van Brunton [7, pp. 104-105] meer uitleg vinden. In de monografie van het graf door Lefebvre [8] worden de namen van de geesten gegeven, beginnende rechts, van boven naar onder:

1. Hij die in zijn kapel is.
2. Hij die in zijn meer verblijft.
3. Hij die jubelt
4. Hij die prijst met zijn vlam ('qui loue avec sa flamme').
5. Hij die danst.
6. Hij die vroeg op is ('Le matinal’).
7. Hij die vol levenslust is ('en joie').
8. Zou moeten zijn: 'p:tt' zoals o.a. in het graf van Seti I.
9. De schitterende (?) ['Le flamboyant (?)'].

De gids vraagt mij nog of ik het graf van Isidora wil bezoeken. Ik had erover gelezen en wilde dit wel zien. Binnenin zijn er geen reliëfs aangebracht maar er ligt er wel een mummie in een vitrinekast. (---) Ik bezoek dit graf opnieuw tijdens een tweede reis (foto 245 op p. 164).

Na Isidora (ook nog Isadora genoemd) kijk ik nog eens rond. Ik zie er nog een grote waterput (58a) van wel 6 m breed en er ligt zelfs nog een houten rad. Hij dateert ook uit de Ptolemaeïsche periode en is bijzonder interessant. Ik wil hem wel bezoeken maar ik zie er niemand (zie tweede reis). Er staan ook nog enkele mooie zuilen recht - overblijfselen van een Grieks-Romeinse tempel (zonder inscripties) (59a).

Nog bekend zijn er de catacomben waar duizenden mummies van bavianen en ibissen werden gevonden. Een andere gids begeleidt mij en ik neem er een paar foto's (57). In de zijwanden zijn de holen waarin de sarcofaagjes liggen. Ik kom er ook nog het hoofd van de archeologische dienst tegen die mij fier een elektrisch verlichte kamer toont die een beetje als museum dient en waar achteraan een beeld van Thot onder de gedaante van een baviaan, staat.

Het is bijna één uur en ik haast mij naar de uitgang waar enkele banken staan en waar ik wacht op mijn chauffeur. Er is wat wind, die de temperatuur (boven de dertig graden) zeer dragelijk maakt. Bij ons in België is het niet zo warm!

58a - 59a

(---)

De trein vertrekt om 23.30 uur zoals voorzien. Ik heb een gereserveerde zitplaats in eerste klas met luchtverversing voor de prijs van 12 p voor meer dan 400 km sporen. Mijn plaats is door iemand anders reeds ingenomen. De controleur die voorbij komt geeft mij de plaats waar ik recht op heb.

2 MAART - LUXOR TEMPEL - KARNAK - MUSEUM

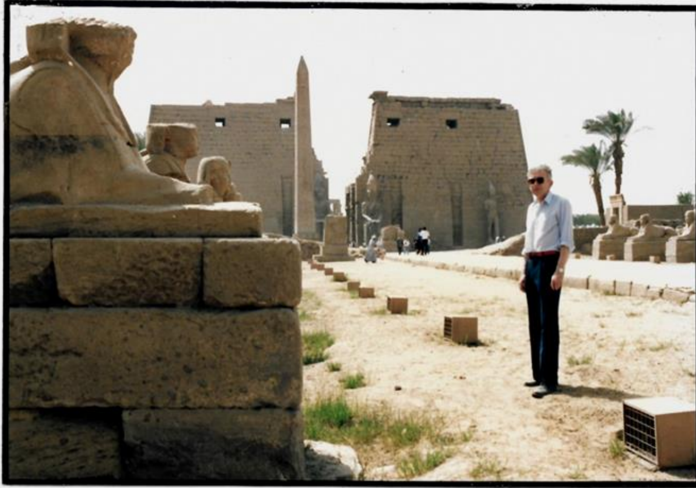
Hoewel er maar 424 km met de trein af te leggen zijn, doet hij er zeer lang over. Ik heb wat last van de airconditioning die mij wat te koude lucht blaast. Rond 6.30 uur stoppen we in Nag Hammadi. Er zijn al 300 km afgelegd. Er wordt gratis warme thee in glazen aangeboden en die is zeer welkom! Om 9.00 uur zijn we in Qus. Nog dertig km en de trein loopt tegen tienen het station van Luxor binnen.

(---)

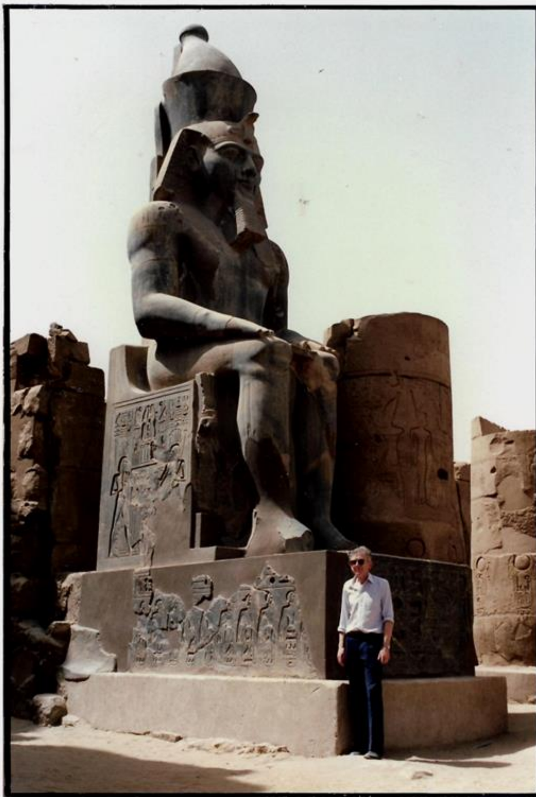
Het Philippe hotel ligt in de Nefertitistraat. Voor de naam alleen zou men er verblijven! Het bevat 40 kamers. Gelukkig is er nog plaats. De kamer bevalt mij en het is nog een interessante prijs ook (slechts 22 p, morgen- en avondmaal inbegrepen). Na mij wat opgefrist te hebben ga ik per koets (calèche) - het vervoermiddel bij uitstek in Luxor - naar de Luxor tempel. Het is reeds 11.00 uur en wat laat volgens mijn planning.

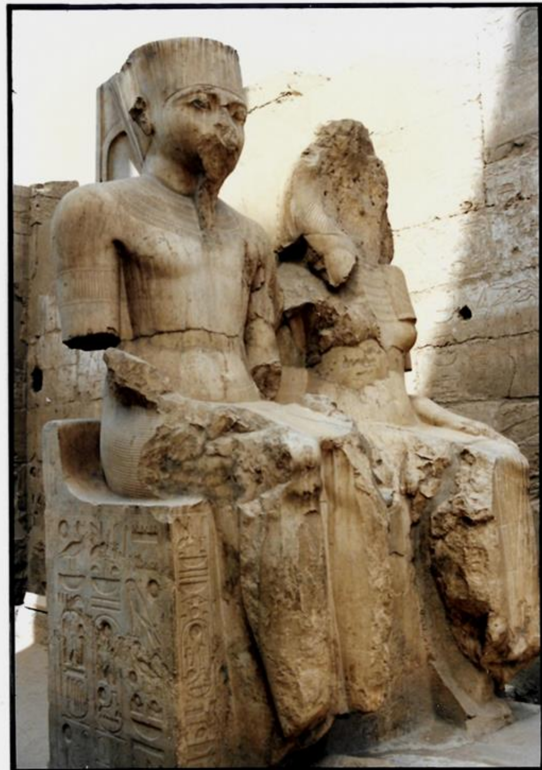
De tempel is indrukwekkend, misschien omdat het de eerste grote tempel is die ik zie. In de sfinxenlaan voor de eerste pyloon laat ik een foto (60) nemen. Die laan werd gebouwd onder Nectanebo I (380 - 362) en liep vroeger naar het noorden, drie km ver, tot aan Karnak. De mooie obelisk (61), is 25 m hoog en werd opgericht door Ramses II. De hiërogliefen zijn prachtig gesneden. (---)

60 - 63

Het is heel mooi en zonnig weer. In de grote voorhof na de grote pyloon van Ramses II valt vooral de mooie zittende kolos (62) op, waar alle toeristen een foto van nemen. Aan de ingang van de 14 zuilen van 16 m hoog van Amenhotep III ontdek ik een albasten beeldengroep van Amon, aan wie de tempel is opgedragen, en zijn vrouw Amoenet (63). De opdrachtgever was Toetanchamon. Ramses II heeft er echter zijn cartouches opgezet.

Vervolgens kom ik in de grote voorhof van Amenhotep III met langs de kanten talrijke zuilen. Wat verder bevindt er zich een volledige zaal met zuilen met kapitelen in de vorm van gesloten papyrus knoppen, eveneens van Amenhotep III die beschouwd wordt als de bouwer van de tempel. Achteraan zijn er nog enkele donkere lokalen die wel interessante reliëfs bevatten, maar die mij op dat moment niet erg aanspreken, vooral wegens gebrek aan voorstudie. De Luxortempel wordt ook nog 'Tempel van de Mens' genoemd. Schwaller de Lubicz [9] heeft er een interessante beschrijving van gemaakt. Ook van West [10] bestaat er een versie die sterk aanleunt bij die van Schwaller de Lubicz.

Beide bovenvermelde schrijvers gaan echter volgens mij nogal een beetje te subjectief te werk. Zij doen mij denken aan een Piazzi Smyth, Tomkins, Velikofsky en von Däniken, hoewel deze laatsten boeiende werken publiceren!

Achteraan de tempel aan de linker buitenzijde zie ik een mooi reliëf, in volle zon deze keer, waarop de farao geleid wordt door Atoem en een andere god met uitzonderlijk de cartouche van Ramses III. In de documentatie heb ik zeer lang gezocht waar de foto genomen is. Tijdens mijn tweede reis vond ik de plaats terug. Had ik toen goed nota genomen, dan had ik zoveel zoekwerk niet moeten doen. Dit heeft dan echter wel tot voordeel geleid dat men de tempel grondiger bestudeert en men vaststelt dat er nog veel belangrijks is te zien!

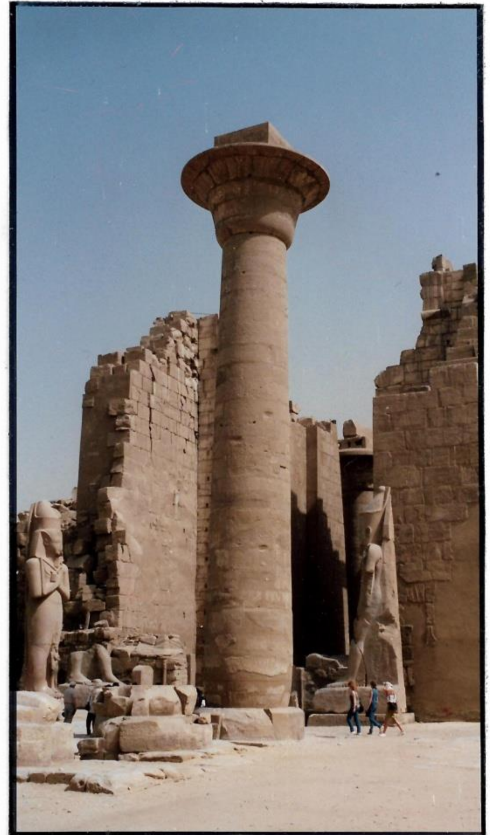
Het is nu één uur en ik vertrek met een koets naar het drie km verder gelegen Karnak. Na mijn toegangskaartjes te hebben gekocht ga ik eerst koffie drinken in de er tegenover gelegen cafetaria (er staat 'cafateria'). Men speelt er domino en een Amerikaanse toerist wil er een waterpijp roken.

Indrukwekkend is de eerste pyloon (113 m breed). Vooraleer die te passeren moet men eerst over een houten brug (64) waar vroeger een kanaal naar de Nijl onder was. Na een dubbele rij ramssfinxen te zijn voorbijgegaan en ook de kleine obelisk van Seti I (rechts op de foto) kom ik op de grootste voorhof van de tempels in Egypte. Hier staan ook nog ramssfinxen (ram = Amon) (66). Rechts ziet men nog een deel van een tichelrijen trapconstructie die als bouwsteiger werd gebruikt. De pyloon is trouwens niet volledig afgewerkt. Wat er op dit plein ook opvalt is de 21 m hoge zuil van Taharka (65) en natuurlijk ook een beeld van Ramses II met voor zijn benen een dochter Bemtanta. Dit 15 m hoge beeld is geüsurpeerd door Pinedjem een bekende priester-koning. Ramses II moet niet klagen, want hij heeft genoeg beelden van zijn voorgangers overgenomen!

Aan de zuidzijde staat ook nog de kleinere goed bewaarde tempel van Ramses III. In de voorhof staan talrijke Osirisbeelden die zeker een fototje waard zijn. Binnenin is het nogal donker en een zaklamp is nuttig. Ik bezoek ook nog de kleine tempel van Seti II, bestaande uit drie kapellen voor Amon, Moet en Chons, de Thebaanse triade. Er zijn restauratiewerken aan de gang.

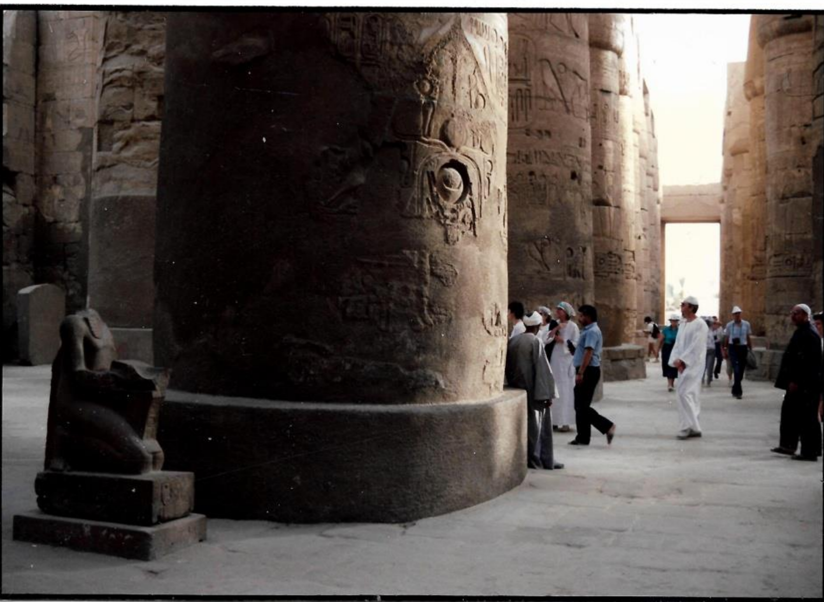
64 - 68

Voorbij de tweede pyloon kom ik in bekende grote zuilenzaal van Ramses II, een van de wonderen van de Egyptische oudheid. Aan de bouw ervan werd begonnen door Amenhotep III, de koning-bouwer van Egypte. De 12 zuilen in het midden zijn eenentwintig meter hoog en dateren uit zijn tijd. De 122 overige zijn 15 m hoog en zijn geplaatst door Seti I en afgewerkt onder Ramses II. Het is om die reden dat de meeste zuilen de cartouche van Ramses II dragen zoals te zien is op foto 67 onderaan. Dat de tempel aan Amon gewijd is kan men duidelijk merken aan de talrijke afbeeldingen van hem. Op de rechtse zuil bovenaan (67) ziet men Amon onder de vorm van Amon-Min die een wijnoffer ontvangt.

Seti I, de vader van Ramses II, heeft zeer veel aan het tot stand komen van dit meesterwerk gedaan. Om die reden staan er nu nog drie beelden, waarvan er een te zien is op foto 68 (links). Champollion was van die zaal diep onder de indruk:

> 'Daar verscheen mij de pracht van de farao's, het grootste wat de mensen bedacht en uitgevoerd hebben.'

Op een der architraven staat een naam voor de zaal: 'Een mooi verblijf voor de koning der Goden, alwaar Amon rust. De verschijningsplaats der Goden'. Men komt toch onder de indruk van dit onmetelijk werk als men bedenkt dat dit zolang geleden plaats greep. Met al onze technische middelen maken we nu dergelijke bouwwerken niet meer.

Op foto 67 zien we tussen de zuilen door een obelisk staan. Het is die van Toetmosis I. Hij is de kleinste van de twee die er nog te zien zijn. De andere is opgericht door zijn dochter Hatchepsoet. Hij is tien meter hoger en met zijn 29,5 m de grootste van de nog staande obelisken in Egypte.

Bij de heilige vijver (69) ziet men de twee obelisken waarvan de rechtse die van Hatchepsoet is. De punt van de tweede obelisk van Hatchepsoet ligt er ook (70) waar Amon, gezeten op zijn troon, Hatchepsoet zegent met veel toewijding. Rechtsboven ziet men de onder Echnaton beschadigde naam van Amon. Ook Amon werd weggekapt. Seti I herstelde het. De volgende tekst verhaalt de oprichting van beide obelisken:

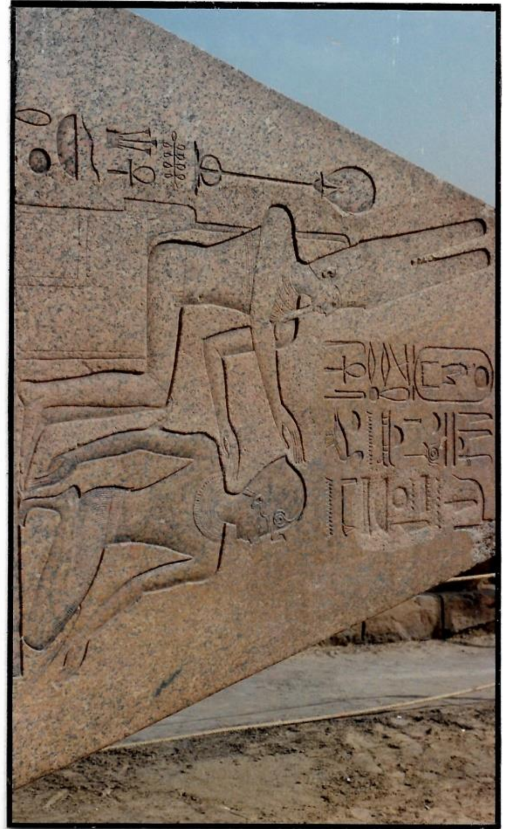
> 'Ik, majesteit, begon met dit werk in het jaar 15; de 2e wintermaand, le dag, eindigend in het jaar 16, 4e zomermaand, de laatste dag, in totaal zeven maanden graafwerk ...'
>
> 'Ik gaf voor hen het fijnste elektrum. Ik mat het af per gallon als waren het zakken graan. Ik, majesteit, liet een hoeveelheid komen die groter was dan de Twee Landen ooit hadden gezien. De onwetende en de wijze weten het ...'
>
> 'Zoals te aanschouwen, vanaf beide oevers van de rivier, overstromen hun stralen de Twee Landen wanneer de zonneschijf oprijst tussen hen bij haar verschijning aan de horizon der hemel.'

Bij deze vijver is er ook nog een kleine cafetaria waar alleen maar warme en koude dranken te verkrijgen zijn. Er zitten enkele toeristen te verpozen. Ik spreek er mijn noodmondvoorraad aan, want tijd om te dineren in Luxor heb ik niet. Het is er wel aangenaam zitten in de schaduw. Aan de rand van de vijver staat op een mooi versierd voetstuk een grote scarabee van Amenhotep III (72). Bovenaan ziet men nog claustra's (stenen vensters) van de grote zuilenzaal en de laatste twee zuilen van Amenhotep III (rechts van de kever).

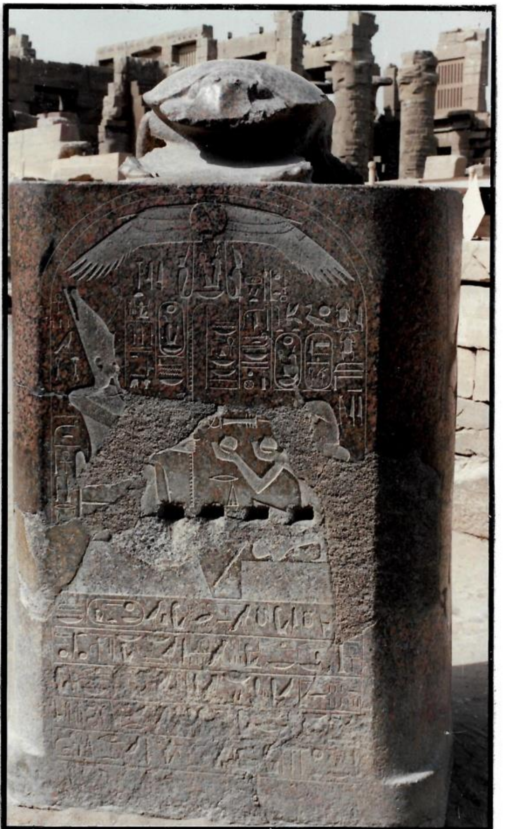
In het midden van de Amon tempel staan twee mooie kolossale beelden van Amon (onder de trekken van Toetanchamon) en zijn vrouw Amoenet (71) en daar dichtbij het bekende reliëf waarop de figuur van Hatchepsoet volledig en keurig is weggehakt (73), waar zij wordt gereinigd met levenswater (ankh-tekens) door Horus (links) en door Thot (rechts).

69 - 73

Ik ga over de binnenplaats waar de favissa (verzamelput met beelden) werd ontdekt, tot aan de zevende pyloon. Aan de achterkant ervan bevindt zich een mooi reliëf, Toetmosis III voorstellende die zijn vijanden vernietigt.

In de doorgang van de achtste pyloon staan borden met de hatelijke teksten: 'No entry' en 'Chantier interdit au public'! Ik wist dat aan de achterzijde grote (beschadigde) beelden stonden, vermoedelijk van Hatchepsoet. Dat moet ik toch kunnen zien! Gelukkig is er niemand in de omgeving te bekennen en ga ik er door en neem de foto (74). Wie mooie kleurenfoto's van Karnak wil zien, kan die vinden in het prachtige album van De Gryse, *Karnak* [10].

Ik was normaal ook van plan de tempel van Moet te bezoeken die volgens mij te bereiken is door de as van de pylonen te volgen. Vermits ik niet meer verder kan geef ik dit idee op. De doorgang naar de sfinxenweg die leidt naar de Moet tempel is echter altijd dicht. Die is te bereiken langs de zijkant van de Amon tempel (zie tweede reis).

Er is nog ruim de tijd om het openlucht museum te bezoeken. De toegang kost slechts een pond. Ik neem er talrijke foto's. Een groot gedeelte van de oppervlakte is gewijd aan de zogenaamde rode kapel van Hatchepsoet. De talrijke (er zijn er zeker meer dan honderd) roodgranieten steenblokken van ongeveer een halve meter hoog op een meter breed zijn werkelijk prachtig! Foto 75 toont een deel van een blok waar koningin Hatchepsoet als de god (ankh-teken in de hand) Amoenet (vrouw van Amon) als godin van Beneden-Egypte (met rode kroon) omhelst. Linksboven is haar kroningsnaam Maatkare. (---)

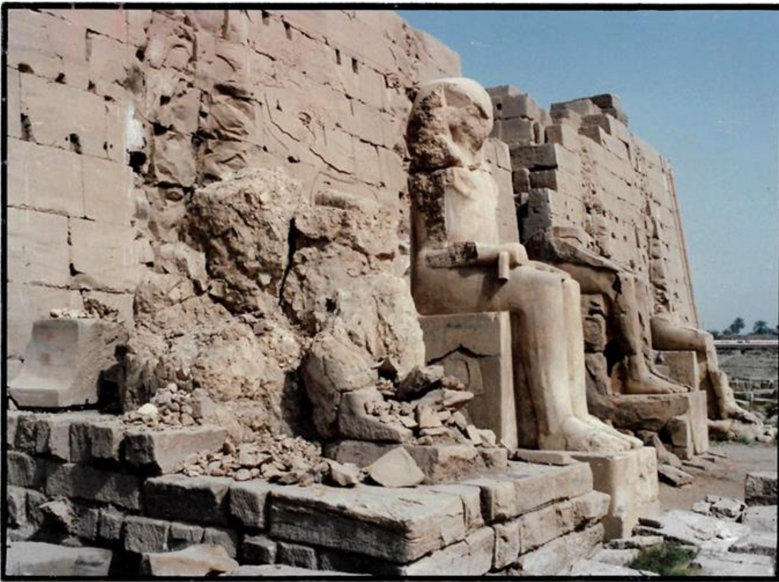
Als pronkstuk staat er ook nog de witte kapel van Sesostris I daterend uit het Midden-Rijk. De toegang voor het publiek is verboden en om er foto's te nemen is er teveel schaduw. Trouwens ik heb er mooie kleurenfoto's van in mijn bezit, die verschenen zijn in *Archéo* [11]. Er zijn ook nog grote reliëfblokken uit de tijd van Sesostris, met prachtige hiërogliefen.

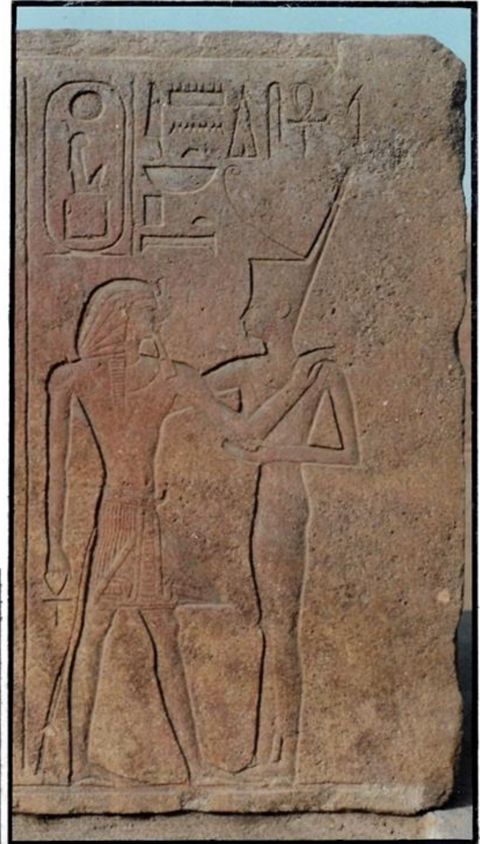
Ik loop nog eens door de grote zuilenzaal en eindig met mijn bezoek, hoewel er nog zeer veel te zien is, maar ik heb op dit moment de saturatiegraad van bezoeken bereikt. Het is nu 16.30 uur en aan de uitgang neem ik een taxi naar EgyptAir in Luxor waar ik bevestiging vraag van mijn vlucht naar Aboe-Simbel en dit was maar goed ook want de vlucht was twee uur later gepland dan oorspronkelijk voorzien. Zo moet ik mij de morgen van het vertrek niet zo haasten. Ik dacht wel dat ik ter plaatse tijd zou te kort komen voor een volledig bezoek, want de terugkeertijd was niet veranderd.

Rond 17.00 uur kom ik aan het Egyptisch museum opgericht in 1902 (76), het laatste programmapunt van de planning voor deze dag. Aan de ingang moet ik mijn fototoestel afgeven! Na lang aandringen krijg ik uiteindelijk toelating om foto's te nemen, mits tien pond te betalen (zonder ontvangstbewijs!). Ik plaats mijn flits op het toestel. Vlug komt een zaalverantwoordelijke naar mij en zegt dat flitsen niet toegelaten is. Wat nu gedaan? De zalen zijn elektrisch verlicht en ik heb slechts 100 ASA films bij en bovendien nog een weinig lichtsterke lens (zoom). Misschien vind ik in de stad een fotohandel waar ik 400 ASA ofwel nog meer kan bekomen? Ik ga naar buiten maar vind geen gevoeligere filmen.

Terug in het museum meet ik de lichtsterkte om de beroemde muur van Echnaton afkomstig van zijn Aton tempel in Karnak, te kunnen fotograferen. Ik zou moeten foto's nemen op een 1/8 s! Fotograferen op 1/15 s, zonder statief is reeds delicaat, maar op 1/8 s vind ik eigenlijk te weinig. Nu ik toch niet anders kan neem ik toch de foto's. Het resultaat is nog tamelijk bevredigend.

74 - 78

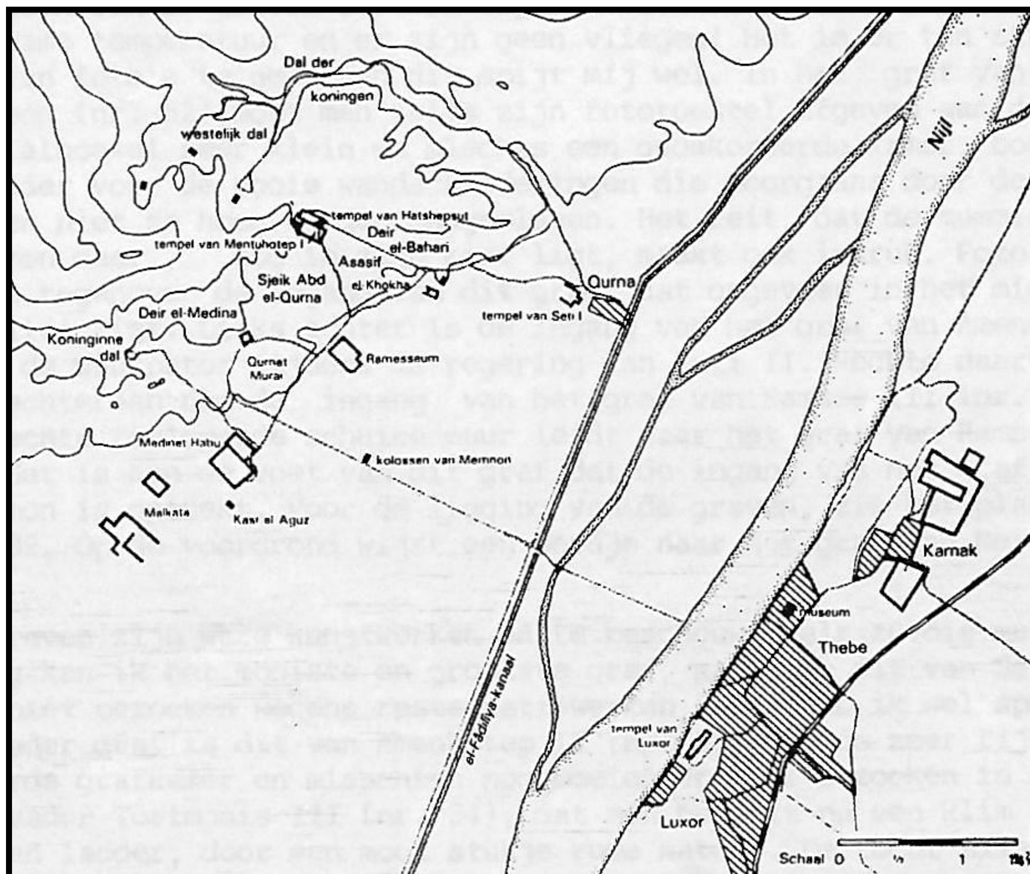

Op foto 78 zien we een mooi stuk van de muur waarop tweemaal Echnaton voorkomt, waarbij hij de zegen van Aton ontvangt. In het midden is Nefertiti, waarvan we slechts de benen en voeten zien. Zij offert een vierkant stuk met horizontale strepen. Een kleurenfoto van ditzelfde tafereel is te vinden in *Karnak* [10]. Wie meer wil weten over die muur kan terecht bij Lauffray in zijn *Karnak d'Egypte* [12], waarin een nagenoeg volledige beschrijving voorkomt.

Het museum bevat veel bijzondere stukken waaronder twee hoofden van Osiris-beelden van Echnaton, waarvan die op foto 77 wel 65 cm hoog is. Gelukkig is er deze keer wel een cataloog voorhanden met zelfs enkele kleurenfoto's [13].

Rond 19.00 uur verlaat ik het museum. (---)

Nog een kleine wandeling langs de corniche waar de talrijke mooi verlichte cruiseboten aangemeerd liggen. Morgen is het weer vroeg op want dan ga ik de beroemde Koningsvallei (ook nog 'Dal der Koningen' genoemd) op de westoever van de Nijl bezoeken. Nog een van de hoogtepunten van de reis!

Luxor

3 MAART - LUXOR WESTOEVER - ASSOEAN - PHILAE

Om zes uur begint mijn dag met een verzorgd ontbijt. Ik betaal mijn kamer en laat mijn reiszak in het hotel bij de receptie in bewaring. Het is nog vroeg en wandel naar de aanlegkade waar ik wacht op de grote overzetboot, ook 'bac' genoemd. Uiteindelijk komt de 'Mecca' aan (79) - veel volk aan boord - waarop ik plaats neem.

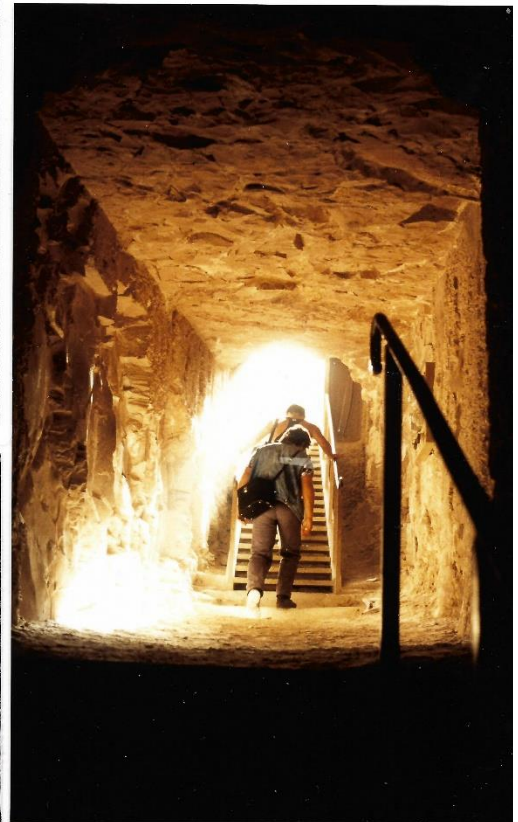
Aan de overzijde koop ik de nodige toegangskaartjes en dit zijn er een heel pak, voor de volledige dag. Mijn eerste doel is de Koningsvallei. Niettegenstaande het nog vroeg is, geeft de zon al veel warmte, zeker meer dan 30 °C. De vallei is indrukwekkend en heeft een mooie goudbruine kleur. Ik word verwelkomd door vervelende vliegen die ik niet heb verwacht, maar die wel kenmerkend zijn voor die plaats. De Franse uitdrukking 'Après nous les mouches' is misschien van hier afkomstig? Het is alleszins zeer toepasselijk voor de vallei der doden!

Het bezoek van de graven is werkelijk adembenemend! Binnenin heerst een aangename temperatuur en er zijn geen vliegen! Het is ten strengste verboden van foto's te nemen en dit spijt mij wel. In het graf van Toetanchamon (nr. 62) moet men zelfs zijn fototoestel afgeven aan de ingang! Dit graf, hoewel zeer klein en slechts een versierde kamer, boeit mij bijzonder voor de mooie wandschilderingen die doorgaans door de egyptologen niet zo hoog worden aangeslagen. Het feit dat de mummie van Toetanchamon daar nog in zijn kist ligt, maakt ook indruk. Foto 81 is genomen tegenover de ingang van dit graf dat ongeveer in het midden van de vallei ligt. Linksachter is de ingang van het graf van Amenmesse (nr. 10), de usurpator tijdens de regering van Seti II. Rechts daarvan ziet men achteraan nog de ingang van het graf van Ramses III (nr. 11). De naar rechts toelopende schuine muur leidt naar het graf van Ramses VI (nr. 9). Het is aan de voet van dit graf dat de ingang van het graf van Toetanchamon is ontdekt. Voor de ligging van de graven, zie het plan op tekening 82. Op de voorgrond wijst een bordje naar het graf van Merenptah (nr. 8).

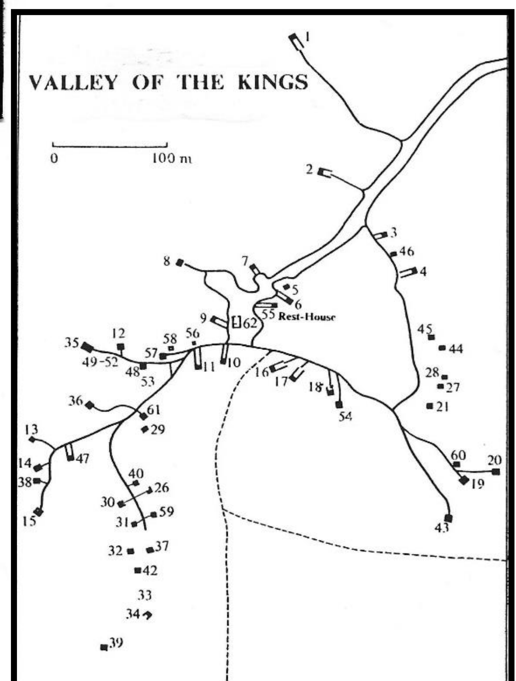
Die graven zijn ware kunstwerken en te beschouwen als zovele musea. Spijtig genoeg kan ik het mooiste en grootste graf, namelijk dit van Seti I (nr. 17), niet bezoeken wegens restauratiewerken, daar heb ik wel spijt van! Een bijzonder graf is dit van Amenhotep II (nr. 35) met de zeer fijne gedecoreerde grafkamer en misschien nog boeiender om te bezoeken is dit van zijn vader Toetmosis III (nr. 34) dat men bereikt na een klim langs een metalen ladder, door een mooi stukje ruwe natuur. De tocht, alleen ernaartoe, loont reeds de moeite.

79 - 83

مكة
MECCA

VALLEY OF THE KINGS
0
100 m
Rest-House
1
2
3
46
4
8
7
5
6
9
62
55
45
44
35
12
58
56
57
49-52
48
53
11
10
16
17
18
54
28
27
21
36
61
29
13
47
14
38
15
40
26
30
59
31
32
37
42
33
34
39
60
20
19
43

De enige foto die ik neem (80) is bij het verlaten van een der graven, het zonlicht tegemoet. Ik ben eveneens blij de zon terug te zien na mijn (zeer kort) bezoek aan het graf van Hatchepsoet (nr. 20). Volgens de *Cantecleer* kunstreisgids (p. 295) van 1979 bevat dit graf 'muurschilderingen die sterk lijken op die in haar dodentempel aan de andere kant van de berg'. Hatchepsoet is een figuur die mij nauw aan het hart ligt en dit graf wil ik dus zien. Het is moeilijk te vinden en bovendien elektrisch niet verlicht. Een gids brengt mij ernaartoe. Met mijn zaklamp begin ik de afdaling in de 97 m diepe en 213 m lange gang. In plaats van een trap ligt er puin op de grond en het is meer aan glijdende dan aan gaande dat ik afdaal. Bovendien draait de gang naar rechts (zie tekening 85) zodat ik na enkele meter de uitgang niet meer zie. Na misschien 20 m te zijn afgedaald vind ik het geraadzamer terug te keren. Gelukkig dat ik dit trouwens heb gedaan want de wanden in de grafkamer zijn helemaal niet gedecoreerd en haar sarcofaag (ook die van haar vader) zijn naar het Egyptisch museum in Caïro overgebracht. In een nieuwe editie van *Cantecleer* (1989) is dit rechtgezet. Davis, Naville en Carter hebben er de monografie van uitgegeven [14].

Mooie foto's van de decoraties in de koningsgraven zijn o.a. te vinden in *La Vallée des Rois*, een uitgave van *Les passeports de l'Art* (bestaat ook in een Nederlandse versie).

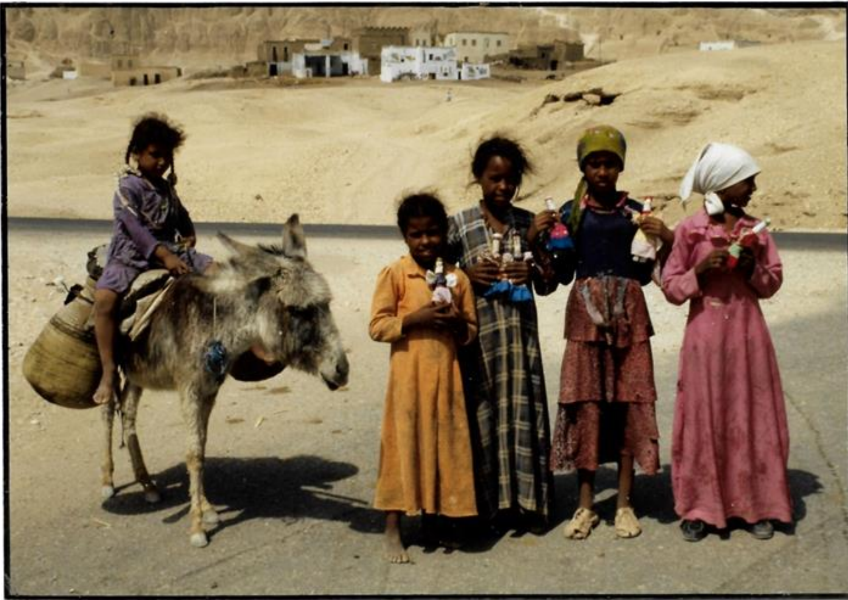
Ik heb de taxichauffeur gevraagd mij aan de ingang op te wachten tegen 11.30 uur. Ondertussen heb ik opgemerkt dat er met ezeltjes door toeristen over de bergrug wordt getrokken en dit vind ik aantrekkelijker dan een rit met de taxi naar Deir·el-Bahari waar de dodentempel van Hatchepsoet staat. Ik zeg hem mij om 13.00 uur te komen ophalen aan de ingang van Hatchepsoets tempel en begin de tocht over de berg op een ezel. Men kan de weg ook gemakkelijk te voet doen, maar daar ik niet wist hoe er te komen is dit een gemakkelijke en avontuurlijke oplossing. Soms loopt de ezel gevaarlijk dicht langs een diepe ravijn en de weg ligt vol stenen. (---)

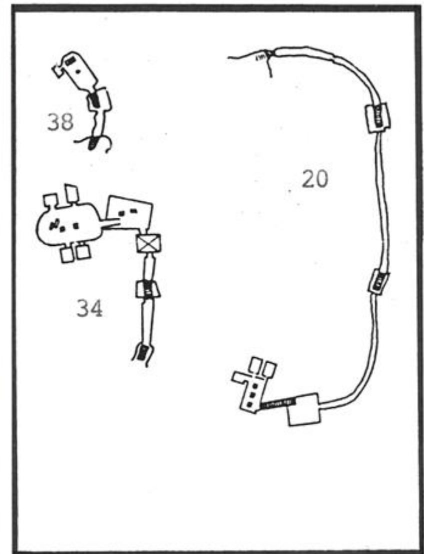
Boven op de bergrug heeft men een fantastisch uitzicht over de terrassentempel van Hatchepsoet die mooi harmonieert in het landschap. In het maandblad *Koerier* (nr. 210 van 1991) wordt hij als voorbeeld opgegeven in het artikel over 'schoonheid' door Ayyam Wassef. Ik neem afscheid van de ezeldrijver en begin de even avontuurlijke afdaling alleen naar de vallei.

(---) De tempel geeft een majestueuze indruk. Aan de linkerkant van het tweede terras is de bekende tocht naar het land van Poent (Somalië) met daarin een kopie van de wanstaltige koningin van Poent, waarvan het origineel zich nu in Caïro bevindt. In de rechterhoek van ditzelfde terras is er nog de heel mooie kapel van Anubis met de prachtige reliëfs. Het is een tempel die men moet hebben gezien!

Een groep schoolkinderen wenst op de foto te staan (83). De begeleidende juffrouw denkt dat de kinderen mij hinderen, maar dit is het juist niet. Het zijn juist de kinderen die een prachtig plaatje opleveren. De elegante en sierlijke houding van het tweede meisje van links maakt deze foto tot een van mijn mooiste herinneringen.

84 - 87

Rond 13.00 uur vertrek ik met de taxi naar het Ramesseum, de dodentempel van Ramses II. In de nabijheid is er ook een goed rest-house met o.a. foto's waar de uitbater op staat uit de tijd van de ontdekking van het graf van Toetanchamon. In de nabijheid wordt ik 'aangevallen' door een groepje kinderen die mij een zelfgemaakte (door de moeder) lappenpop willen aanbieden. (---)

Het Ramesseum waar een van de grootste kolossen (oorspronkelijk 23 m hoog!) van Egypte ligt (86) boeit mij enorm. Het is weeral volledig anders. De sfeer is er uniek. De prestigieuze Osiris beelden van Ramses II - hoewel zonder hoofd - maken op mij een diepe indruk. Ook de Engelse dichter Shelley was er ontroerd. Getuige zijn gedicht *Ozymandias* uit 1817. Dit was de naam voor Ramses II door de Grieken gegeven, o.a. door Diodorus Siculus (1ste eeuw v.Chr.):

> 'I met a traveller from an antique land;
> (...)
> My name is Ozymandias, King of Kings:
> Look on my works, ye Mighty, and despair!
> Nothing beside remains. Round the decay
> Of that colossal wreck, boundless and bare
> The lone and level sands strech far away.'

(---)

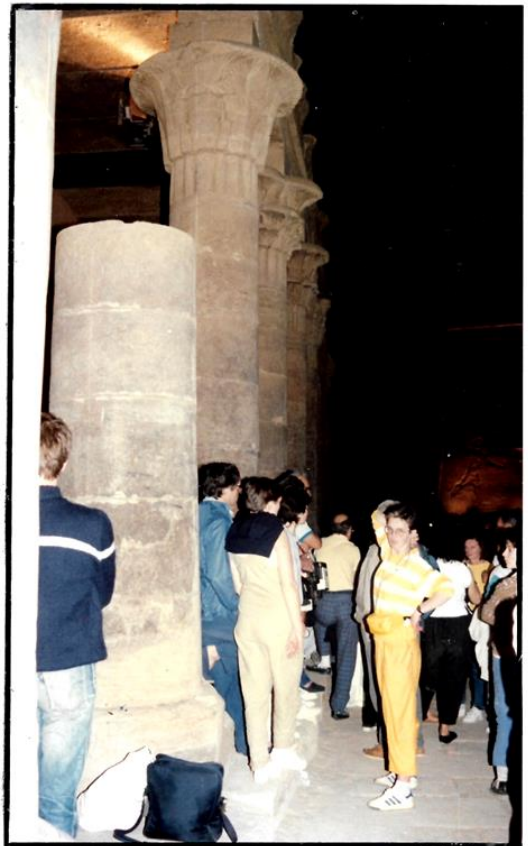
Er staat mij nog een tempel te bezoeken, namelijk de vestingstempel van Ramses III in het tempelcomplex van Medinet Baboe. Die ligt een km verder, richting zuidoost en is in goede staat. De voorhoven zijn indrukwekkend en de zeer diep uitgesneden hiërogliefen zijn er kenmerkend. In zaal 18 valt de mooie architraaf op waarop de koning, gevolgd door vier heilige bavianen de zonnebark aanbidt (87). Volgende tekst kan men er lezen (niet op de foto):

> 'The baboons who proclaim Re when this god is born
> at the third hour of the morning.
> They rise up for him after he has come into being.
> When they are in the two shrines of this god
> in the eastern horizon of heaven.
> They dance for him, they clap for him,
> they sing for him, they shriek (schreeuwen) for him
> (...)

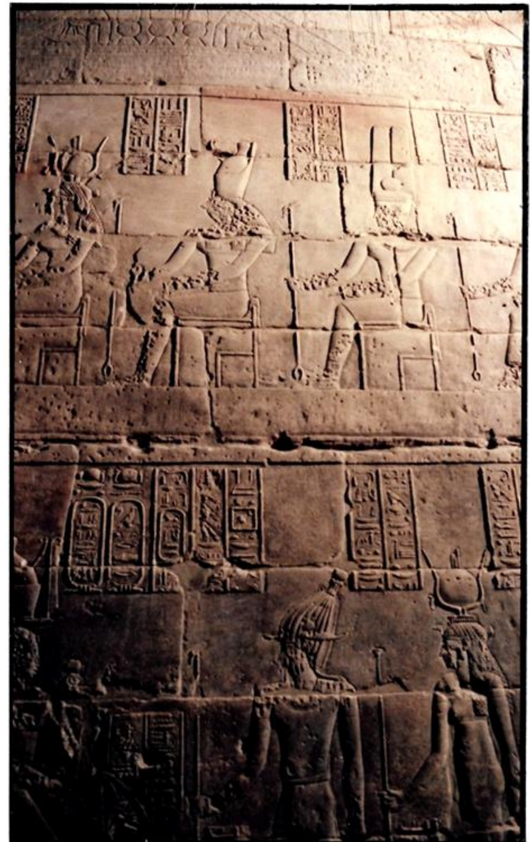
Het is al twee uur en ik beëindig mijn bezoek. Er rest mij nog de beroemde Memnonkolossen te zien. Ze zijn lager gelegen dan de weg die er langs loopt en om een goed idee te hebben hoe hoog zij zijn is het best af te dalen tot men er juist voor staat. Oorspronkelijk waren zij 21 m hoog en hebben niets met Memnon te maken. Memnon was de zoon van Eos en Thitonus die in de Trojaanse oorlog door Achilles is gedood. De kolossen stellen Amenhotep III voor en stonden voor de ingang van zijn paleis waar helaas weinig van is over gebleven. (---)

88 - 92

Met de grote 'Sindbad' keer ik terug naar de oostoever (88). In het Philippe hotel neem ik mijn bagage op en ga naar de taxistop. Het is nog een heel eind te voet en had ik het geweten, ik had een koets genomen. Er staat een taxi in de schaduw met bestemming Assoean (90). Ik neem plaats en om 15.10 uur vertrekken we. Mijn medereizigers zijn allemaal rokers. De chauffeur rijdt nogal vlug (110 tot 130 km per uur), hoewel er snelheidsbeperking is. Er is mooie Arabische muziek op de cassettespeler. Ik koop hem dit bandje af - weliswaar tegen het dubbele van de prijs (5 p) - hoewel dit naar Europese maatstaven zeer goedkoop is. Onderweg neem ik foto's van het landschap. Met een film van 400 ASA fotografeer ik op 1/1000 sec.

Langs de weg zie ik een armzalige woning, een slanke minaret van een moskee, een beschilderd huis van Mekkabedevaarders (92), een rijdende gehavende trein en een voetbalmatch. Om 18.30 uur kom ik aan in Assoean. Het is al donker. Daar het nog vroeg is vraag ik de chauffeur door te rijden tot de Philae tempel, waar ik het klank- en lichtspel wil bijwonen daar ik er nog de tijd voor heb. Hij zal mij na afloop komen ophalen.

Het is een zeer mooie avond. Ik kan nog niet naar het eiland want de vertoning is nog bezig in het Arabisch. Een beetje wachten en een frisdrank drinken. Met een kleine motorboot vertrekken we met zeven personen en genieten van de mooie nacht en de volle maan. Op het eiland zijn er veel toeristen. Het klank- en lichtspel is technisch van zeer goede kwaliteit en verhaalt de geschiedenis van Isis (Hathor) aan wie de tempel is toegewijd en van het heiligdom tot en met zijn verplaatsing naar het huidige eiland Agilkia. Op foto 89 zien we een afgeknotte zuil van de linkse zuilengalerij van het voorhof. Op de zijkant zijn mooie reliëfs waarop natuurlijk Isis voorkomt getooid met de Hathorkroon (linksboven en rechtsonder). Om er te fotograferen is het echter veel beter de tempel te bezoeken bij dag. Zo heb ik dit ook nog meegemaakt, hoewel ik dit niet heb gepland.

Om 21.00 uur brengt de chauffeur die ik gelukkig terugvind, mij naar het Kalabshahotel, waar er nog een enkele kamer vrij is. De prijs is te betalen in dollars, weeral zonder kwijting. De kamer is klein, maar met een goed bed en zelfs airconditioning die ik echter niet gebruik. Het is weer het einde van een zeer drukke dagl

4 MAART - ABOE-SIMBEL - ELEPHANTINE - STUWDAM

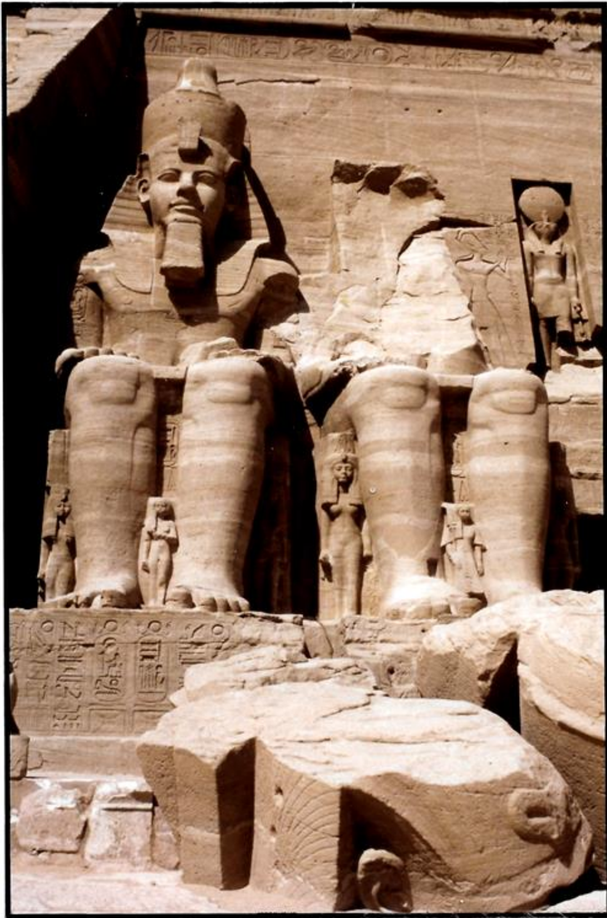
(---)

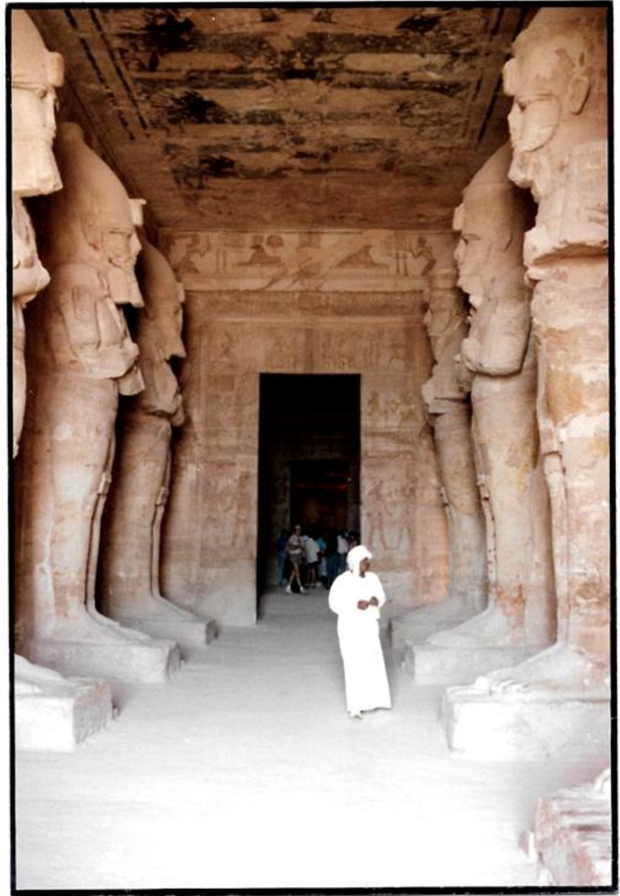
Vermits het vliegtuig slechts twee uur later vertrekt dan oorspronkelijk voorzien, heb ik nog ruim de tijd om de Echnatonstele (stele van Bak en Men) op te sporen die ten oosten van het Old Cataract hotel is gelegen. Ik laat mijn bagage in het Kalabsha hotel bij de receptie achter en rijd met een taxi naar het Old Cataract hotel. (---)

Ik kom op een vroeg-islamitische begraafplaats terecht (normaal niet toegankelijk voor toeristen heb ik later gelezen). Hier en daar zijn er nog grote rode granietblokken die sporen vertonen van pogingen tot splitsing. Het huis met de bijzondere stele erin vind ik echter niet. (---)

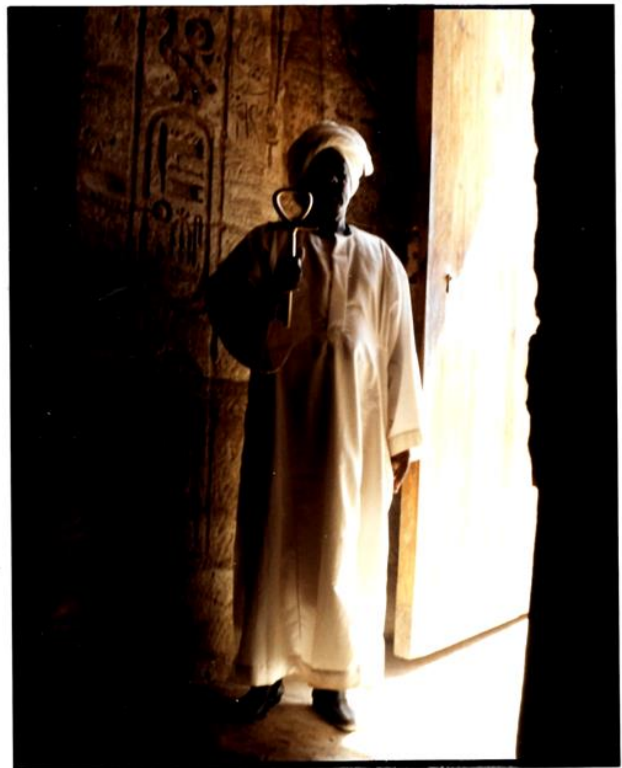
Het is nog maar acht uur en ik ga nog de onvoltooide obelisk bezoeken (zoals alle toeristen doen!). Ik ben er de eerste bezoeker en neem er enkele foto's. Het zou een van de grootste obelisken zijn geworden want hij meet maar eventjes 42 meter! Veel is er eigenlijk niet te zien. Om 8.30 uur ben ik in de luchthaven. Er zijn veel toeristen o.a. Amerikanen van het Cook reisagentschap. Er is zelfs een gehandikapte vrouw bij van meer dan tachtig jaar. Men is dus nooit te oud om Aboe-Simbel te bezoeken!

93 - 96

Om 9.20 uur vertrekt het vliegtuig van het type Boeing 737. Het wordt een aangename vlucht van een half uur. Met een grote autobus worden wij naar de tempels gereden. De grote tempel van Ramses II is nog in zeer goede staat. De zittende kolossen (93) zijn ruim 20 m hoog. Op de voorgrond liggen grote brokstukken van het tweede linkerbeeld. Tegen zijn rechterknie staat een mooi beeld van zijn voornaamste vrouw Nefertari. Boven de ingang staat Re-Harakhti: afgebeeld tussen links en rechts de aanbiddende Ramses.

Binnen in de eerste zuilenzaal staan aan beide zijden indrukwekkende beelden van Ramses als Osiris (94) die tien meter hoog zijn. Hier komt zijn bijnaam 'de Grote' tot zijn volle recht! De wandreliëfs zijn prachtig en omzeggens niet beschadigd. Dit heb ik niet verwacht. Meestal ziet men slechts foto's van de voorgevel van de tempel. Geheel achteraan in het Heilige der Heiligen zit Ramses tussen de goden Ptah, Amon en Re-Harakhti: een hoogtepunt van het bezoek.

Honderd en tien meter naar het noorden ligt de kleinere Nefertaritempel ook nog Hathortempel genoemd. De zes beelden (4 x Ramses, 2 x Nefertari) in de voorgevel (95) zijn eveneens tien meter hoog. De wandreliëfs zijn er volgens mij nog mooier dan bij Ramses: zij zijn bekoorlijker. De wachter staat altijd klaar voor een fotootje (96). In zijn hand houdt hij de grote gouden (koperen!) sleutel in de vorm van een ankh-teken.

Tot mijn grote verwondering heb ik meer dan tijd genoeg voor het bezoek. Ik kan zelfs nog in de schaduw van enkele bomen een heerlijk koude frisdrank gebruiken! Het is er 38° C! In de zomer loopt de temperatuur op tot boven de 50 °C. Om deze reden worden er op de verkoopstandjes aan de ingang zonnehoedjes verkocht. Ik koop er enkele ansichtkaarten voor mijn documentatie.

Met de autobus gaat de rit terug naar het vliegveld. Alle toeristen zitten binnen in de wachtzaal hoewel er een mooie hof is voor de ingang. Buiten is het nu wel te warm, want het is rond de middag. Om 12.00 uur stijgt het vliegtuig op. Door een van de venstertjes zie ik de twee tempels. Het is een mooi gezicht van uit de lucht!

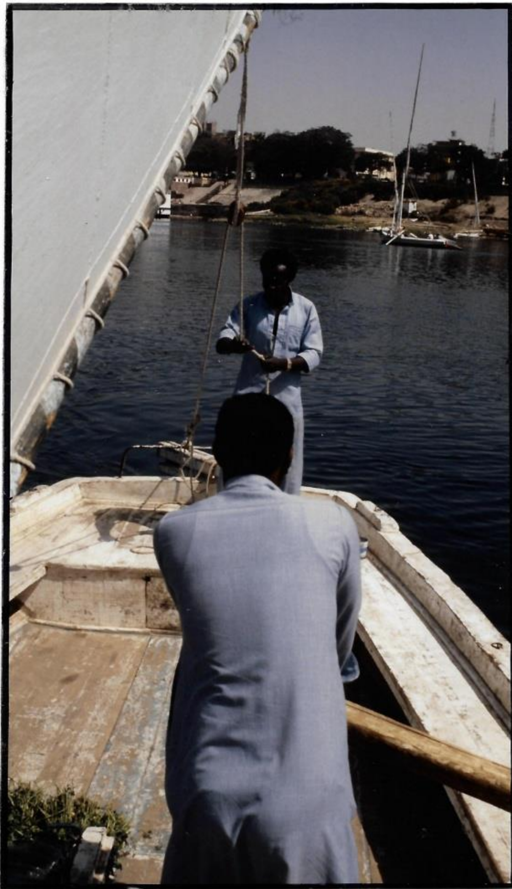
(---)

Het is nog maar 13.00 uur en ik ga het grote Elephantine eiland bezoeken. In de *Cantecleer* reisgids had ik een tekening gezien waar de cartouche van Cheops op voorkomt. Met een feloeka (97) ga ik naar de overzijde. Er zijn nog drie personen mee: een inlandse vrouw met een klein kind en een tienjarige jongen. Ik bewonder de zuiverheid van de lichtblauwe galabia (kleding) van de schipper. Het kleine Egyptisch museum ligt dicht bij de aanlegkade. (---)

In het museum staan er mooie stukken waarvan ik mij weinig herinner, omdat ik er geen foto's mag nemen (fototoestel afgeven aan de ingang!). Er is ook geen documentatie (noch ansichtkaarten, noch cataloog). Ik vraag er aan het hoofd van de archeologische dienst waar ik de cartouche van Cheops kan vinden. Hij geeft mij geen rechtstreeks antwoord en beweert dat de gidsen 'alles' weten.

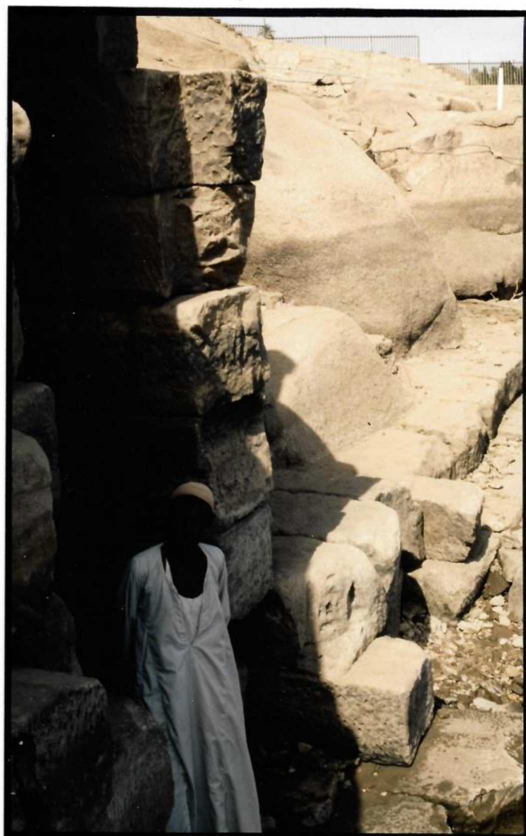
Ik verlaat het museum langs de mooie botanische tuin waar ook nog enkele beelden staan. Eerst bezoek ik de Choemtempel waar behalve de twee stijlen van een poort (98) met de cartouches van Alexander IV de zoon van Alexander de Grote, weinig is te zien. Vervolgens loodst de gids mij naar de bekende nilometer waarvan ik de 90 trappen afdaal tot aan de oever van de Nijl (100).

97 - 101

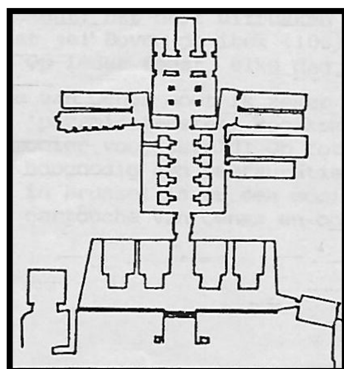
De Cheopscartouche vind ik niet. In de nabijheid van het museum is sinds 1969 een tempeltje in opbouw toegewijd aan Satet (Satis), de vrouw van de ramsgod Chnoem en bevat mooie stukken reliëf (99) uit verschillende perioden o.a. uit die van Toetmosis III (101). Op dit zeer mooi reliëf staat in de cartouche zijn kroningsnaam (prenomen): Mencheperre (mn-hpr-ra). In de hand houdt hij een vlegel (flagellus), teken van macht.

Het wordt tijd om terug te keren want ik moet nog naar het station. Deze keer is het met een roeibootje dat ik naar de overkant trek. (---) Ik rijd nu naar het station om mijn ticket te reserveren voor de slaapwagentrein (Wagon-lits) terug naar Caïro. De beambte wil geen dollars aanvaarden en ik moet dus een bank zien te vinden. Het is reeds na tweeën en de banken sluiten om twee uur! Iemand zegt mij op de zijkant van de bank aan te kloppen en inderdaad, er wordt opengedaan. Ik wissel 100 dollars en voor de kleine fooi die ik hem geef, krijg ik enkele metalen munten, die zeldzaam zijn (het is bijna steeds papiergeld), als geschenk.

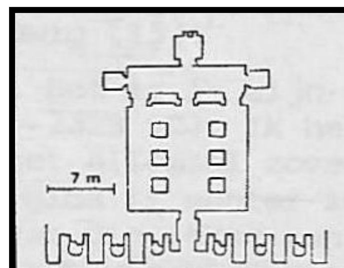
Om 15.00 uur ben ik terug in het station. Ik betaal 76 p voor de slaapwagen met ontbijt. (---) De trein vertrekt maar om 18.30 uur, dus heb ik nog ruim de tijd om nog wat te bezoeken. Ik (---) besluit de nieuwe dam (Sadd el-Aali) te gaan bekijken. Ik trek eerst over de oude dam waar ik een foto neem van de Philae tempel. Het is een heel eind rijden en er is weinig te zien. Er staat een modern monument dat amper een foto waard is (zie ook tweede reis). Men neemt er de klassieke foto's aan beide zijden van de dam. De Kalabshatempel in de nabijheid (die ik tijdens de tweede reis bezoek) is veel interessanter om te bekijken.

Tegen 16.30 uur ben ik terug aan het station. Ik had eigenlijk nog de Echnatonstele kunnen zoeken, maar dacht er niet meer aan. Ik heb voor die dag genoeg bezocht en neem plaats op een groot terras van een café voor het station. Ik drink er enkele glazen koffie (uitzonderlijk met melk!). Ik bekijk er de medeklanten waarvan er enkelen een waterpijp roken en de voorbijgangers. Er zitten ook nog enkele Europeanen. De sfeer is er aangenaam en ik denk na over alles wat ik al meegemaakt heb.

Iets na 18.00 uur ga ik mijn couchette opzoeken. Het is er tamelijk net. De trein is ook niet meer zo nieuw! Het wordt een verzorgde warme avondmaaltijd. Men komt nog aankloppen met allerlei dranken. Mangosap uit blik is heerlijk! Er zijn zeer weinig passagiers. Ik ben alleen in dit rijtuig.

Ramses II tempel

Nefertari tempel

5 MAART - SAKKARA - MEMPHIS - CAÏRO MOSKEEEN

Zoals gewoonlijk ben ik vroeg wakker en wacht met spanning op het ontbijt. Het is ondertussen reeds 8.30 uur geworden en nog altijd geen steward te zien! Ik ga een kijkje nemen in een aangrenzend rijtuig en daar is men bezig met opdienen! Het wordt nu ook mijn beurt en het smaakt heerlijk. Daar het al laat begint te worden en ik die dag nog veel wens te zien zal ik tijd winnen door af te stappen in Gizeh in plaats van in Caïro.

Rond tien uur vind ik aan de uitgang van het Gizeh station een tamelijk goedkope taxi (slechts 50 p) voor de hele dag. De chauffeur kent wel geen Engels en weet bovendien niet goed de weg maar met vragen aan voorbijgangers komen we toch rond elf uur aan in Sakkara, 32 km zuid van Caïro, de necropolis van het oude Memphis. Mijn eerste bezoek geldt natuurlijk de meer dan zestig meter hoge trappenpiramide van koning Djoser (102). Hij was een koning van de derde dynastie die regeerde van 2630 tot 2611 v.Chr. Spijtig genoeg kan men het inwendige er niet van bezoeken. Het bevat rijk gedecoreerde zalen waarvan de wanden bezet zijn met geglazuurde tegels. Men is nog steeds aan het restaureren aan de grote dodentempel waar steenkappers graag poseren tegen een fooi. Wat er wel interessant is om te zien is de 'serdab', een kleine ruimte waar zich nu een kopie bevindt van het prachtige levensgrote beeld van Djoser (11) in het museum van Caïro. De serdab (104) heeft twee openingen die het beeld, plaatsvervanger van de levende Djoser, toelaat te 'communiceren' met de buitenwereld.

Na Djoser staat Oenas op het programma. Op mijn weg ernaartoe zie ik aan mijn rechterzijde een toegankelijke mastaba, namelijk die van prinses Idoet, een dochter van Oenas die op het einde van de vijfde begin zesde dynastie leefde. Zeer bekend is de offerscène (106, 107), die voorkomt in zeer veel werken over Egypte. Toen ik na de reis de foto zag, herinnerde ik mij, behalve het nemen van de foto, helemaal niets meer van de mastaba! Dit komt voor als men te vlug bezoekt! Het linkse offerdier is een ibex (een soort antilope met karakteristieke horens), het rechtse offerdier is een os. De tekst die er bij hoort betekent [15]:

> 'Het hart uitrukken door de slachter! Trek naar je toe, kameraad! Haast je!'

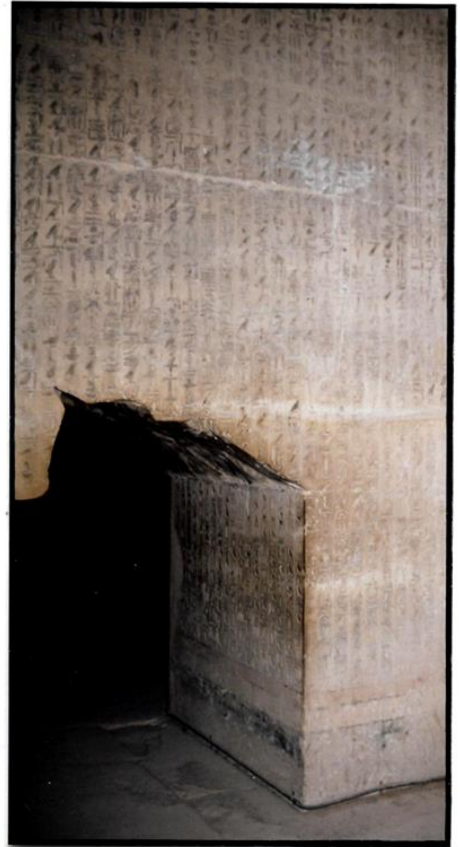
Boven de ibex (106), tussen het vogeltje en de slang, staat er nog:

> 'Op ieder feest, elke dag, voor eeuwig!'

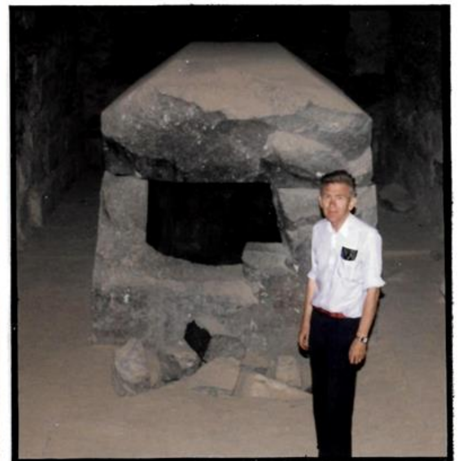
De piramide van Oenas moet ik zeker bezoeken. Het is in zijn piramide dat de eerste 'piramideteksten' voorkomen (2356-2323 v.Chr.). Ik heb mij de hiërogliefen mooier voorgesteld! Op foto lijkt het allemaal zoveel mooier! De muren zijn hoognodig aan restauratie toe. De gids is echter zeer vriendelijk. In ons museum in Brussel is er een mooi stukje van die tekst tentoongesteld bevattende de cartouche van Oenas en ook nog sporen van blauwe verf.

102 - 107

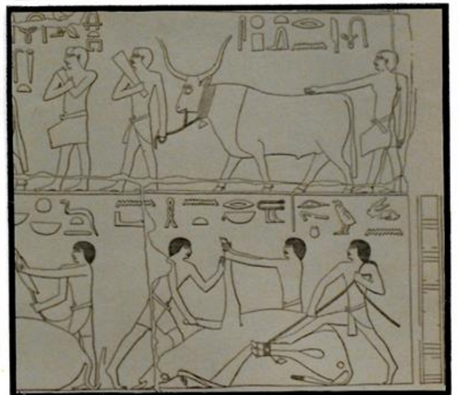

Vervolgens naar het Serapeum, de Ptolemeïsche heilige stierenbegraafplaats door Mariette ontdekt in 1850. Er staan nog 24 van de 28 granieten sarcofagen, waarvan de grootste 60 tot 70 ton wegen en meer dan 3 meter hoog zijn (100). Het graniet komt van Assoean.
(---)

De 'halve kring met de filosofen', eveneens uit de Ptolemaeëntijd, vind ik niet (zie tweede reis). Ik ga voorbij de piramide van Oeserkaf, waar ik niet naar binnen kan en bezoek de mastaba van Ti. De volgende piramide, die ik binnenga is deze van Teti, eerste farao van de zesde dynastie, die regeerde van 2323 tot 2291 v.Chr. Ik moet al bukkend door een lange lage gang. In de grafkamer staat de grote zwarte sarcofaag, zonder inscripties. De restauratie van de muren vind ik te nieuw en storend. Er is een te groot kleurverschil tussen de specie en de stenen. Nadien ga ik binnen in de grote mastaba van Kagemni met de zeer verfijnde reliëfs. Er is een ontroerend tafereel waar een veehoeder een klein biggetje voedt met de mond.

Ik bezoek er ook nog het praalgraf van generaal Horemheb, de farao na Ay (Nederlands = Eje). Dit graf heeft men herontdekt in 1975 en is men nu aan het restaureren. Het is normaal niet voor het publiek toegankelijk. Een ingenieur geeft mij echter de toelating en ik neem er een paar foto's (109). Er zijn wel familieleden in begraven, maar niet de farao zelf. Hij is begraven in de Vallei der Koningen (graf nr. 57) in Luxor.

Het is al na enen en het wordt tijd om het rest-house op te zoeken. Onder een grote rechthoekige tent die de zo nodige schaduw biedt, drink ik met mijn chauffeur een paar koffies. Behalve frisdranken, koekjes en snoep is er niets anders te verkrijgen. Ik bezoek er nog de grote mastaba van Ptahhotep en zijn zoon Achethotep en nadien de bekende mastaba van Meriroeka, waar een mooi beeld van hem staat. Het origineel is in het museum van Caïro. De bootgroeven langs de toegangsweg naar Oenas krijgen ook mijn belangstelling. Het is nu drie uur en hoog tijd om te vertrekken met mijn taxi naar Mit-Rahina waar het oude Memphis ligt.

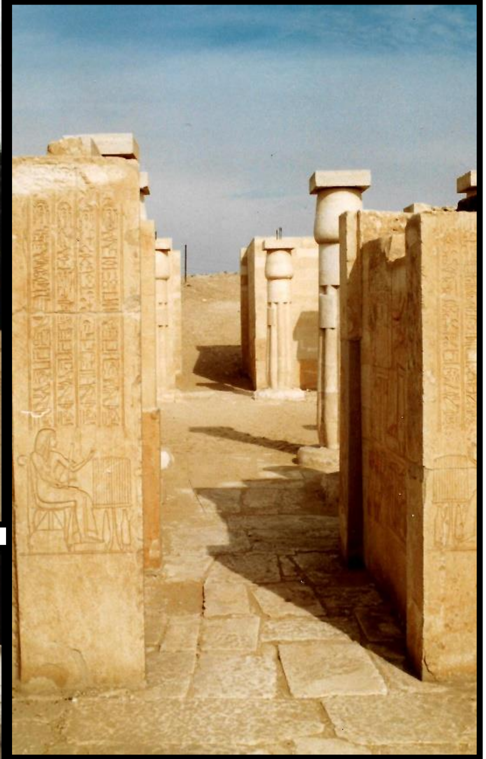
Er is een klein museum (108) opgericht. Op de voorgrond van de foto staat mijn taxi van het type Peugeot zoals de meeste taxi's zijn. Dit gebouwtje doet dienst als bescherming voor het in 1820 gevonden kolossaal beeld van Ramses II dat oorspronkelijk 15 m hoog was. Op foto 110 kan men zien dat de linkerzijde sterk door het water is aangetast. Dit was ook de reden om het beeld hoger te plaatsen zoals een tekening (111) naar foto, laat zien in Maspero [16] uit 1897. Bij Lepsius komt een mooie aquarel voor (112): we zien hoe het beeld gevonden is [17, I, afb. 10]. Het hoger plaatsen van het beeld (111) werd door majoor Bagnold uitgevoerd in 1888 die in ditzelfde jaar een tweede kolos ontdekte die nu op het stationsplein in Caïro staat (2e reis). In Memphis is er nog een plein waar talrijke verkoopsstandjes staan rond een grote albasten sfinx.

(---)

De moskee el-Azhar is een 'must' onder de moskeeën. Met de bouw van 'de Schitterende' werd begonnen in 970 onder de Fatamieden. Met een gids kom ik er op het dak terecht, waar een student van de school zijn was laat drogen!

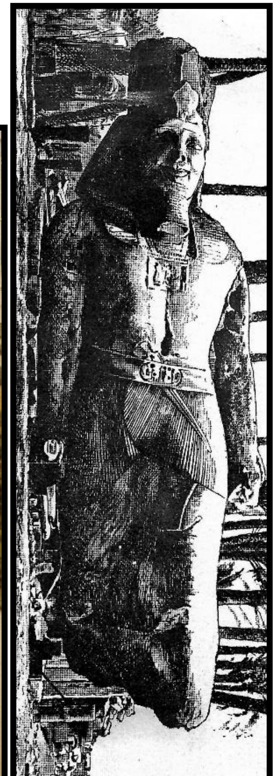
108 - 112

Binnen vallen vooral de opnieuw gebruikte Romeinse en Byzantijnse zuilen op. Ook de gebedsnissen zijn prachtig.

Ondertussen heb ik mijn schoenen laten poetsen, want dit was wel nodig na mijn bezoek aan Sakkara. Niet ver van de el-Azhar ligt de heiligste moskee van Caïro, namelijk de el-Husayn (Hoessein) moskee. Husayn was een kleinzoon van Mohammed. Zijn hoofd wordt er bewaard. Vanwege de zeer godsdienstige sfeer durf ik geen foto’s te nemen en maar best ook, want de moskee is verboden terrein voor niet-mohammedanen! Dit wist ik toen niet.

(---)

Ik maak nog een avondwandeling in de omgeving waarbij ik op zoek ga naar een catalogus van het Egyptisch museum die er uitverkocht was. Het is niet te vinden. Om 22.30 uur ben ik terug in het hotel. Er is weinig lawaai.

6 MAART - TERUGREIS

Het bed is aan de harde kant. Ik heb de indruk van geslapen te hebben op een plank! De nacht was wel heel rustig. Op mijn weg naar de eetzaal zie ik enkele jonge Japanners nog in hun bed liggen in openstaande kamers. Het is nog vroeg en ik ben de eerste voor het ontbijt dat om 6.30 uur wordt opgediend.

De avond voordien heb ik een chauffeur gevraagd om mij om zeven uur naar de luchthaven te brengen. Een paar minuten over zeven komt hij aan. Een goed half uur later stap ik uit waar er een obelisk uit Tanis staat uit de tijd van Ramses II. Onderaan kan men op een beeldverslag de oprichting ervan zien in onze moderne tijd.

In de luchthaven is er een mooi klein Egyptisch museum ingericht waar het spijtig genoeg, weer verboden is te fotograferen. Documentatie is er niet voorhanden.

Na nog met mijn laatste Egyptische ponden een boekje over Medinet-Haboe te hebben gekocht vertrekt de Airbus 300 met precies een uur vertraging om 10.00 uur. Het vliegtuig is maar voor een derde volzet. Er worden dagbladen aangeboden. We vliegen op 35.000 voet hoogte aan een kruissnelheid van 850 km per uur. Om 14.38 uur (13.38 uur, Belgische tijd) is de landing. In werkelijkheid is het nog maar. En nu vlug naar huis!

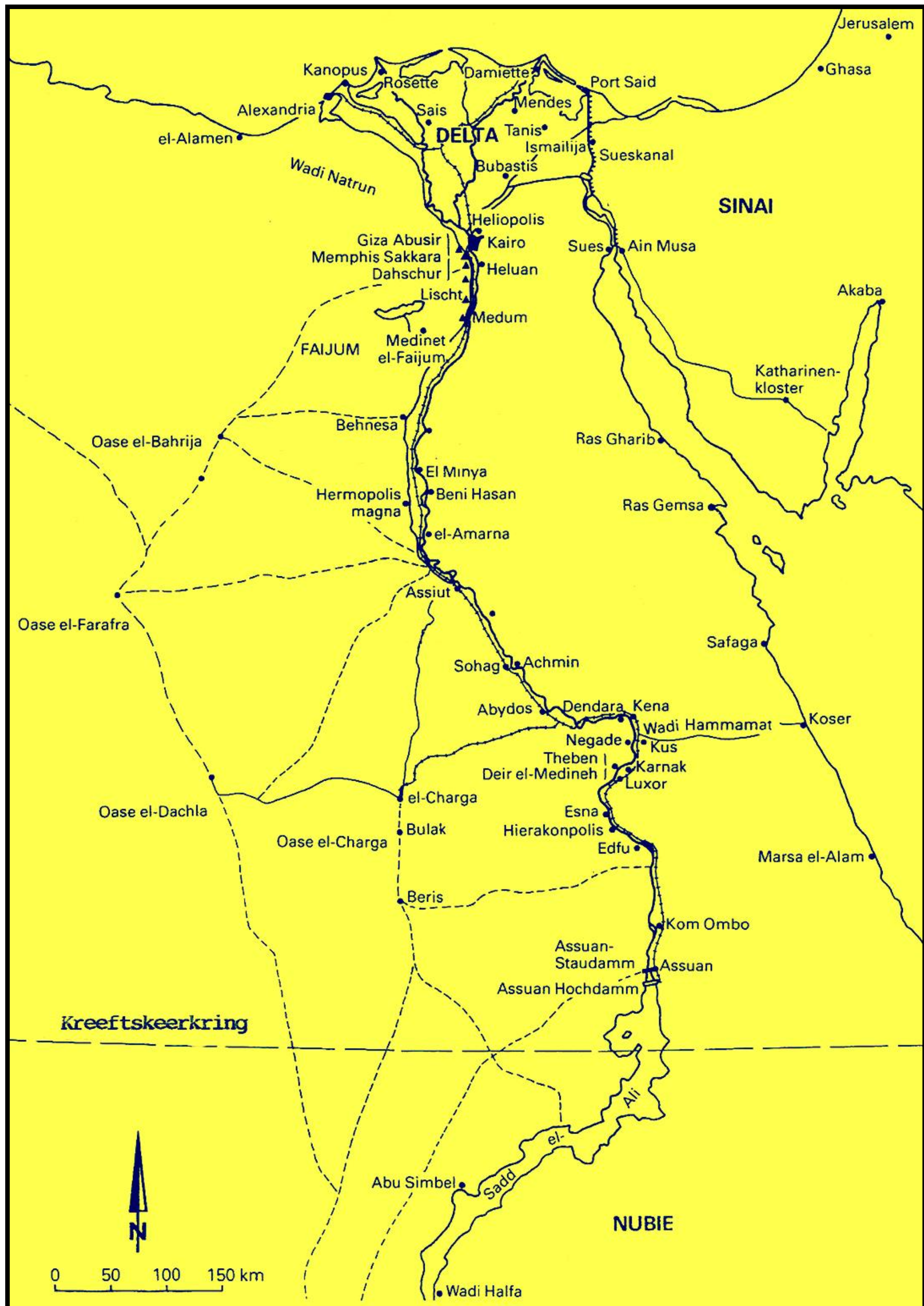
EPILOOG

De reis was een succes! 'De' piramide van Cheops, Amarna, de zuilenzaal van Karnak en ook Aboe-Simbel: ik heb het voornaamste gezien. Dankzij de talrijke foto's blijft er veel van over als herinnering. Weeral een belangrijke wens vervuld! Echnaton’s stele B in Tuna el-Gebel (2e reis) heb ik gemist. Moest ik nog eens teruggaan, dan zou ik die zeker bezoeken, maar nu denk ik daar nog niet aan.

Een paar Nederlandse toeristen die ik in Medinet-Haboe tegenkwam vroegen mij of dit mijn 'eerste' reis was. Op dit moment vond ik dit een dwaze vraag. Ik zag toen niet in dat men, eens zo een reis gemaakt, nog zou willen terugkeren. Dit standpunt heb ik ondertussen volledig verlaten!

TWEEDE REIS

11 - 25 FEBRUARI 1990

Jerusalem
Ghasa
Kanopus
Rosette
Damiette
Port Said
Alexandria
Mendes
Sais
el-Alamen
DELTA
Tanis
Ismailija
Sueskanal
Wadi Natrun
Bubastis
SINAI
Heliopolis
Giza Abusir
Kairo
Memphis Sakkara
Sues
Ain Musa
Dahschur
Heluan
Lischt
Akaba
Medum
Medinet
el-Faijum
FAIJUM
Katharinen-
kloster
Behnesa
Oase el-Bahrija
Ras Gharib
El Minya
Hermopolis
magna
Beni Hasan
Ras Gemsa
el-Amarna
Assiut
Oase el-Farafra
Safaga
Sohag
Achmin
Abydos
Dendara
Kena
Wadi Hammamat
Koser
Negade
Kus
Theben
Karnak
Deir el-Medineh
Luxor
el-Charga
Oase el-Dachla
Esna
Bulak
Hierakonpolis
Oase el-Charga
Edfu
Marsa el-Alam
Beris
Kom Ombo
Assuan-
Staudamm
Assuan
Assuan Hochdamm
Kreeftskeerkring
Ali
el-
Sadd
Abu Simbel
N
NUBIE
0
50
100
150 km
Wadi Halfa

DE VOORBEREIDING

(---) Om te fotograferen heb ik ditmaal bij - in plaats van de zoomlens 35-70 mm - een lenzenset van 28, 50 en 135 mm. Hoewel dit niet zo praktisch is, heb ik toch meer mogelijkheden. (---)

Deze keer wordt het vliegen met SABENA. Het toestel is een B 737-300 met 126 plaatsen. Het biljet heen en weer kost 17.120 BF (420 €). Het visum bedraagt nu slechts 1.100 BF (28 €) in plaats van 1.300 BF (32 €).

Ditmaal ziet mijn vooropgestelde planning er als volgt uit:

11 Zo	Vertrek station Oostende 8.34 uur - opstijgen Zaventem om 12.05 uur - Caïro 17.40 uur - paspoort - Anglo-Swiss hotel
12 Ma	Meidoem - Aboesir - Gizeh - nachttrein naar Alexandria - hotel
13 Di	7.30 uur Grieks-Romeins museum - catacomben - op terugweg Koptische kloosters van Wadi Natroen - Anglo-Swiss hotel
14 Wo	Koptisch Caïro - Bab el-Futuh - QaitBay en Barkoek moskee
15 Do	Denderah - Abydos - Luxor - Nile hotel
16 Vr	Koningsvallei - graf van Ramose (telefoneren ?)
17 Za	Karnak - Luxor tempel - nachttrein naar Assoean
18 Zo	Rotsgraven - mausoleum Aga Khan - Kalabshatempel - Echnatonstele - Mena of Rosewan hotel (bij station)
19 Ma	Kom Ombo - Edfoe - Esna - Luxor nachttrein 21.24 uur
20 Di	Aankomst Minya 5.35 uur - Tuna el-Gebel - Ashmoenein - hotel Omar el-Khayyam
21 Wo	Minya museum - Amarna graven - el Bersheh - Beni Hassan (?) - Speos Artemidos (?)
22 Do	Beni Hassan - dodenstad Minya - Speos Artemidos - nachttrein naar Caïro
23 Vr	St.-Catharina klooster - Blauwe rotsen
24 Za	St.-Catharina klooster - Caïro Anglo-Swiss hotel
25 Zo	Islamitisch museum - moskeeën el-Moeyyad en el-Maridani - Blauwe moskee Gayer-Anderson - Ibn Tulun moskee - Egyptisch museum tot 16.00 uur - luchthaven vertrek 18.40 u

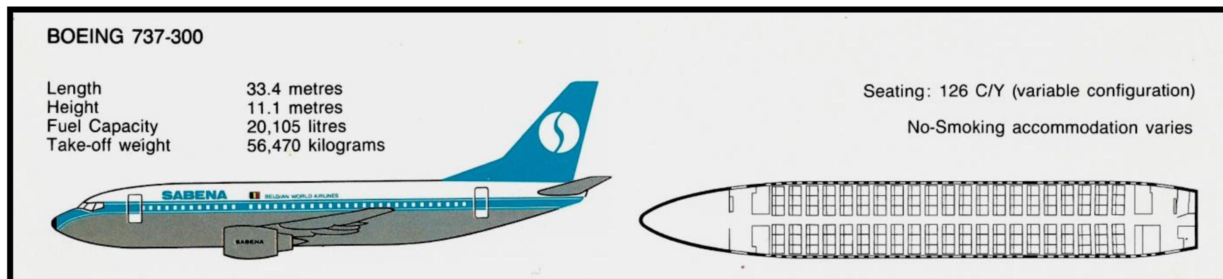
11 FEBRUARI - VERTREK - CAÏROTOREN

Het voorziene uur van vertrek in Zaventem is 12.05 uur. Het toestel is volzet en stijgt om 12.28 uur op. Het wordt een aangename vlucht, hoewel ik een betere herinnering heb aan het vliegtuig van EgyptAir, omdat dit mij toen in de typische Egyptische sfeer bracht. Vier uur later om 17.30 uur plaatselijke tijd landen we. De aankomst in Caïro was voorzien om 17.40 uur, dus mooi op tijd.

(---)

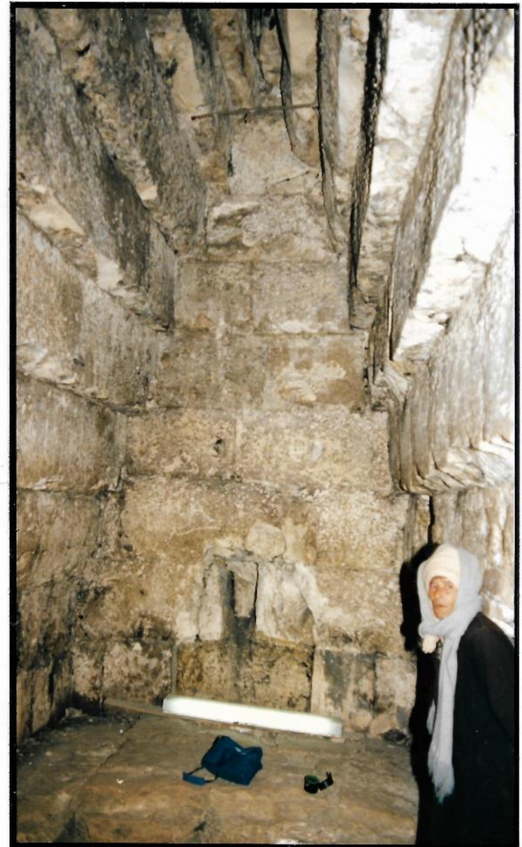
Ik heb nog de tijd om een bezoek te brengen aan de 187 m hoge Caïrotoren, die aan de overzijde van de Nijl is gelegen. (---)

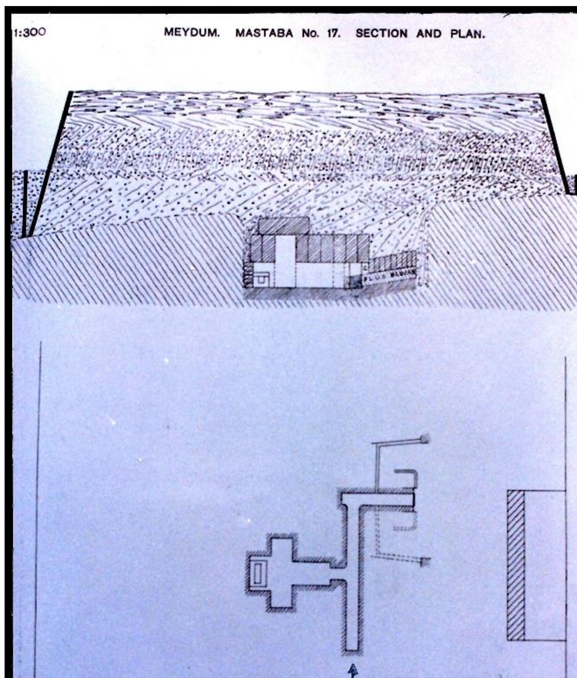
De Caïrotoren, gebouwd in 1961, ligt bij een mooie met palmbomen omzoomde laan en de inkomhall is indrukwekkend en mooi. (---) Boven kom ik in een drukke cafetaria voor de gemiddelde Egyptenaar. De jeugd draagt er Europese kledij en is talrijk vertegenwoordigd. Er zit al wat sleet op het meubilair en een laagje verf was welkom. Ik ga een verdieping hoger en kom er op een terras waar er een koude wind waait en bekijk het verlichte Caïro. Rond 21.00 uur ga ik naar beneden en neem een taxi naar het hotel. (---)

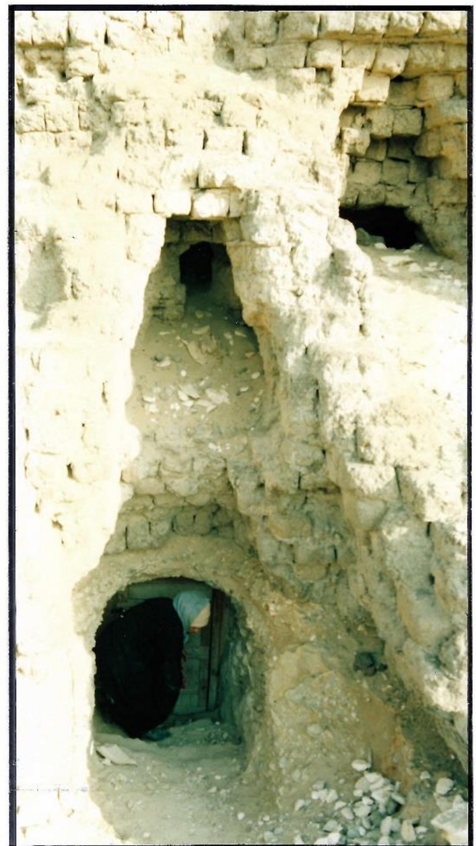

113 - 117

12 FEBRUARI - MEIDOEM - SAKKARA - GIZEH

Na een lichte maaltijd bestaande uit brood, thee en confituur ben ik reeds om 6.30 uur aan de uitgang van het hotel. De taxichauffeur die veel gelijkenis vertoont met Anthony Quinn, is op tijd. (---)

Op een zeker moment zie ik de piramide van Meidoem (113), rechts van mij. In plaats van in Gerza af te slaan is hij doorgereden tot el-Wasta en heeft hij de 85 km toch in twee uur kunnen rijden. Vroeger moest ik er niet zijn aangekomen, want dan was er vermoedelijk toch nog geen gids. Die is er nu wel en brengt mij langs een houten trap naar de ingang van de piramide. Ik ben blij dat ik er kan binnengaan.

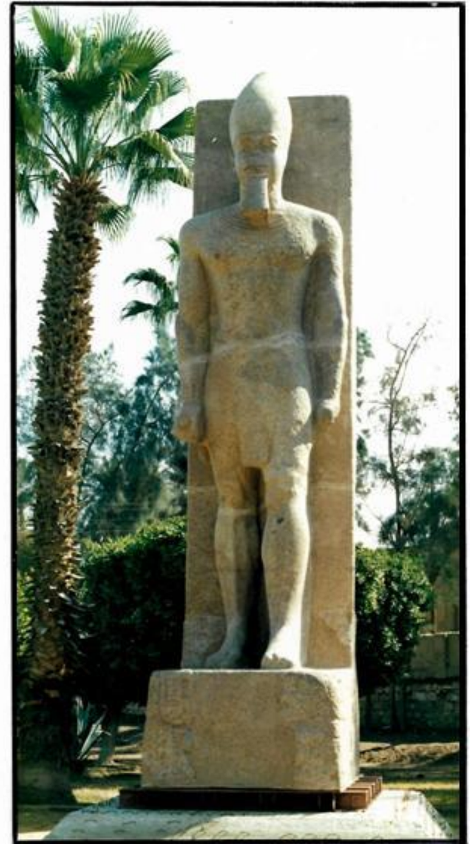
De bouw van de piramide zou begonnen zijn onder Hoeni en beëindigd onder Snofroe, de grondlegger van de vierde dynastie, omstreeks 2750 v.Chr. Hij was oorspronkelijk 93,5 m hoog. Op het einde van een 75 m lange 30° hellende dalende gang moet ik langs een houten trap 10 m naar boven waar ik in een kleine kamer (nog geen 3 op 6 m) (114) kom. Heeft de piramide trouwens wel als graftombe gediend? De twee onbeschreven grafsteles aan de oostzijde doen daarover twijfel ontstaan.

Noordelijk ligt de zeer grote mastaba (105 x 52 m) nr. 17 (117) waarvan de mogelijke eigenaar misschien Hoeni is. Langs de ingang onderaan op foto 116, dringt men er binnen. Opeens moet men op zijn buik door een klein gat van maximum 50 x 50 cm, door de dieven nog gemaakt, plan en doorsnede van de mastaba zijn te zien op foto 115 (Petrie, *Medum*, plan 102 a, 1892). Na dit gat gaat het dan rechtdoor en vervolgens naar links waar op het einde een grote roze granieten sarcofaag staat, zonder inschriften. Ik vind het een bezoek meer dan waard!

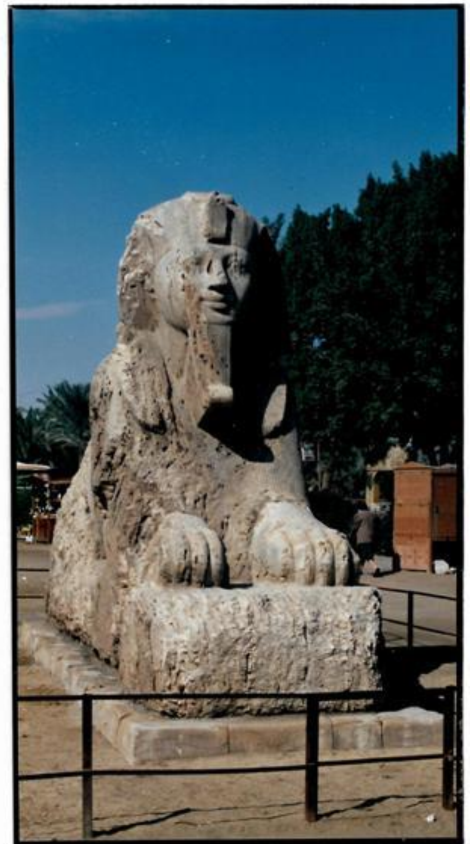
Terug aan de ingang van de site stelt mijn taxichauffeur voor om thee te drinken, wat ik weiger vermits ik nog een heel programma heb af te werken. Het is reeds negen uur en we rijden naar Memphis. In el-Aiyat stopt hij om er bananen te kopen. Het is de gelegenheid om een foto van een straatscène (118) te maken. De sinaasappelen kosten slechts 0,07 p of 7 piaster (‘V’ in het Arabisch op de foto).

118 - 122

Om 10.20 uur zijn we in Mit-Rahina (het oude Memphis). Er is heel wat veranderd sinds mijn vorig bezoek in 1988. Men moet er nu een toegangskaartje kopen en ook betalen om te fotograferen. Ik ga er op zoek naar de tweede liggende Ramses kolos die ik vergeten heb te bekijken tijdens mijn vorig bezoek. Na veel navraag kom ik eindelijk te weten dat een Amerikaanse groep archeologen het beeld rechtop hebben geplaatst (119). Trouwens in 1988 kon ik het niet hebben gezien, want het was toen op rondreis in de Verenigde Staten. Dit beeld werd ontdekt in 1962.

Ik neem nog een paar foto’s van het plein (120) en van de vier meter hoge albasten sfinx (121). In het museum met de liggende Ramses neem ik ook nog een detailfoto van zijn linkeroor (122) waarvan de breedte volgens Champollion 11 duim (28 cm) bedraagt.

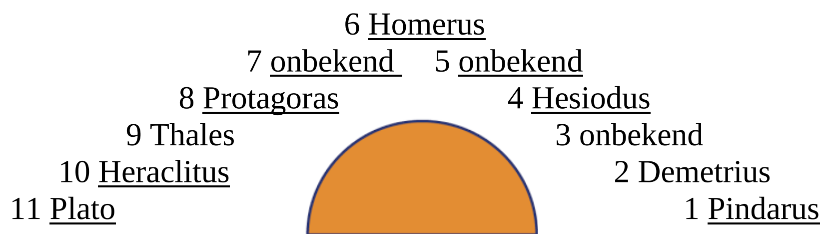
Na dit bezoek rijden we vier km verder naar Sakkara. Daar moet ik nog de halve cirkel met de ‘Dichters en Filosofen’ uit de tijd van Ptolemaeus I Soter (283 v.Chr.) zien. (---) Uiteindelijk vind ik een pientere 'gids' die mij erheen brengt. Het kunstwerk ligt in het verlengde van het Serapeum (123). Zie ook het plan (126). Rechts ervan is het mooie graf van Ti, dat ik in 1988 bezocht. Op foto 123 ziet men rechts de bouwvallige constructie die oorspronkelijk als café-restaurant ontworpen was (‘B’ op het plan).

Het ontdekken van die nochtans zeer beschadigde beelden (125) was een van de hoogtepunten van de reis! Ik erger mij wel aan de moderne betonconstructie die de beelden tegen het opwaaiende zand moet beschermen. Op de wand staan recente Arabische graffiti en er ligt aangewaaid papier dat ik verwijder om de foto’s te nemen. Ik stel vast dat er slechts zeven beelden staan, hoewel er in de *Guide bleu* van 1976 (p. 342) acht beschreven zijn:

> ‘*L’hémicycle des Poètes et des Philosophes*, construit et décoré, comme du reste la décoration hellénistique du dromos, sous le règne de Ptolémée I Sôter, est aujourd’hui protégé de l’érosion éolienne par un auvent de ciment.
>
> Parmi les statues, très dégradées, parfois même non identifiables, qui s’y trouvent, citons (de g. à dr.) celles de **Platon** (debout), **Héraclite** (assis), **Thalès** (debout), **Protagoras** (assis), **Homère** (assis), **Hésiode** (assis), **Démétrios de Phalère** (debout, appuyé sur un hermès de Séraphis), **Pindare** (assis; le mieux conservée).’

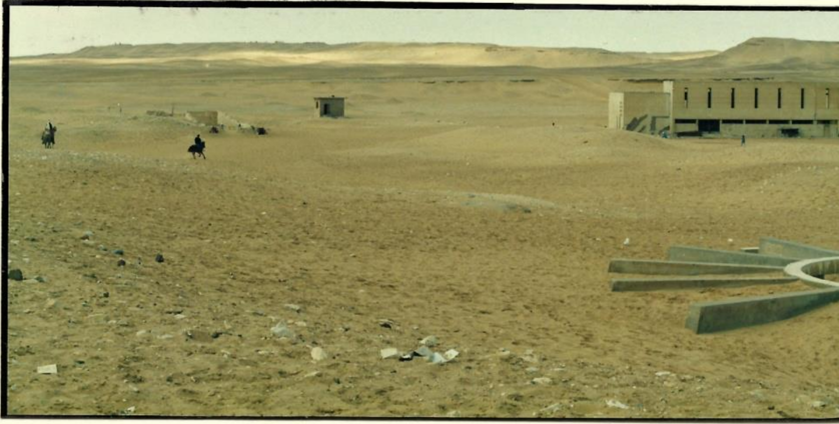
Welk beeld is er verdwenen en wie is wie? Dankzij het voorkomen in de *Nagel* reisgids (1969) van de naam van Ch. Picard tracht ik zijn beschrijving ervan te vinden. In de ESKE is die niet voorhanden. Gelukkig vind ik zijn zeer interessante monografie (18) in de KB waarbij ik vaststel dat ik het met mijn identificatie van de beelden gedeeltelijk verkeerd voorheb. Oorspronkelijk waren er 11 (misschien zelfs 13!) beelden, elf nog in 1955. Rekening houdende met de alternatie van de zittende en de staande beelden, vermoedde ik dat van de acht beschreven hierboven, Thales ontbrak. Ik richtte een brief aan Dr. Holeil Ghaly, hoofd van de opgravingen in Sakkara, met de vraag waar het achtste beeld (Thales?) gebleven was. Ik kreeg echter geen antwoord.

Volgens Picard is de opstelling van de elf beelden de volgende:

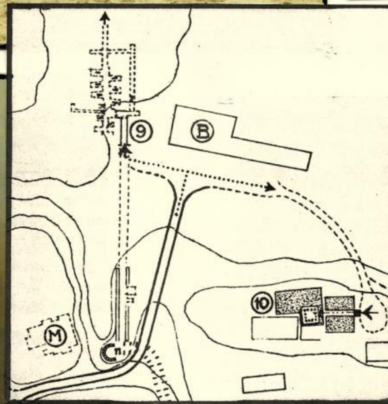
(onderlijnde beelden stonden er nog)

123 - 128

Wie waren zij nu eigenlijk om toen (en nog steeds) zo beroemd te zijn? We beginnen van links naar rechts, hoewel dit de omgekeerde volgorde is die de egyptologen hebben genomen:

11. **Plato**: een der grootste Griekse denkers en schrijvers, leefde van 427 tot 347 v.Chr. Van hem zijn voornamelijk bekend zijn Ideeënleer en Ideale Staatsvorm 124).

10. **Heraclytus van Efese**: Grieks wijsgeer (ca. 500 v.Chr.). Zag in het vuur de grondstof waaruit de wereld bestaat (127).

9. **Thales van Milete**: leefde ca. 624-545 v.Chr. Oudste van de Ionische natuurfilosofen en van de Zeven Wijzen. Hij berekende de hoogte van de piramiden uit de lengte van hun schaduw. Als wijsgeer beschouwde hij het water als oerelement. Vader van de meetkunde en magnetisme (tekening p. 105).

8. **Protagoras van Abdera**: belangrijkste Griekse sofist, leefde ca. 485-415 v.Chr. Er bestaat geen absoluut geldige, doch slechts een relatieve waarheid afhankelijk van het subject: 'De mens is de maat van alle dingen.' (128).

7. (onbekend)

6. **Homerus**: Grieks dichter, die leefde rond 850 v.Chr. De twee bekende heldendichten Ilias en Odyssee worden aan hem toegeschreven en werden reeds ernstig bestudeerd aan de grote bibliotheek van Alexandrië, gesticht onder Ptolemaeus I (129 en tekening).

5. (onbekend) (130 en tekening)

4. **Hesiodus**: Grieks didactisch dichter, achtste eeuw v.Chr. Zedenspreuken, godenwereld en moraliserende hymnen (131 en tekening).

3. (onbekend)

2. **Demetrius van Phaleron**: Grieks staatsman, redenaar en geleerde, ca. 350-283 v.Chr. Had het idee voor het oprichten van een 'Museum' rond 300 v.Chr. Viel in ongenade bij Ptolemaeus II (tekening).

1. **Pindarus**: leefde van 522-440 v.Chr. Belangrijkste Grieks dichter van koorlyriek. Diep religieus. Zijn mensbeeld is aristocratisch: de menselijke grootheid berust op aangeboren van het nobele voorgeslacht geërfde eigenschappen; het aangeleerde kennen en kunnen wordt veel lager aangeslagen (132 en tekening).

Waarom of waarvoor zouden die beelden daar zijn gezet? Erhard Gorys in zijn *Reisboek Archeologie* zegt er het volgende over (p. 285):

> 'Toen Ptolemaios I (323-283) de Serapiscultus ging steunen, vestigden zich de Katochoi, een soort monniken, voor het Serapeum en leefden van de giften van de pelgrims. In deze tijd ontstond een halfrond gebouw met beelden van Griekse dichters en filosofen. Zieken uit heel de wereld reisden hierheen om zich door de Katochoi op wonderbaarlijke wijze te laten genezen.'

Wat schrijft Picard zelf hierover? Tot in 1917 was de gangbare mening dat het hier een rustbank voor vermoeide pelgrims betrof. Vanaf dit jaar echter begint U. Wilcken het een onvoldoende reden te vinden [18, p. 39]:

> 'Il convient de penser au contraire, que la présentation architecturale de la consécration due à Ptolémée Ier était par elle-même celle d'un monument essentiel du culte dionysiaque'

En verder zegt hij nog [18. p. 150]:

129 - 132

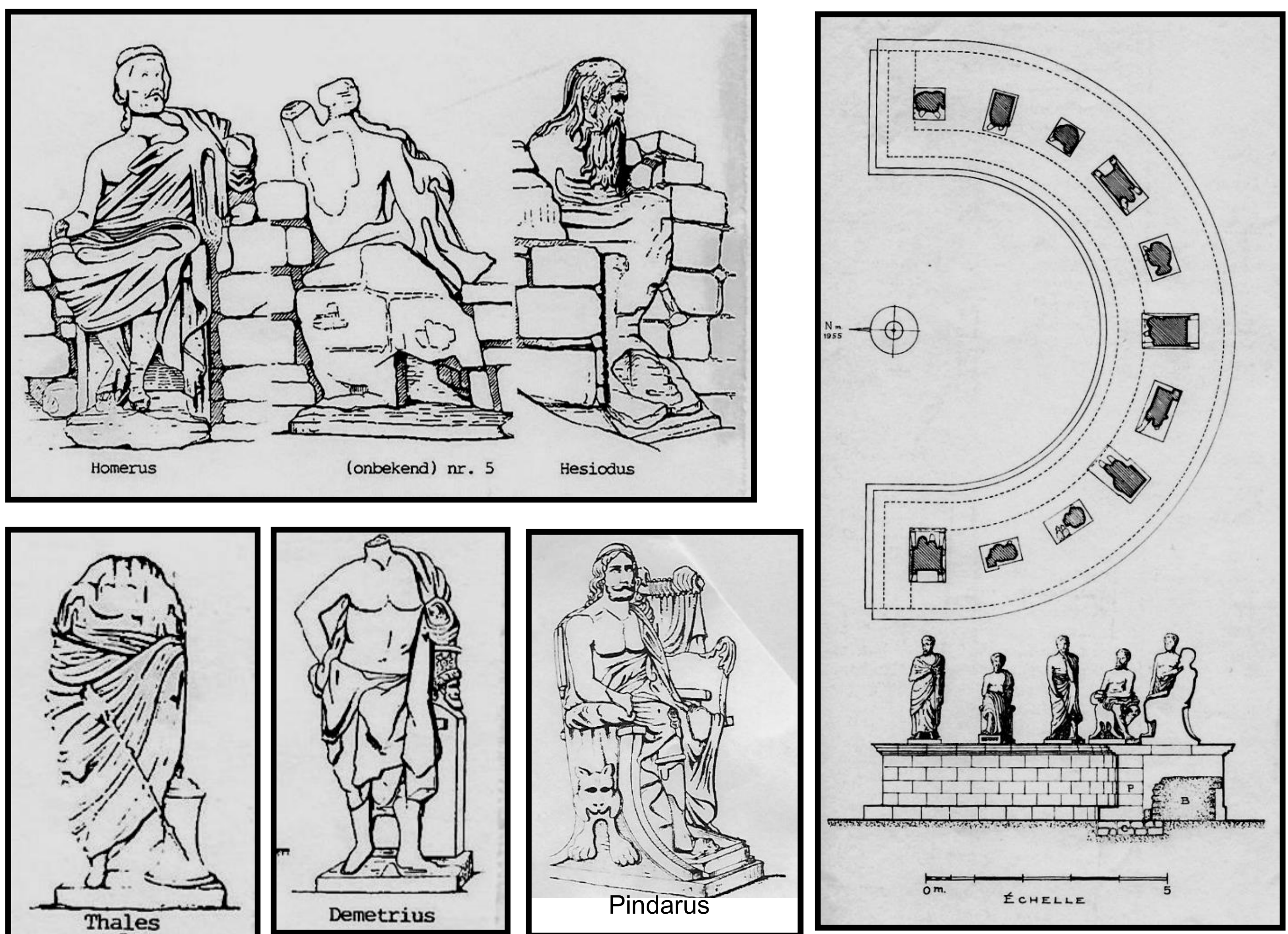
> 'La consécration par Ptolémée Ier, de l'Hémicycle renouait le lien avec la cérémonie pieuse d'Alexandre; elle prouvait une nouvelle satisfaction à ce gout, d'honorer la pensée, qui à été un des mérite de l'époque hellénistique, spécialement près des dynasties macédoniennes: gout qui s'est trouvé aussitôt renforcé grâce aux Lagides, en Egypte.'

Hieronder volgt een reconstructie van de plaats zoals die er volgens Lauer en Picard moet hebben uitgezien, met enkele tekeningen van Mariette uit zijn *Le Sérapeum de Memphis, Atlas*, Parijs, 1882, 6 p., zoals de beelden er in 1851 uitzagen. Zij zijn levensgroot afgebeeld.

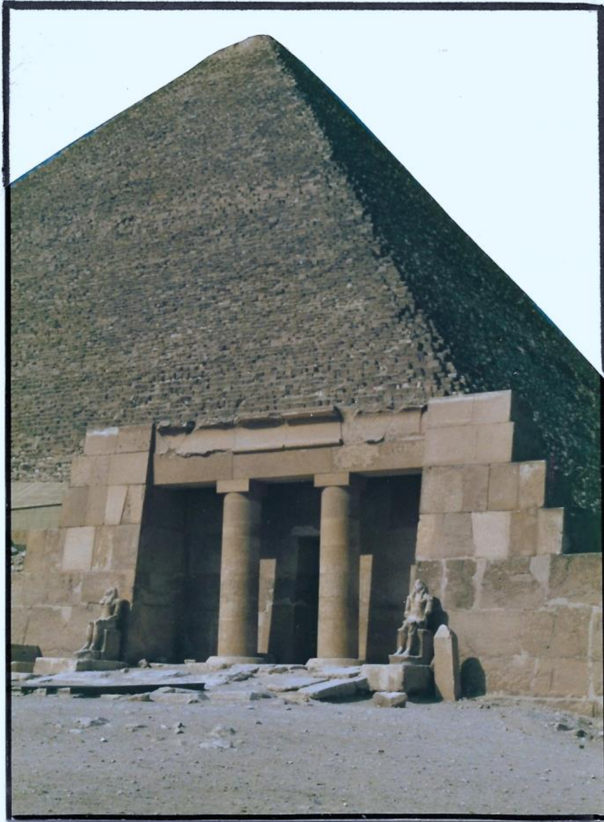
Hoewel het hoofd van nummer 9 ontbreekt, komt aan Picard de eer toe dit beeld te hebben geïdentificeerd als zijnde Thales. Tot dit besluit is hij gekomen door andere afbeeldingen te hebben bestudeerd.

Wat betreft Pindarus - het enige beeld waarvan het hoofd gedeeltelijk herkenbaar is - heb ik met spijt vastgesteld dat ervoor op de grond een recent afgebroken groot stuk ligt. Dit stuk bevond zich denkelijk rechtsboven. Men ziet nog links (132) op het brokstuk een verdikking die een hand kan voorstellen. Op de tekening van Mariette zien wij Pindarus met zijn linkerhand een lier vasthouden, die steunt op de zijkant van de stoel waarop hij zit. Het is hier weer het ogenblik om aan te halen hoe blij wij mogen zijn dat er zoveel waardevolle stukken zijn 'geroofd' en zich in beschermende musea bevinden. We zien wat ermee gebeurt als zij onbewaakt in hun natuurlijke omgeving blijven staan!

Foto 128 van Protagoras (geen tekening) is niet zeer duidelijk. Hij zit zijlinks op een stoel Beide benen zijn afgebroken tot ver boven de knie. Kenmerkend voor Hesiodus is zijn lange baard ('barbe-fleuve') die te zien is op de tekening en ook nog op foto 131.

133 - 136

Na dit interessant bezoek is het reeds 11.35 uur geworden. De piramiden van Aboesir wil ik ook zien. Enkele minuten na ons vertrek komen we bij een kleine tapijtweverijschool waar enkele kinderen bezig zijn. Ik mag er enkele foto’s nemen en rijden dan verder. Opeens zie ik de Aboesir piramiden, maar de chauffeur beweert dat die met de auto niet zijn te bereiken, hoewel ik daar mijn twijfels over heb.

Om naar Gizeh te rijden neemt hij enkele binnenwegen tot hij op de duur de weg kwijt raakt en het moet vragen aan voorbijgangers. Ik fotografeer nog een typische Egyptische duiventil en een beetje voor 12.30 uur komen we in Gizeh aan. Na betaling van de chauffeur ga ik eerst dineren in het Sphinx-house restaurant. Het is er duurder geworden en er zijn ook geen vrouwelijke opdiensters meer. Het heeft wat van zijn charme verloren. De maaltijd valt wel mee.

Een uur later ben ik klaar voor het bezoek. Deze keer moet ik mij geen zorgen maken over bagage, want die is in het hotel. Bij de aankoop van het toegangsbiljet (3 p) kom ik te weten dat er om te fotograferen geen speciale toelating meer nodig is, maar dat men echter binnenin de piramiden niet mag flitsen. Dit is een tegenvaller! Mijn gevoelige films heb ik in het hotel achtergelaten. Gelukkig is er op de site een standje waar ik een 1000 ASA kan kopen.

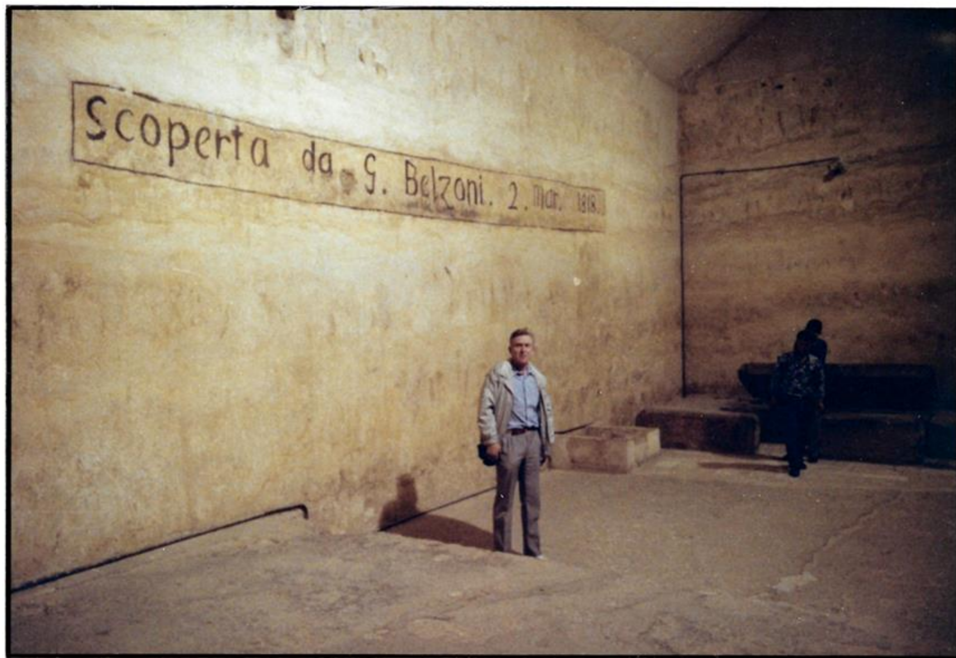
Aan de zuidoosthoek van de Cheops piramide zie ik voor het eerst de mooie ingang van de mastaba van Seshemnefer (133). Toch ga ik nog niet direct bij Cheops binnen. Ik neem nog een foto van de brokstukken van de Isis tempel aan de oostzijde van de Henoetsen piramide en vind ook nog de zogenaamde modelpiramide, die maar een verwaarloosde aanblik biedt. Ik ga nog eerst op zoek naar de tweede grootste mastaba van het plateau, die van prins Hemon (Hemiunu), de architect van Cheops volgens sommigen. Ik zoek die aan de oostzijde hoewel die aan de westzijde ligt, maar dit was ik vergeten. Tot mijn grote verwondering kan ik aan die oostzijde een viertal zeer mooie mastaba's, o.a. die van Idu en Qar, bezoeken (---). Het is al meer dan 14.30 uur en ik ga bij Cheops binnen. Er zijn restauraties gebeurd. Met Tv-camera's worden de bezoekers in het oog gehouden (waarschijnlijk de reden van het flitsverbod!). De verlichting is indirect en zwak: een slechte zaak voor de fotoamateurs! Een statief ware een welkome oplossing.

Aan het kruispunt van de gangen gekomen kan ik ditmaal zonder problemen de Koninginnenkamer bezoeken. De stellingen die er in 1988 stonden, zijn weg en slechts nu ontdek ik tegen de zoldering van de noordwand een groot gat (134). Dit werd in 1837 door kolonel Vyse gemaakt, die waarschijnlijk hoopte langs daar ook bovenliggende ontlastingskamers te vinden.

Na de Koninginnenkamer kom ik in de grote galerij - het indrukwekkendste raadselachtige bouwwerk ooit geweest - waarin ik de opening, gevonden door Davison in 1764, wil zien. Het gat is 60 cm breed en het tunneltje gaat horizontaal door tot juist boven het gewelf van de Koningskamer: de Davison-kamer. Vanaf daar heeft Vyse zich met buskruit een weg gebaand naar de bovenliggende kamers. De foto van de opening (135) is genomen met de telelens op trage sluitersnelheid, wegens de gebrekkige verlichting, wat een verlies aan scherpte tot gevolg heeft.

In de grafkamer van Cheops zie ik in een hoek de Tv-camera. Ik ben blij er terug te zijn. Ik ga weer in de grote galerij tot aan het driegangenkruispunt waar mits betalen van een fooi ik uitzonderlijk kan afdalen naar de onderaardse grafkamer die vroeger altijd was afgesloten en eigenlijk een beetje met reden, want de afdalende lage gang is 75 m lang en helt 26°. Dit is een onvoorziene buitenkans die ik natuurlijk benut!

137 - 139

Beneden is er nog een horizontaal stuk af te leggen en dan kom ik in de onderaardse grafkamer (136) die onafgewerkt is op het plafond na. Zij is 4,5 m lang. Er is ook nog een diepe kuil omgeven door een omheining (te zien op de foto), die reeds bestond in de tijd van Vyse en door hem nog verder uitgediept, doch zonder resultaat. Paul Brunton in zijn boek *Geheim Egypte* geeft er de volgende beschrijving van [7, p. 70]:

> 'Dit somber gewelf, dat zich precies onder het middelpunt van de piramide bevindt, maakt de indruk of het haastig verlaten is zonder afgewerkt te zijn; het leek een vertrek, dat men begonnen was uit de rots te houwen. De zoldering zag er goed uit, maar de vloer had grote oneffenheden en leek wel een gebombardeerde loopgraaf. De oude Egyptische metselaars werkten gewoonlijk van boven naar beneden en maakten dus het laatst de vloer af; waarom nu juist deze vloer niet afgewerkt was, (...) dat is een archeologische noot, die nog geen mens heeft kunnen kraken.'

Volgens de egyptologen is deze kamer onafgewerkt. Nu vond ik in het tijdschrift *Archeologia* van november 1991 een bijzonder artikel over die kamer, weliswaar een beetje in het genre van von Däniken, maar toch het vermelden waard. Volgens de auteur François-Xavier Héri zou die kamer wel degelijk zijn afgewerkt. De wijde openinq (de 'loopgraaf') van Brunton, te zien in het midden van foto 136) zou de baarmoeder uitbeelden misschien wel van de godin Hathor. De kamer zou 'Geboortekamer' moeten worden genoemd. Hij verwijst daarbij naar een geboortetafereel in het graf van Merenptah en naar een kloof in de vallei der Koningen die door Desroches-Noblecourt ook in die zin wordt uitgelegd. Ik vind het wel wat ver gezocht en houd het bij 'onvoltooide grafkamer'. Brunton, die een nacht alleen in de piramide doorbracht en daarvan een prachtige beschrijving geeft, verklaart nog dat hij bij het verlaten van de kamer languit op de vloer ging liggen, vóór het begin van de meer dan 100 m stijgende gang en de poolster zag.

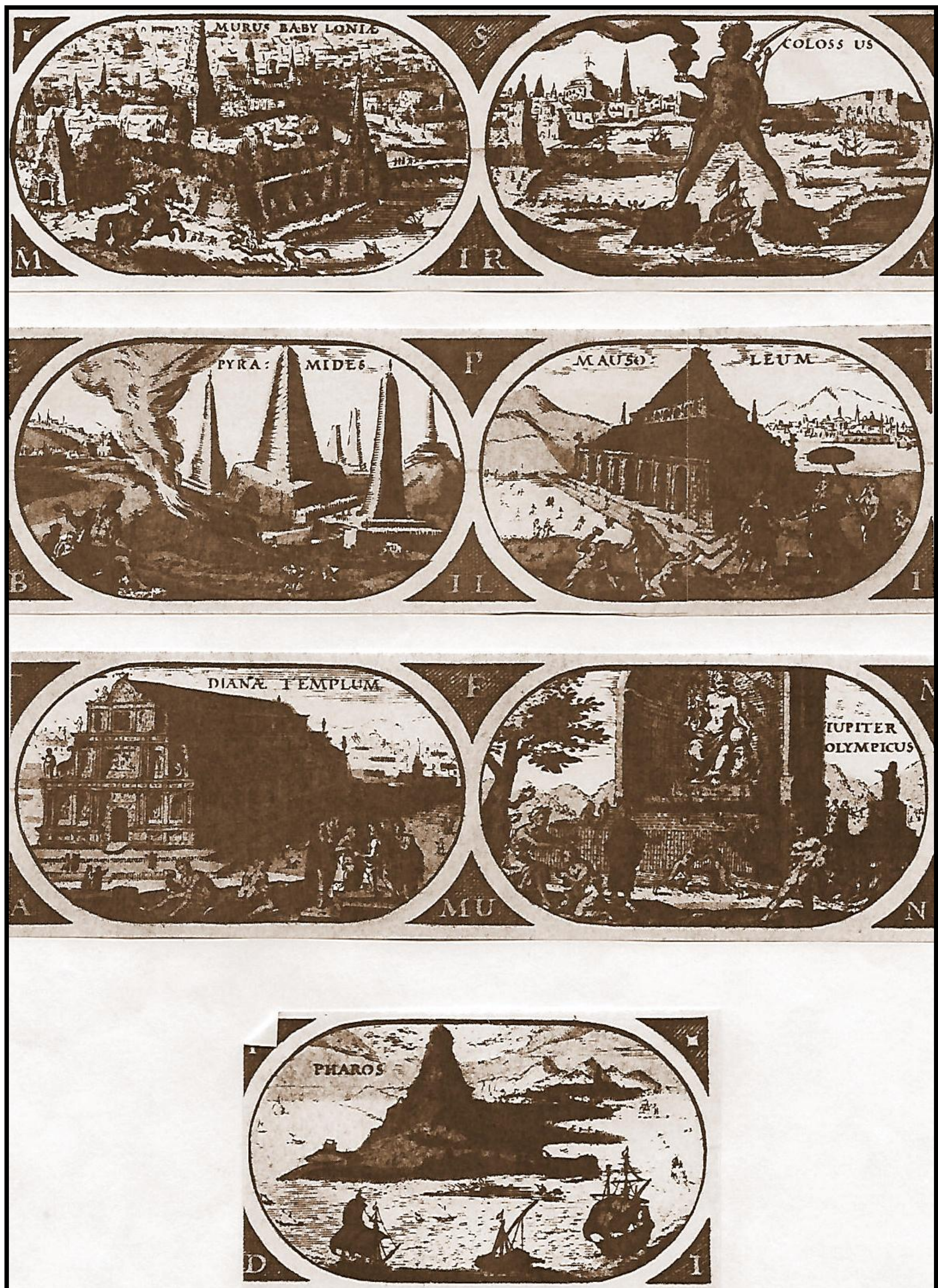
Terug buiten ga ik naar Chefren die ik binnenga met de vaste bedoeling mijn mislukte foto's van 1988 deze keer goed te maken. Op foto 137 is de zeer grote grafkamer (14 x 5 m) te zien met nu de volledige inscriptie van Belzoni en rechts de half geopende sarcofaag. Ik bezoek nog de bijpiramide aan de zuidkant (138) die niet diende als grafkamer en waarvan de betekenis duister blijft.

Mijn dochter heeft gevraagd de zonsondergang tussen de piramiden te fotograferen. Ik moet er echter nog voor wachten tot 17.20 uur. Nog steeds ben ik op zoek naar Hemon. Een gids, aan wie ik het weer vraag, leidt mij naar het rotsgraf van Kakherptah (G7721) waar ik twee halfverheven beeldengroepen fotografeer die ik kan identificeren dankzij de hulp van J. Malek van het Ashmolean Museum in Oxford die mij de publicatie van het graf door T. Kendall in 1981 opgeeft en een fotokopie van een Ms van Petrie opstuurt.

Ik loop nog wat rond op het oostelijk mastabaveld en zoek de meest gunstige plaats voor het nemen van de foto's van de zonsondergang. Om 17.00 uur is het sluitingstijd. Een bewaker heeft begrip voor mijn verzoek en ik mag blijven. Foto 139 is een van de resultaten. 'C'est au soleil couchant qu'il faut voir les Pyramides.', schrijft Flaubert in zijn *Voyage en Egypte*, in 1851, prachtig heruitgegeven in integrale versie door Pierre-Marc de Biasi in 1992. Dit heb ik dan ook meegemaakt (dankzij mijn dochter!).

Met de bus 913 rijd ik voor slechts 0,25 p terug naar het el-Tahrirplein. In het hotel laat ik mijn fotoapparatuur achter en ga te voet naar een Falfella restaurant. Aan de ingang vraagt een haveloos gekleed jongetje mij een fooi waarna hij vlug wegloopt. Ik zou er een duif eten, een specifiek Egyptische schotel. Ik ben wel verbaasd van de presentatie: gewoon een plat stukje vlees waarin helemaal geen duif te herkennen is! Het smaakt wel goed.

Wereldwonderen op wereldkaart van 1631

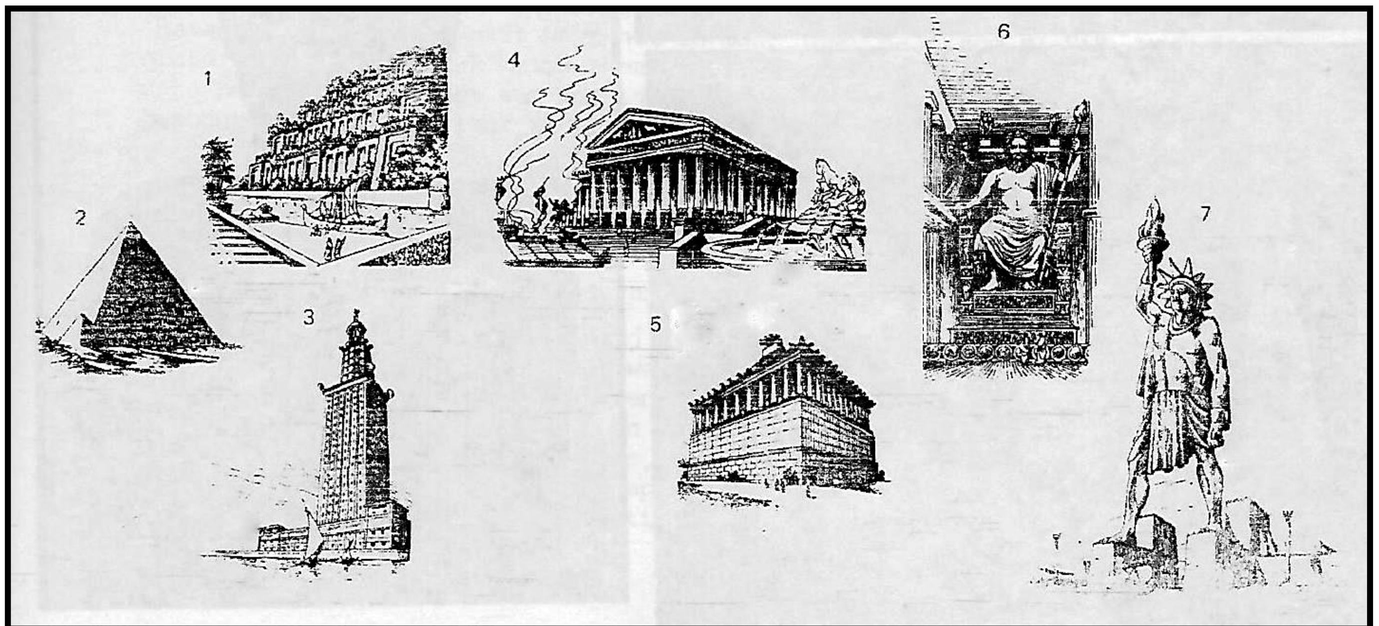

13 FEBRUARI - ALEXANDRIE

Om 6,25 uur ben ik reeds op het el-Tahrirplein op zoek naar de autobus richting Alexandrië. Een rode luxe 'Super Jet' bus staat er vertrekkensklaar, maar voor die ben ik echter te laat, want ik moet nog een biljet kopen. Om zeven uur vertrekt de volgende bus. Aan boord zijn alle mogelijke faciliteiten: toilet, kleuren-tv, een hostess die koude en warme dranken en zelfs een volledig ontbijt opdient. De Tv-ontvangst is zwak maar toch genietbaar. Ik kan zelfs een ontspanningsprogramma volgen met o.a. buikdanseressen dat begrijpelijk bij de passagiers vooral mannen, veel succes kent!

Rond tien uur komen we aan. Eerst ga ik naar de zeedijk waar ik een mooi uitzicht heb op het QaitBay fort, stralend wit, op de plaats waar eens de bekende vuurtoren Pharos stond: één van de zeven wereldwonderen. Met de bouw ervan werd begonnen in 279 v.Chr. onder Ptolemaeus II en was oorspronkelijk 120 m hoog. Hij heeft er gestaan tot in de XIVde eeuw. Toen werd hij door een aardbeving volledig vernietigd. De klassieke zeven wereldwonderen zijn de volgende:

1. Piramide van Cheops (2)
2. Hangende tuinen van Babylon (1)
3. Tempel van Artemis in Efeze (4)
4. Tronende Zeus van Phidias in Olympia (6)
5. Mausoleum in Halicarnassus (5)
6. Colossus van Rhodos (7)
7. Vuurtoren op het eiland Pharos bij Alexandrië (3)

140 - 144

Ik ga naar het Grieks-Romeins museum nadat ik eerst enkele dollars tegen Egyptische ponden heb gewisseld in een bank. De bediende weigert de fooi, die ik hem wil geven voor het vele kleingeld dat hij mij bezorgt. Het museum bestaat reeds sinds 1893 en bezit een uitgebreide oudheidkundige verzameling (40.000 objecten) beelden, sarcofagen, mozaïek, aardewerk, munten, enz., uit Alexandrië en omgeving. Mijn grootste interesse gaat natuurlijk uit naar alles van de faraonische periode. Ik krijg er echter ook belangstelling voor de Grieks-Romeinse en de Koptische tijd.

Het gebruik van een flitsapparaat is hier eveneens verboden. In de vitrines heerst er een fluorescente verlichting. Ik heb echter geen kleurcorrigerende filters bij en de filmgevoeligheid is maar 400 ASA. Gelukkig zijn sommige zalen heel goed verlicht met daglicht zodat ik enkele mooie foto's heb kunnen maken.

De ingangsgevel (140) heeft de vorm van een Griekse tempel en op het fries staat: 'Moyseon'. Het ligt in een zijstraat van de bekende Nasserstraat. Foto 141 toont een zeer expressief dodenmasker uit de Romeinse tijd. Ik vind het een van de mooiste tentoongestelde stukken. Er zijn ook honderden beeldjes in aardewerk (142) die meestal bevallige Griekse vrouwen voorstellen. Zij worden Tanagra-beeldjes (in het Frans: 'tanagrines') genoemd naar de plaats waar zij gemaakt zijn. Zij zijn 20 tot 30 cm hoog en tonen de klederdracht en de haartooi uit hun tijd. Zij zijn een lust voor het oog! Zij werden op begraafplaatsen gevonden en gaan terug tot de derde eeuw v.Chr. In de KMKG zijn ook enkele mooie exemplaren.

In een van de zalen kijkt mij een Egyptische priester, Herhor, aan ('with the eyes inlaid with ivory and ebony') (143). De blauwe keramische oesjabhti's (144) vind ik ook steeds het fotograferen waard. Natuurlijk ontbreken er de typische Griekse vazen niet. Men kan er blijven fotograferen...

Voor de geïnteresseerden is er een goede gedetailleerde cataloog voorhanden: *Guide aux monuments alexandrins*, (na 1960), 188 pagina's, met 57 zwart-wit foto's en talrijke plannen, die zeker zijn 2 p waard is. Rond twee uur verlaat ik het museum waarin ik meer dan drie uur heb rondgelopen. (---) Aan een student die goed Engels spreekt vraag ik de weg naar de 'catacombs'. Hij weet niet waar het is maar gaat naar Kom el-Dik, waar in een grote kuil een Grieks-Romeins theater (145) werd ontdekt in 1960, het enige uit deze periode. Het heeft een hoefijzer vorm en is 42 m breed. Ik heb het niet bezocht uit vrees te laat te komen voor de catacomben.

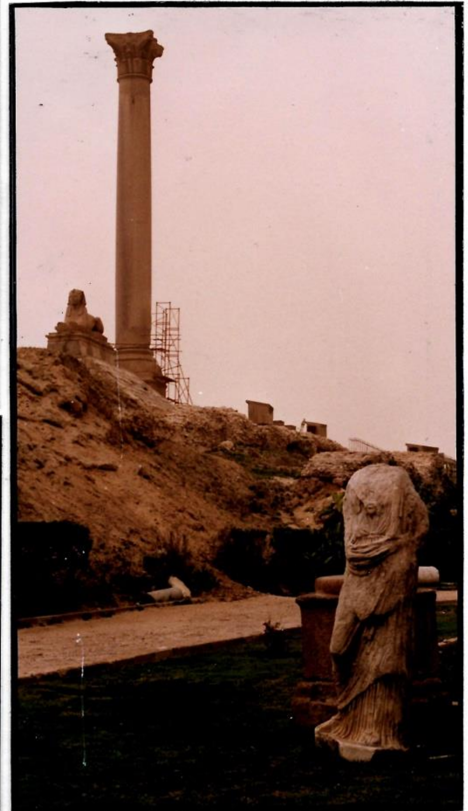
Aan een student die goed Engels spreekt vraag ik de weg naar de 'catacombs'. Hij weet niet waar het is maar gaat naar Kom el-Dik, waar in een grote kuil een Grieks-Romeins theater (145) werd ontdekt in 1960, het enige uit deze periode. Het heeft een hoefijzer vorm en is 42 m breed. Ik heb het niet bezocht uit vrees te laat te komen voor de catacomben.

Een absolute 'must' is ook de kolom van Pompeus (146). Om tijd te winnen nemen we een taxi en een paar minuten later bezoeken we het terrein. De kolom bestaat uit roze graniet en is bijna 27 m hoog met onderaan een diameter van 2,7 m. Hij is eigenlijk opgericht uit dank aan Diocletianus na 292 n.Chr. Er staan ook een paar grote sfinxen waarvan er een op de foto te zien is.

Het is 15.30 uur en er rest mij nog een half uur om de catacomben te bezoeken. De taxichauffeur weet wel waar het is - ik had naar Kom esh-Shugafa ('schervenberg') moeten vragen - en na betaling van het toegangskaartje komen we op een open plaats met links en rechts stenen sarcofagen (147) met op het einde een kegelvormige constructie die de ingang is van de onderaardse begraafplaats. Er zijn drie verdiepingen en dateert uit de 2e eeuw n.Chr., bevattende een mengeling van Egyptische en Griekse stijlen.

145 - 150

In de begrafeniszaal zijn enkele mooie reliëfs te zien zoals die op foto 149. Hierna volgt een beschrijving zoals die voorkomt in de hierboven aangehaalde cataloog (p. 47):

> 'La scène représentée sur la paroi centrale de la niche du fond, nous montre un lit funéraire, à tête de lion, sur lequel repose une momie; derrière le lit Anubis, le dieu de l'embaumement, se tient debout, la main droite sur la momie, tandis que la gauche porte un vase. Au-dessus (*sic*) du lit, se trouvent les trois canopes qui devaient contenir les entrailles du défunt, la première a le couvercle à tête d'épervier, la deuxième à tête humaine et la troisième à tête de chacal. A la tête du lit se tient Thot, dieu de la sagesse, à tête d'Ibis, représenté debout avec un sceptre à la main gauche et un vase dans la droite. Aux pieds du lit, on voit le dieu Horus à tête d'épervier, tenant de la main droite un sceptre et portant un vase dans la gauche.'

In de twee nissen links en rechts van dit tafereel staat een levensgroot beeld van de vermoedelijke eigenaars van de graftombe. Op foto 148 is de vrouw afgebeeld met het lichaam in Egyptische stijl (de armen stijf langs het lichaam en een voet vooruit) en het hoofd in Helleense stijl. Er zijn verscheidene zalen met nissen voor minstens 200 sarcofagen. Die 'Catacomben' hebben niets met de christenen te maken, hoewel er in die periode reeds waren maar nog weinig talrijk. Er zijn wel christelijke begraafplaatsen ontdekt in dit gebied (Wescher catacomben).

De student wenst mij nog iets zeer belangrijks te tonen en ik denk dat het een moskee zal zijn maar het is het fort QaitBay (150), dat als we daar rond vier uur aankomen juist gesloten is. Er is een maritiem museum in ondergebracht. Het staat op de plaats waar vroeger de bekende vuurtoren stond. Ik vergeet ansichtkaarten te kopen. (---)

Om 16.15 uur laat ik mij afzetten aan het station dat nogal ver ligt. Zij hadden mij aangeraden om met de autobus terug te keren, maar ik dacht dat het vlugger zou gaan met de trein. Hij vertrekt om 17.20 uur en kost meer (prijs: 9,40 p) en doet er nog bovendien veertig minuten langer over. Dit was dus een vergissing!

Na mijn aankomst in het station koop ik er nog een ticket om de volgende avond naar Balyana te reizen, want het is wel nodig om op voorhand te reserveren of men heeft geen plaats in eerste klas. Ik neem weer mijn avondmaaltijd in het Falfella restaurant en dan naar het hotel voor een laatste nacht in Caïro.

14 FEBRUARI - KOPTISCH CAÏRO - MUSEUM - MOSKEEEN

Om zes uur ben ik al in de eetzaal. Er wordt 3 p gevraagd voor de bewaring van mijn bagage in het hotel, wat heel ongebruikelijk is. Ik ga naar het el-Tahrirplein waar ik de moderne, door de Fransen gemaakte metro neem naar Mari-Girgis, de Arabische benaming voor 'Sint-Joris'. Als ik aankom ben ik natuurlijk te vroeg voor het museum dat maar om negen uur open gaat. Dit is geen probleem, want ik kan nu de kerken bezoeken. Tegenover het metrostation ligt de ingang van de Moallaqakerk (151), de 'hangende', gebouwd op een Romeins fort, 'Babylon' genoemd.

Binnenin heerst er een gedempte verlichting die mij het fotograferen zonder flits onmogelijk maakt. Een bewaker loodst mij naar het oudste gedeelte van de kerk, de kapel van Sint-Takla Haymanot, een heilige, die vooral vereerd werd in Ethiopië in de XIIIde eeuw. Hij toont mij een mooie fresco (153). De in 1984 ontdekte fresco uit de vierde ofwel vijfde eeuw stelt Maria voor met aan haar rechterkant, op het dak van wat er uitziet als een rechthoekig huis, het kindje Jezus. Er komt een Koptische tekst op voor waarover ik geen uitleg heb kunnen vinden. Een paardenkop (ezel?) staart naar het kind. Ik wil hier de aandacht vestigen op de tweede figuur onderaan vanaf rechts met het scheve hoofd, zie ook pp. 120-121.

Na enkele steegjes te hebben doorlopen die misschien schilderachtig maar zeer armoedig zijn, bezoek ik nog een drietal kerken waaronder Sint-Barbara. Er wordt mis gelezen en ik durf het niet aan om foto's te maken. Het is fascinerend en zeker geen verloren tijd.

In de wirwar van straatjes is het moeilijk zich te oriënteren. Toch vind ik de uitgang en ga op zoek naar de Amr ibn al As moskee, de oudste (daterend van 641!) van Caïro. Ik loop nog even over een Islamitische begraafplaats, waar een oude kermisschommel met metalen bootjes, zoals er bij ons veertig jaren geleden te zien waren, tegen een muur ligt opgeslagen. Het spijt mij dat ik er toen geen foto heb van genomen.

De moskee valt tegen, want die heeft verschillende verbouwingen ondergaan (---)

Het is bijna negen uur en ik heb nog even de tijd om de volgens de reisgidsen 'bombastische en onbelangrijke' Grieks-Orthodoxe Sint-Joris kerk, gebouwd in 1909, te bezoeken. Het is toch een kijkje waard.

151 - 155

Het Koptisch museum gebouwd op het oude fort in 1908 is nu aan bod. Er is een cataloog beschikbaar in drie talen (Engels, Frans en Arabisch) geïllustreerd met talrijke kleurenfoto's, een mooie herinnering voor wie geen foto's neemt. Van de talrijke stukken spreekt mij vooral de zeer mooie fresco (152) aan die zich bevindt in een nis afkomstig van het klooster Apa Apollo (VIde eeuw) in Bawit, ten westen van Tell el-Amarna. Bovenaan zit God de Vader op de troon (niet op foto) met onder Hem Maria met het kindje Jezus. Links en rechts van haar staan zeven (geen zes!) apostelen met boven hun hoofd hun naam. De twee bijkomende apostelen zijn waarschijnlijk Paulus en Barnabas.

Een volledige zaal is gewijd aan het Jeremiasklooster uit Sakkara. Ik neem enkele foto's van verscheidene kalkstenen taferelen waarvan de vroegste dateren uit de derde eeuw n.Chr. Zij bevatten al het Koptisch kruis. Nog zeer oud zijn de kunstig bewerkte ivoren stukken (155) uit de IVde ofwel Vde eeuw n.Chr.

In de zaal met de iconen is er een bij die een diepe indruk op mij maakt. Het is die (154) waarop Salomé het hoofd van Johannes de Doper vasthoudt, terwijl zijn lichaam in een zee van bloed ('mare de sang') ligt. Het verhaal is gebaseerd op een passage in het evangelie van Marcus. Johannes zou zich tegen het huwelijk van Herodus met Herodias hebben verzet. Salomé huwde nadien Herodus en vervolgens Aristobulus, zijn halfbroer en man van Herodias.

In de laatste bovenzaal - er zijn 17 zalen - zijn mooie fresco's uit de eerste tot vierde eeuw te bewonderen, afkomstig uit de kerk Abdallah Nirki bij Sjokan, een dorp in Nubië, niet ver van Aboe Simbel. Zij werden in het kader van de grote reddingsoperatie in 1962-1964 door Nederlandse archeologen opgegraven. Op een van de fresco's zit een naakte man gevangen in een rode kruik (157). Die foto komt ook voor in het maandblad *Koerier* van maart 1980 met volgende beschrijving (p. 45):

> 'Er is een unieke muurschildering bij: een heilige rijdt op een schimmel en tussen de benen van zijn rijdier zit een naakte man met een baard gevangen in een grote voorraadkruik. De man schreeuwt: Kyrie, eleison (Heer ontferm U). Vermoedelijk gaat het hier om een oude vergeten legende waarin een christen door heidenen in een voorraadkruik wordt opgesloten en de heilige om hulp en verlossing bad. Het motief van de opsluiting in een kruik is ook bekend uit de Griekse mythologie en men denkt dat slaven in de oudheid soms gestraft werden door ze op te sluiten in een pythos, een pot waarin, op de zolder, het graan werd bewaard.'

Waarom de man eigenlijk zijn hoofd scheef houdt precies op dezelfde manier als de man op foto 153, is mij een raadsel. Het valt enorm op. Misschien is het een manier van voorstellen die kenschetsend is voor deze tijd.

(---)

Om één uur rijd ik met de metro naar de Moubarak halte (Ramses station). Daar neem ik een taxi naar de Bab el-Futuh poort ('poort van de overwinning') van 1087. Met een gids kan ik voor slechts 2 p het monument bezoeken. Langs de zijkant na eerst over een houten pad te zijn gegaan, want er staat water, kom ik in donkere ruimten waar de gids mij op hergebruikte faraonische stenen wijst. Op foto 156 is zo een steen te zien. De beschrijving is te vinden in CdE 93 van 1972 (p. 63):

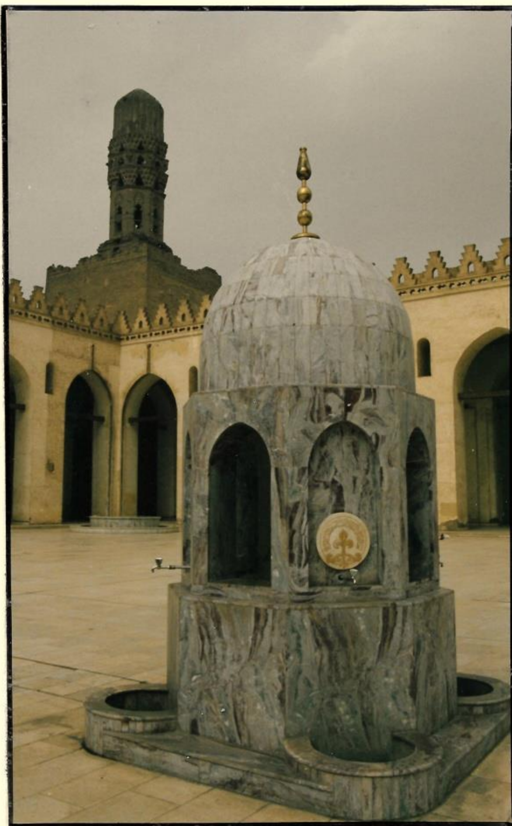
> 'A painted limestone slab with a low relief showing six fat oxen *iw3w* in two rows - led by a man depicted on a small scale, and three offering-bearers carrying "gum, resin" *kmi* (here written with one *i* and without *t*,...) and "dates" *bnit* (*bnrt*) (?) on the right-hand-side of the stairway leading down to the Court of Law. Measurements: 79 cm. x 60 cm.'

156 - 160

In de vloer van de brede muur waarop ik wandel in NW richting kan ik nog een grote steen fotograferen met een stuk van de cartouche van mogelijk Ramses II, vermoedelijk afkomstig van een tempel gewijd aan Ptah (100 x 53 cm). De gids toont mij ook de rechthoekige gaten juist boven de ingangspoort, waar men de aanvallers met kokende olie kon begieten.

De Bab el-Nasr poort ('poort van de veroveringen') (158) bevindt zich op enkele meters van de vorige en stamt uit dezelfde tijd. De poort heeft rechthoekige torens en is zelden afgebeeld in reisgidsen. Rond twee uur bezoek ik de el-Hakim moskee, die aanleunt aan de Bab el-Futuh (toren uiterst rechts te zien op foto 158). Met de bouw ervan werd begonnen in het jaar 1000 en ze werd als gevangenis gebruikt voor de kruisvaarders. Zij doet een beetje denken aan de Ibn-Tulun moskee. De fontein (159) is van recentere datum. De mihrab (gebedsnis) en de kleine minbar (kansel) zijn charmant.

De noordelijke begraafplaats ('van de kaliefen') staat nu op het programma en ik rijd er met een taxi heen waar ik mij in het noorden aan de moskee van sultan Barkoek (Barquq) (160) laat afzetten. Binnenin zijn er drie mooie graven met sierlijke koefische inscripties. De moskee heeft als bijkomende merkwaardigheid dat de minbar volledig uit steen is. Er liggen geen tapijten en de mihrab is niet versierd. Het geeft een koude indruk.

Vanaf daar ga ik te voet naar de Qaitbay moskee, die ook op mijn planning voorkomt. Tweehonderd meter zuidelijker kom ik aan de moskee van Barsbay el-Ashraf (161), waar ik ook binnenga. Die bevat een mooie houten minbar met ingelegd ivoor. De gebedsnis is niet versierd, maar de koepel daarentegen is zeer mooi met nagenoeg hetzelfde patroon als die van de Qaitbay. Links op de foto staat het mausoleum van Ganibak (1432) en de koepel rechts op de foto, waarvan ik eerst dacht dat het die van de Qaitbay was, behoort ook bij de Barsbay moskee en staat op de binnenplaats van deze.

Na dit bezoek kom ik aan een café waar ik op het terras een thee vraag. Een vriendelijke klant laat mij er roken aan zijn waterpijp. Ik denk wel aan de mogelijke microben op het mondstuk, maar weiger niet om hem niet te leur te stellen. De lucht die ik naar binnenzuig bevat praktisch geen tabak meer en ik kan er bijgevolg weinig over zeggen. Binnen wordt er naar een voetbalmatch gekeken, de favoriete sport van de Arabieren! Ik vind het echter aangenamer op het terras.

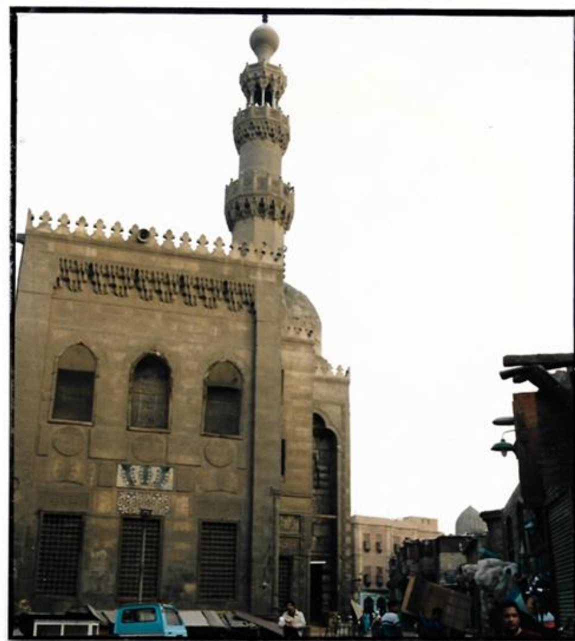
Eindelijk zie ik de bekende koepel van Qaitbay. De moskee en het mausoleum dateren van 1474. Enkele trappen naar boven en ik kom voor het mooie portaal (162) met de drielobbige boog. De koepel boven het mausoleum is een meesterwerk en zoals ik in de reisgids heb gelezen, de voornaamste van de noordelijke begraafplaats. Er zijn blauwe glasramen die doen denken aan de kathedraal van Chartres. Er heerst een bijzonder echo-effect, die de gids met veel plezier aanschouwelijk laat horen! In de moskee zelf zijn er drie voetafdrukken (twee en een) in zwarte graniet van de voeten van de profeet. Het zijn reuzegrote voeten (minstens maat 46!).

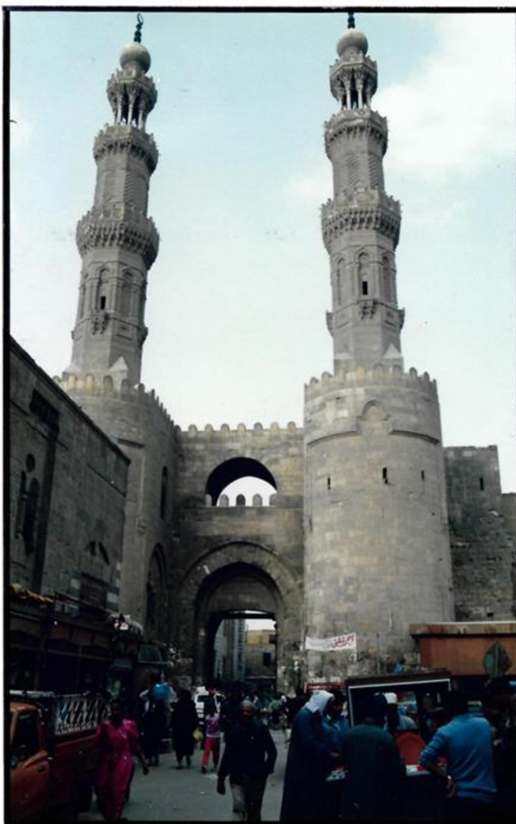
Buiten, onder een portaal door, zie ik enkele bewoners die op de stoep zitten te genieten - zoals alleen dit soort mensen nog kunnen zoals bij ons jaren geleden - van de gewone dag (zij zijn niet zo gehaast als wij!). Met de telelens durf ik een foto nemen (165).

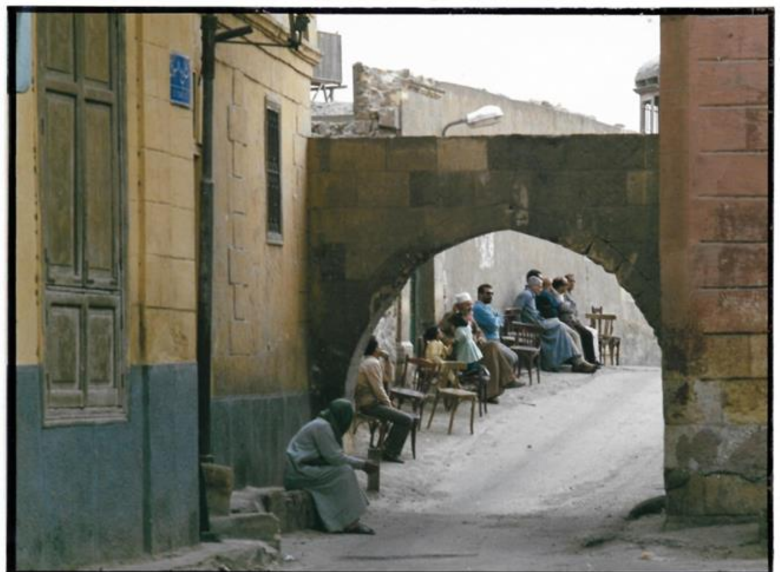
161 - 165

Ik heb nog wat tijd over en besluit met een taxi naar de derde poort, de Bab Zouela (bab = poort), te rijden. Tot mijn grote verwondering kom ik opnieuw aan bij de Bab el-Futuh! De chauffeur wist het niet zijn (beter was geweest om naar de el-Moeyyad moskee te vragen). Hij voert mij vervolgens naar een straat die de Zouela moet zijn, waar het natuurlijk niet is. Ik ben verplicht een andere taxi te nemen en kom er uiteindelijk toch terecht. De Bab Zouela (164) werd in 1091 gebouwd. De poort wordt bekroond door twee slanke minaretten die behoren bij de aangrenzende moskee. De el-Moeyyad moskee, ook nog 'Rode Moskee' genoemd werd gesticht in 1422. Ik zal die echter maar op het einde van mijn reis bezoeken, zie p. 204.

Vanaf hier begint de schilderachtige sharia (straat) el-Muizz li Din Allah, de oude verkeersader, de plaats bij uitstek voor handel en nijverheid. Overal zijn er winkeltjes, werkplaatsen en stalletjes met koopwaar te vinden, vaak tegen de hoge blinde straatgevels van belangrijke monumenten. Ik zoek er de muur die vertrekt in oostelijke richting vanaf de Bab Zouela, die de Fatimiedenmuur wordt genoemd en gerestaureerd werd in 1970.

Ik vraag dit aan een jonge Arabier die vloeiend Engels spreekt, maar die nog nooit gehoord heeft van die muur! Hij was inderdaad verborgen achter talrijke stalletjes. Hij brengt mij door talrijke steegjes naar een Arabisch restaurant, terwijl ik onderweg een foto neem van de Aslam el-Silahdar moskee (1344 n.Chr.) ook nog Aslam el-Bahaï genoemd (163). Dankzij de heer Roger Camille heb ik die met veel moeite kunnen identificeren in de ESKE. Rechts op de foto ziet men nog een koepel van de Mihmandar moskee.

(---)

De trein vertrekt om 20.30 uur.

15 FEBRUARI - ABYDOS - DENDERAH

Als ik aankom in het spoorwegstationnetje van Balyana is het nog maar 6.20 uur en reeds klaar. Balyana ligt 520 km bezuiden Caïro. Met een taxi rijd ik nog 12 km naar het tempelgebied, waar ik natuurlijk te vroeg aankom, vermits het maar om 7.30 uur toegankelijk is. (---)

Op het grote voorhof heb ik een mooi uitzicht op de gerestaureerde voorgevel (166). De reliëfs op de kolommen stellen Ramses II voor met een god(in), Op de vierde van links komt Osiris voor, goed herkenbaar aan zijn typische kroon (167).

De eigenlijke ingang is nog gesloten en ik loop linksom om achter de tempel van Seti I het Osireion te bezoeken. Het wordt ook 'graf van Osiris' genoemd, hoewel dit eigenlijk veel verder ligt. Het Osireion is een schijngraf van Seti I en ligt in een kuil. Behalve de zeer grote steenblokken die een beetje doen denken aan de daltempel van Chefren in Gizeh, is er niet veel te zien (van boven bekeken althans), maar het is ook een 'must'.

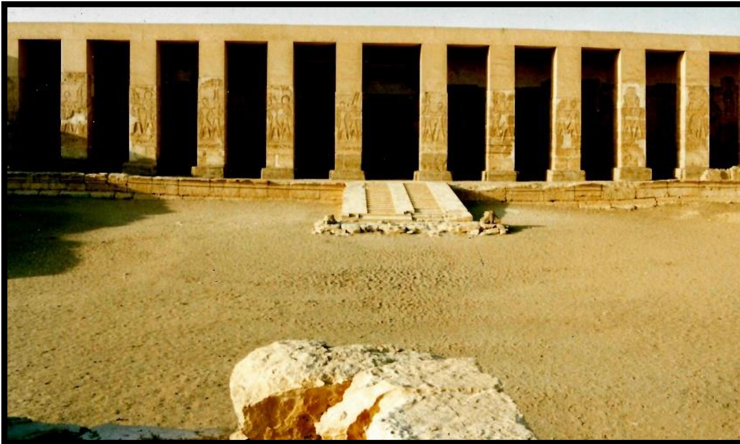
Nog verder achter de tempel kan ik op het einde van een lange tunnel een mooi reliëf van Merenptah (169) fotograferen. Margaret Murray heeft dit prachtig beschreven. De vier hiërogliefenkolommen boven de mooie wierookbrander, met rechts een havikskop met een zonnetje erboven (Re-Harakhti) die Merenptah in zijn handen houdt, betekenen het volgende [19, p. 20]:

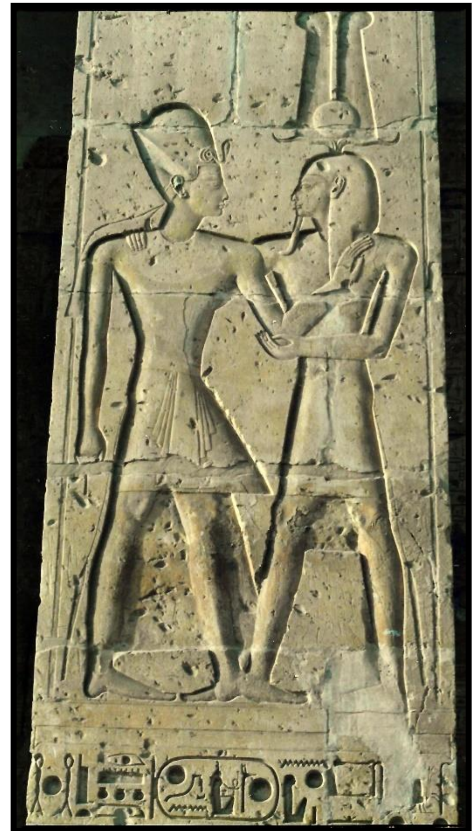
> 'The good god, son of Osiris 1ste kolom),
> Lord of the two lands, *Ba-en Ra mer-Neteru* (2de kolom),
> Lord of crowns*, Hotep-her-Maat, Merenptah* (= geliefd door Ptah) (3de kolom),
> Giving life like Ra (4de kolom,).'

In de rechtercartouche (171) onder de foto 169, ziet men linksboven de god Ptah afgebeeld, herkenbaar aan de hanger (tegengewicht van het borststuk), die hij op zijn rug draagt. 'Ptah' komt ook voor in de naamcartouche van de grootvader Seti I, maar dan voluit geschreven (Sety-Meryenptah). De cartouches (171) komen het meest voor om Merenptah, 'de farao van de tijd van de Joodse exodus' aan te duiden.

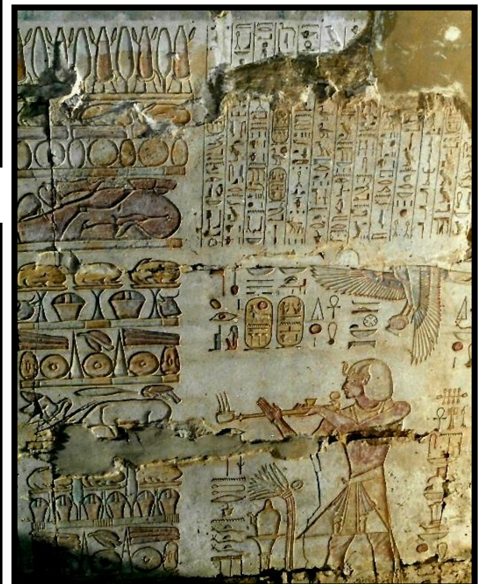
Terug naar de tempel waar ik achteraan binnenkom in een gang waar de beroemde koningslijst van Abydos staat afgebeeld, zie de 'Corridor of Kings' op plan (170). Op dit plan [38] bevindt zich in de linkeronderhoek een detail van die lijst. Seti I offert er met zijn zoon, de latere Ramses II, aan zijn 76 voorgangers. De lijst is niet volledig, maar was toch een goede hulp voor de eerste egyptologen. Mits het geven van een fooi mag ik de lijst fotograferen met flits. In het boek van Mariette [21] komen er mooie duidelijke tekeningen voor.

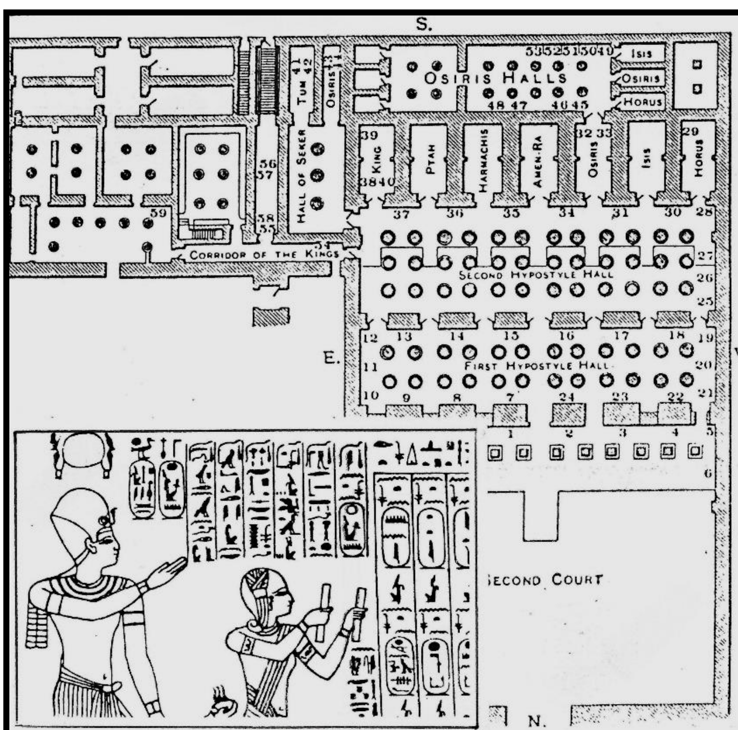
166 - 171

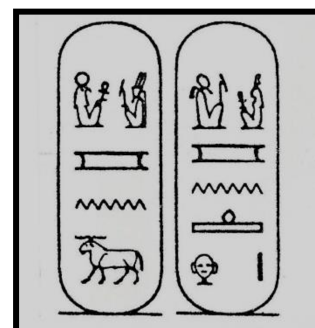

S.
Osiris Halls
Isis
Osiris
Horus
Tum
Osiris
Hall of Seker
King
Ptah
Harmachis
Amen-Ra
Osiris
Isis
Horus
Corridor of the Kings
Second Hypostyle Hall
First Hypostyle Hall
E.
Second Court
N.

Aan de noordzijde van dezelfde gang is er het minder bekende reliëf waarop weer Seti I en zijn zoon (midden op foto 168) offeren aan de goden van de 30 nomes (provincies) van Egypte. De reliëfs zijn zeer belangrijk, maar niet mooi. Rechts op de foto zit Re-Harakhti (zeer onduidelijk) op zijn troon.

In de gang daar loodrecht opstaand is het mooie reliëf te bewonderen van Ramses II die met zijn zoon Amenherchopchef, met een lasso een stier vangen, zie nr. 57 op plan (170). Dan kom ik in de tweede zuilenzaal waar zich links de zeven kapellen bevinden die elk gewijd zijn aan een god en aan Seti I.

De derde kapel op het plan (foto 170) is die van 'Harmachis', behoort toe aan Re-Harakhti en bevat prachtige taferelen in hun oorspronkelijke kleuren. (---). Ik dring ook door in het rijk van Osiris: achteraan in zijn kapel is een doorgang naar andere prachtige lokalen.

Twee uur later stelt een gids voor de tempel van Ramses II te bezoeken die 300 m naar het noordoosten ligt. De weg loopt langs mooi beschilderde huizen van Mekkagangers, die ik niet kan nalaten te fotograferen. Het hekken aan de ingang van de tempel is gesloten, doch de gids heeft de sleutel bij. Ik ben er verwonderd over de mooie beschilderde reliëfs die van zeer hoge kwaliteit zijn. Op foto 172 staan onderaan Nijlgoden afgebeeld voor offertafels. Het fotograferen is er eenvoudig omdat er geen dak is. Op de buitenmuur (deze keer in de schaduwzijde) staan strijdwagens en komt ook de bekende strijd van Kadesh voor, echter niet in kleur, maar zeer interessant.

Achteraan in het heiligdom staat er nog een gehavende beeldengroep, vijf personen voorstellende: Seti I, een koningin, Osiris, Ramses II en een onbekende. In de Ramses II kamer, links van de eerste hypostylezaal, was er een identieke koningslijst als in de Seti tempel. Enkele gedeelten ervan bevinden zich in het British Museum in Londen. Een tekening van de lijst is te zien bij Prisse Q'Avesnes [20] en ook bij Mariette [21, pl. 18]. Voor wie geïnteresseerd is in koningslijsten kan te rade gaan bij Redford [22]. Komen echter in de lijsten niet voor: Hatchepsoet, Echnaton, Smenchkare, Toetanchamon en Ay.

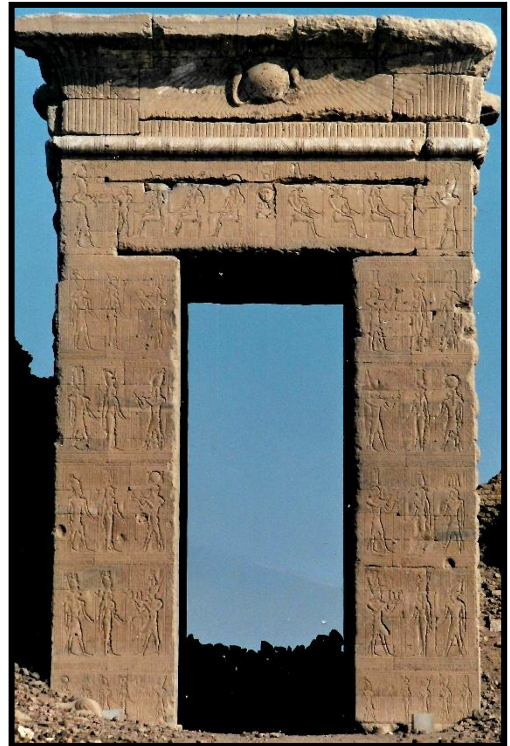
Rond 10.30 uur ben ik met de taxi terug in Balyana. Aan de autobushalte waar een vriendelijke politieman mij een stoel bezorgt, zou er rond elf uur een autobus zijn. Er komt een koppel Franse toeristen (per toeval weer uit Toulouse) opdagen, die mij het Semi Ramis hotel in Mallawi aanbevelen, hoewel dit door de reisgidsen helemaal niet wordt aangeraden. De autobus komt maar niet af en we nemen een service-taxi naar onze volgende bestemming, Qena, waar we om één uur aankomen. De twee Fransen gaan er eerst lunchen en ik neem er een taxi naar Denderah, waar de mooie Hathor tempel staat.

Aan de ingang liggen er talrijke reiszakken van jonge toeristen, die daar onbewaakt zijn achtergelaten. Dit durf ik niet riskeren. De verantwoordelijke voor de toiletten wil wel voor mijn bagage zorgen. Het weer is prachtig.

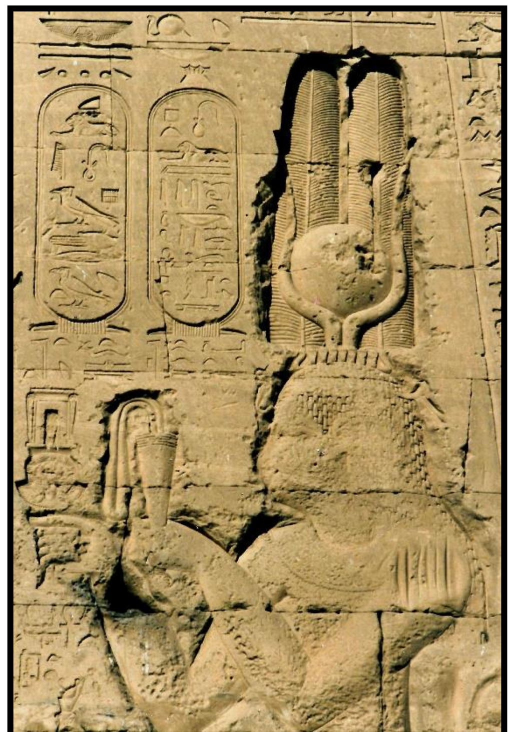
Juist voorbij de ingang bevindt zich aan de rechterkant een mammisi (geboortehuis) uit de tijd van keizer Augustus en voltooid door Trajanus en Hadrianus. De zuidgevel van het gebouw bevat vijf mooie reliëfs waarop de keizer (Trajanus) offert aan Isis (Hathor), die haar zoon Ihy zoogt en gevolgd wordt door een oudere Ihy. Op foto 174 houdt Trajanus een bootje met een oryxkop (gems) in zijn handen, die hij offert aan Isis. Op het bootje zijn de twee hiërogliefen links, deze voor 'kleding'. De rechtse hiërogliefen heb ik niet kunnen ontcijferen. Het is duidelijk dat Trajanus hier kleding offert aan Isis. Het detailwerk vooral in de kleding doet wat koud aan. Het gelaat en de ledematen zijn niet zo goed gelukt. Rechts van het hoofd van de keizer staat de hiëroglief voor 'bescherming'.

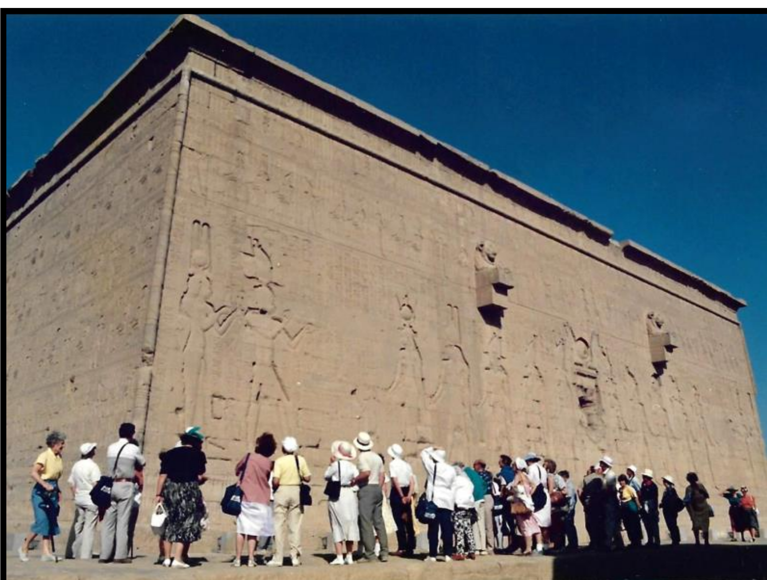
172 - 176

De tempel zelf is gewijd aan Hathor en werd gebouwd onder Cleopatra en keizer Augustus en is nog in goede staat. Op het plafond van de buitenste zuilenzaal komt de bekende dierenriem voor, waarvan het origineel zich in het Louvre bevindt. Die dierenriem wordt uitvoerig beschreven in A. Slosman, *De Astrologie van het Oude Egypte,* Den Haag, 1985. Tot mijn spijt heb ik die echter vergeten te bekijken. Daarentegen heb ik wel een ander bijna even bekend plafond gezien in 'De Hof van het Nieuwe Jaar'. De hemelgodin Noet komt erop voor. Zij baart de zon die met zijn stralen de tempel, gesymboliseerd door het hoofd van Hathor, raakt.

Een rechte trap leidt naar het dak waar men een mooi uitzicht heeft op de zich in de omgeving bevindende kunstwerken. Er is ook een mooie godenprocessie te zien. Langs een andere trap ga ik naar beneden. Ook daarvan zijn de zijwanden met mooie reliëfs voorzien. Er zijn ook nog belangrijke crypten die ik spijtig genoeg ook niet heb bezocht.

Achteraan op het tempelgebied, staat er nog een belangrijke poort (173) die misschien toegang gaf tot het domein van Horus, de echtgenoot van Hathor? De zuidmuur van de grote tempel bevat het mooie reliëf van Cleopatra (VII) die voorafgegaan is door haar ongelukkige zoon Ptolemaeus XV, Ceasarion, die in 30 v.Chr. door keizer Augustus op zeventienjarige leeftijd werd vermoord. Zij houdt twee muziekinstrumenten in haar handen: het bekende sistrum en de menat (menyt). Linksboven op de foto staat de bekende cartouches van Cleopatra (uiterst links) naast die van Ptolemaeus. Beide cartouches deden de lamp bij Champollion branden bij zijn studie van de hiërogliefen.

In de 'Heilige Vijver' staan nu palmbomen. Terug aan de ingang gekomen neem ik nog een mooie foto van de god Bes, ook een klassieker van Denderah. (---) Buiten zie ik nog een caféterrasje waar enkele klanten 'foul' (bonen) aan het verorberen zijn. Ik probeer dat ook. Gelukkig geeft mij de uitbater een halve limoen, zonder dewelke de bonen in de olie voor mij niet te eten zijn.

Er staan nog enkele toeristen te wachten en met vijf nemen we een taxi naar Qena en daar de autobus (lijnbus) op tot Luxor, waar we om 18.20 uur toekomen. Een taxivoerder rijdt ons (de vijf toeristen van Denderah, waaronder het koppel van Toulouse) naar een goedkoop pensionnetje 'Titi' in de nabijheid van de Televisiestraat, dat echter wat te goedkoop (6 p) is (te weinig comfort!). Uiteindelijk kom ik terecht in het Santa Maria hotel dat zeer goed is in de Televisiestraat gelegen, echter wel een beetje afgelegen.

Nog een avondwandeling door de stad, natuurlijk langs de tempel in het centrum. Ik koop er enkele prentbriefkaarten die ik nog 's avonds schrijf en post in het hotel. De kamer valt best mee, hoewel ik wel mijn elektrisch muggenapparaat moet gebruiken. De avondmaaltijd is in de 34 p begrepen.

16 FEBRUARI - LUXOR - DODENVALLEI

Zoals altijd, vroeg op. In plaats van met de 'bac' naar de overzijde van de Nijl te varen, neem ik de mooie toeristenboot van Misr Travel. Daar het nog vroeg is, zijn er weinig toeristen mee. Ik geniet van de morgenzon.

Mijn bedoeling is te beginnen met de Koninginnenvallei en dan langs Deir el-Medina te voet naar Sjeik Abd el-Koerna, waar zich het graf van Ramose bevindt. Vervolgens verder trekken naar de Vallei der Koningen die zeker een tweede bezoek waard is. De tempel van Seti I in Koerna en een tweede keer het Ramesseum staan ook op het goed gevuld programma van die dag.

Na mijn nodige toegangskaartjes te hebben gekocht neem ik een taxi tot aan Koninginnenvallei. Ik houd even halt bij de Memnonkolossen voor een fotootje in de morgenzon. De beelden staan pal gericht naar het oosten. Om 7.30 uur ben ik reeds ter plaatse. De bewakers die mij zien aankomen vertrekken naar hun respectievelijke graven (177).

Het eerste graf dat ik tegenkom is dat van koningin Titi (nr. 52), gehuwd met een Ramses van de twintigste dynastie. Ik mag er echter geen foto's nemen, hoe vriendelijk de bewaker ook is, wat ik ten zeerste betreur vooral omdat het volgende graf (nr. 55), dat van de jong gestorven zoon van Ramses II, AmenherChopchef, werkelijk adembenemend mooi is. De kleuren zijn prachtig. De sarcofaag staat er nog.

IK bezoek nog een derde graf, nameliik dit van Khaemwaest, een zoon van Ramses III, dat ook zeer prachtig is. Het mooie graf van de beroemde Nefertari de favoriete echtgenote van Ramses II kon ik tijdens mijn eerste reis spijtig genoeg niet bezoeken omdat dit al voor geruime tijd gesloten was wegens restauratiewerken. Nu is het wel gerestaureerd maar niet open voor het publiek.

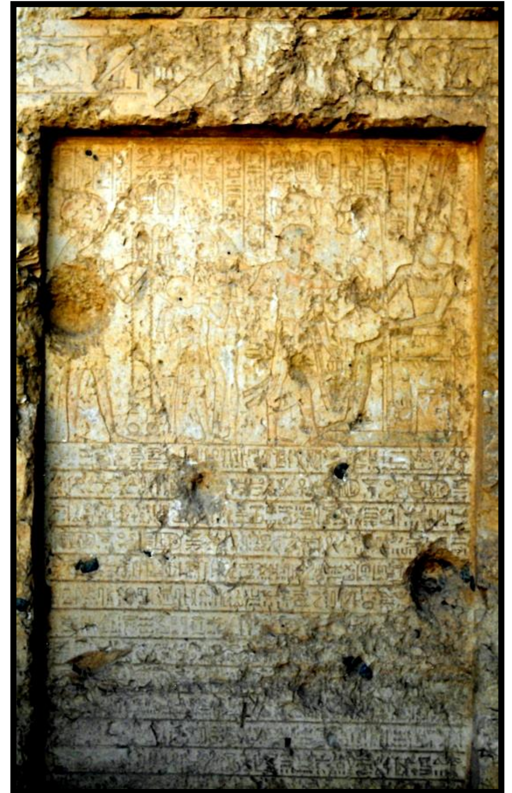
Het eerste deel van mijn bezoek voor die dag is afgewerkt en nu verder langs een bergweg naar Deir el-Medina. Tot mijn verwondering ontdek ik plotseling vier reliëfs daterende uit de tijd van Ramses III. Op een ervan zijn de kleuren nog goed zichtbaar. Het fotograferen schept problemen want er is schaduw. Met gebruik van het flitsapparaat waren de resultaten waarschijnlijk beter geweest.

Toevoeging 2017: Het reliëf (178) wordt als volgt beschreven in *Baedecker's Egypt* (1990), p. 338:

> '(...) Meresger, goddess of the West, offers Ramses III her breast, with the sun god Re-Harakhty standing behind; to the right Amun presents the King with the curved sword of victory; the inscription relates to Ramsesses's military campaigns.'

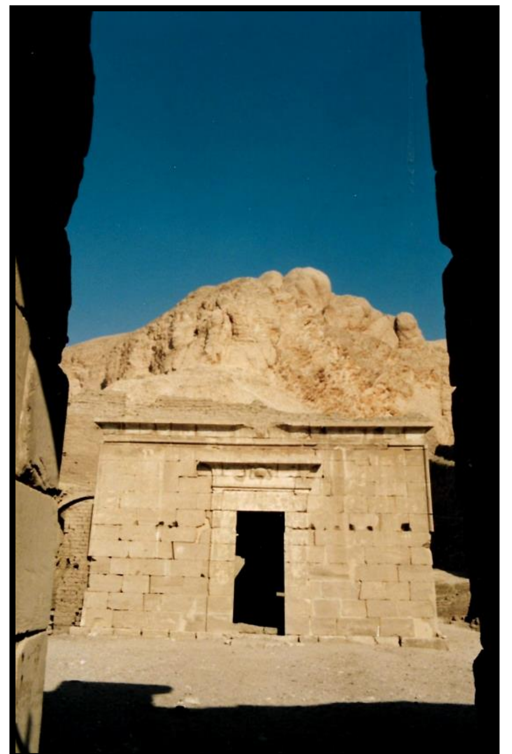
177 - 181

Om 8.25 uur kom ik aan de kleine piramide die toegang geeft tot het prachtige graf van Sennedjem. Op foto 179 ziet men rechtsboven de piramide en op de voorgrond de grondvesten van het werkliedendorp gesticht onder Toetmosis I (1504-1492). In het graf van Sennedjem (nr. 1) daalt men neer langs een praktisch verticale ladder en komt men in de eerder kleine grafruimte, maar daarentegen zeer mooi. De reliëfs zijn bijzonder gaaf en de beroemde scène, waar Anubis zich buigt over de mummie, zie ik ditmaal in werkelijkheid. Natuurlijk is er terug fotografieverbod. Ik ga verder en zie een grote ommuring waarbinnen er een tempel staat uit de Ptolemaeëntijd.

Hij werd later gebruikt als christelijk klooster en heeft zijn naam aan Deir el-Medina ('klooster van de stad') gegeven. De ingangspoort is nog gesloten en ik wil niet wachten tot hij open gaat. Foto 181 is genomen aan de ingang en toont de voorgevel van de eerder kleine tempel (9 x 15 m).

(---)

Wat verder kom ik bij de bekende ostracaput (180). Op de foto is achteraan nog de omwalling van de Ptolemaeëntempel te zien. De put is 42 m diep en 35 m in doorsnede. De meer dan 5000 ostraca hebben de kennis over het leven van de arbeiders in Deir el-Medina enorm vergroot.

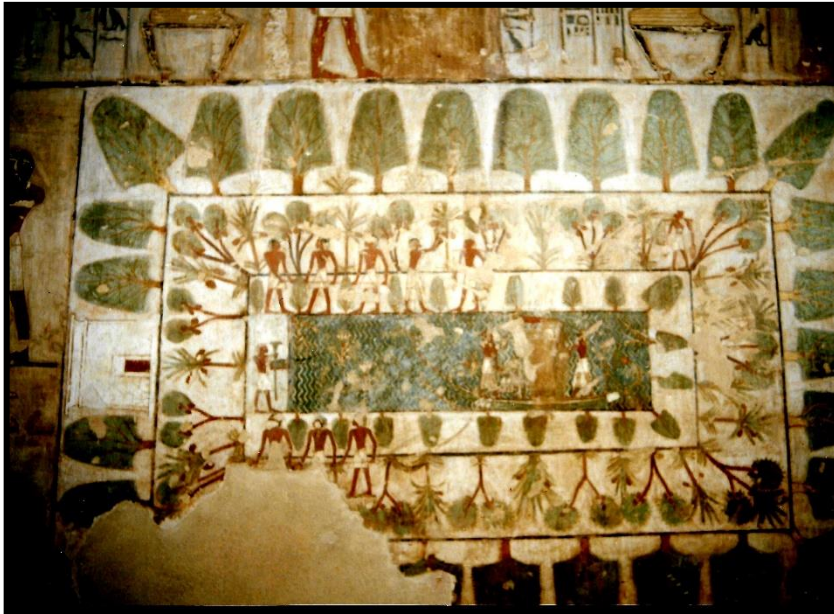
Men kan er ook mooie foto's nemen van kinderen (zie p. 140). Dit is steeds een dankbaar onderwerp. (---) Ik ben in het dorp Sjeik Abd el-Koerna. Een oude vrouw komt naar mij toe en dringt aan om haar huis te tonen. Dit wil ik wel zien. Een gloeilamp aan het plafond verlicht de ruimte. Er staat een blauwe buffetkast met zelfklevers versierd. (---)

Een van de kinderen leidt me naar het graf van Rekhmare (nr. 100). Het is het grootste graf bestaande uit een zeer brede hall, gevolgd door een zevenentwintig meter lange gang, waarvan het plafond naar achteren toe tot 7 m hoog loopt. Beide wanden zijn volledig versierd. Rekhmare was gouverneur van Thebe en vizier onder Toetmosis III en Amenhotep II. Davies maakte er een prachtige monografie over. Overbekend is de scène met de vijver waar omheen de bomen platliggen (182). In het midden vaart een bootje. Davies beschrijft het als volgt in zijn monografie over het graf (p. 78):

> 'The occasion is that of a special celebration, perhaps that of the 'Beautiful Festival of the Valley', at which the statue of Rekh-mi Re is carried out from the tomb, placed in a light boot where his son Se'n-Wosret (?) does the honours (...) , and then set in a boat and towed round the pool in the centre of the garden (...), so that he can survey all once again and take pleasure in the fresh air, the fragrance, and the shade.'

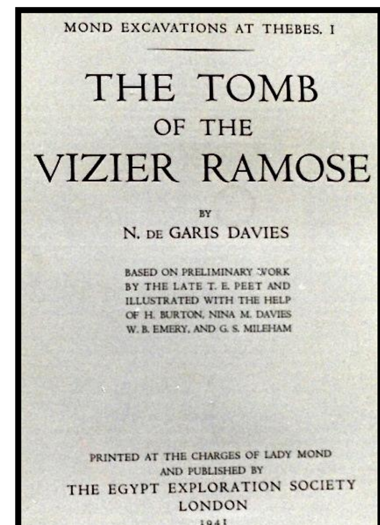
Het volgende graf dat ik bezoek ligt in het dorp zelf en is van Ramose (nr. 55) waar ik per se wil foto's nemen. Dit is mogelijk, maar daarvoor moet men eerst een kaartje kopen: met flits is het 25 p en zonder 10 p. Er is voldoende licht om zonder flitsapparaat te werken. Buiten zoek ik naar een taxi. Uiteindelijk vind ik er een. De chauffeur is gehuwd met een Française en zijn kinderen rijden niet op ezels, maar op paarden, beweert hij. Hij voelt zich duidelijk beter dan de anderen. Ik vermoed dat hij tot aan de Nijl gaat rijden, maar na een zeer korte tijd stopt hij aan een ander winket waar ook kaarten te koop zijn. (---)

182 - 187

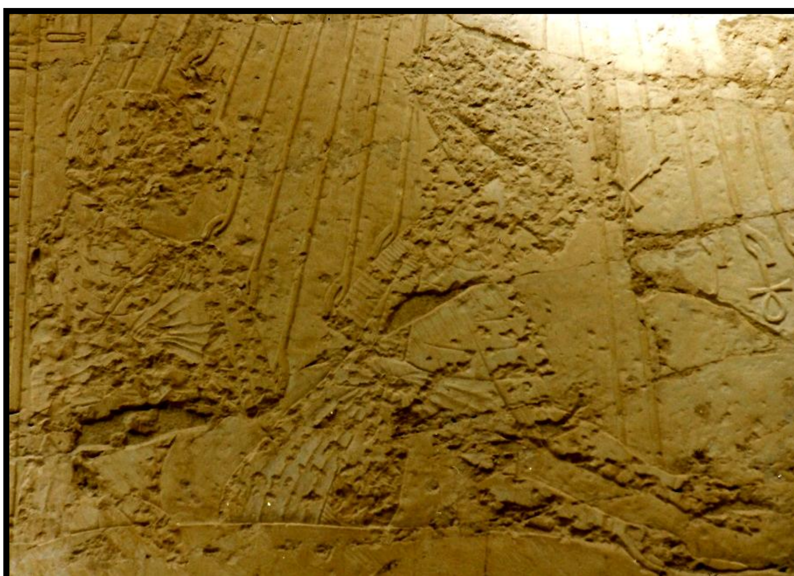
MOND EXCAVATIONS AT THEBES, I

THE TOMB
OF THE
VIZIER RAMOSE

BY
N. DE GARIS DAVIES

BASED ON PRELIMINARY WORK
BY THE LATE T. E. PEET AND
ILLUSTRATED WITH THE HELP
OF H. BURTON, NINA M. DAVIES
W. B. EMERY, AND G. S. MILEHAM

PRINTED AT THE CHARGES OF LADY MOND
AND PUBLISHED BY
THE EGYPT EXPLORATION SOCIETY
LONDON
1941

Na door de zonnige binnenhof te zijn gegaan, kom ik onmiddellijk in de grote gedecoreerde zaal waar het zonlicht door delen van het dak schijnt. Het is er aangenaam klaar en er zijn veel toeristen (184). Achteraan op de foto ziet men op de muur de begrafenisstoet voor de overledene met de beroemde scène van de klaagvrouwen die in ieder werk over Egyptische kunst voorkomt.

Het graf is betrekkelijk groot en de grote zaal met de 36 zuilen doet denken aan het graf van Ay in Amarna. Onlangs las ik in een reisgids dat het dezelfde Ramose zou zijn die in Amarna een graf (nr. 11) heeft. Dit wordt echter door Davies [4, IV, p. 22] tegengesproken. Foto 183 stelt Ramose voor. De onderste hiërogliefen: de zon 'Ra' en links de gebonden vossenvellen 'ms' (geboren worden) geven ons zijn naam. De foto komt uit de monografie van Davies (185). Let op de zeer korte koningsbaard die ook te zien is bij zijn vader Neby (186). Die foto stelt zijn ouders voor in een geïdealiseerde jeugdige vorm. De hoofden zijn adembenemend prachtig! Behalve de zwarte lijnen die de ogen omranden kwam er helemaal geen kleur aan te pas. De gezichten zijn verschillend. De moeder, Ipuia, glimlacht voornaam, terwijl Neby een glimlach van goedheid en jeugdig enthousiasme uitstraalt. Het is prachtig! Ik wil hier ook in dat verband een paar zinnen van J. Capart aanhalen, hoewel het niet gaat over precies die scène in het graf [23, p. 250] (zie ook foto op binnentitelblad p. 3):

> 'It would be hard to find anything in ancient art superior, in an absolute fashion, to these figures ('The Handsome Bearers of Offerings') whose elegance and distinction are perfect. When one sees them, one cannot help remembering indignantly the conventional phrases about the stiffness, the hieretism of Egyptian art, its constrained attitudes and ankylosed gestures.'

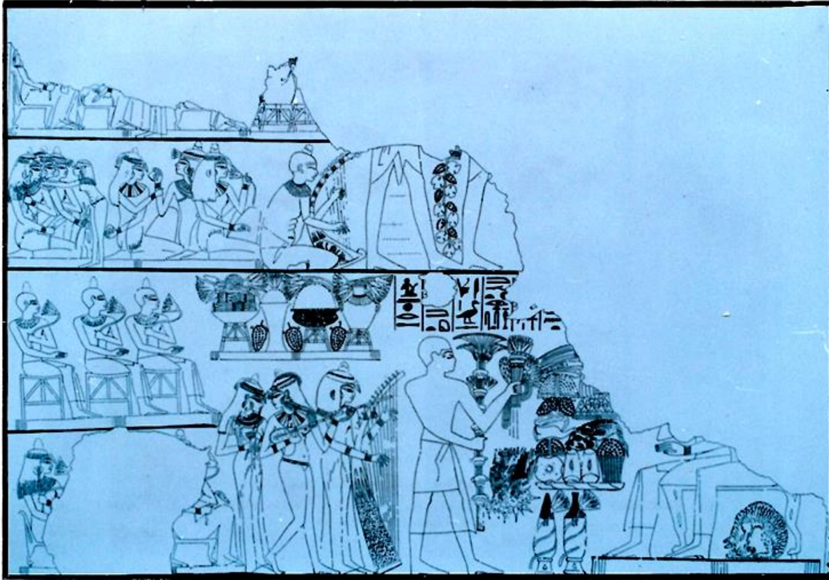
Het graf is vooral bekend om het verschil in stijl tussen de klassieke manier van voorstellen (182, 187) en de meer ongedwongen naïeve Amarna stijl waarvan foto 186 een voorbeeld toont. Het is een gedeelte van de scène waarop Echnaton en Nefertiti (links) onder de levens aanreikende zonnestralen aan het venster Ramose belonen voor zijn diensten. De figuren zijn zo goed als volledig weggekapt na de reactie tegen de Aton godsdienst. Deze keer was er tegelijk zon en schaduw (dat het fotograferen moeilijk maakt) op dit tafereel dat voorkomt aan de rechterzijde tegenover de ingang.

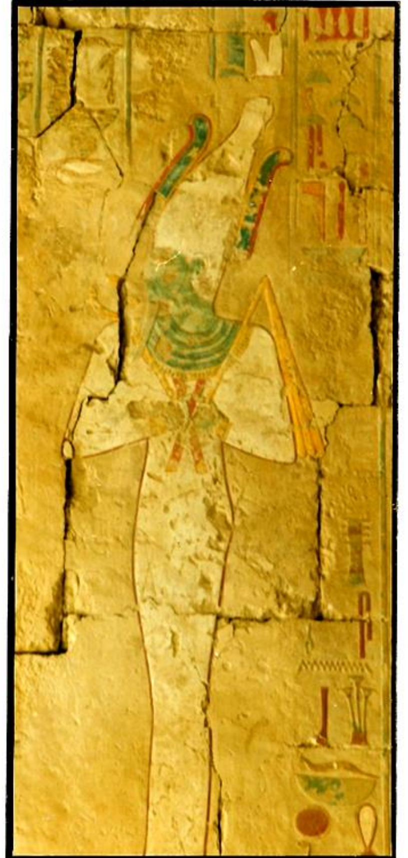
Rond tien uur bezoek ik al het graf van Sennefer (nr. 96) dat ook 96 trappen naar beneden gaat! Het plafond is beschilderd met wijnranken en is vooral daarom bekend. Het laatste en zeker niet het minst interessante, is het graf van de schrijver Nakht (nr. 52). In de inkom is er een soort museum ingericht met foto's en een kopie van het beeld van Nakht. De Amerikanen hebben het onlangs gerestaureerd. Van de kleurige schilderingen die zeer mooi zijn, herinner ik mij helaas niets meer, hoewel ik er waarschijnlijk moet hebben gezocht naar de drie bevallige vrouwelijke muzikanten. (---)

Het bekende tafereel wilde ik graag in zijn verband zien. Foto 188 toont een tekening van de 'westmuur aan de zuidzijde' (bij het binnenkomen: linksvoor) [24]. Het is een banketscène, met links de gasten, de muzikanten in het midden onderaan, en rechts de gedeeltelijk vernielde figuren van Nakht en zijn vrouw met een visverorberende kat onder hun stoelen. Bij het zien van een kleurenfoto valt de donkere huidskleur op. Het vernis, dat oorspronkelijk kleurloos was, is later verdonkerd. Het linkse meisje bespeelt de dubbele fluit, de middelste een luit waarbij zij kan dansen en de derde een harp. Ook de scène erboven (2de register van boven naar beneden, uiterst links) met de vrouwen en het jonge meisje is heel bekend.

Ook het graf van een andere Nakht (nr. 161), een tuinman, waarvan zich een kopie in het KMKG bevindt, toont ons eveneens een banket met musicerende vrouwen [25].

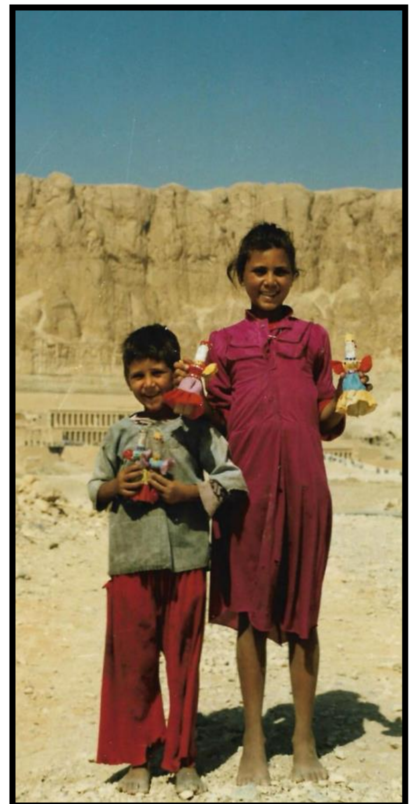
188 - 192

Vervolgens gaat het te voet naar de vallei der Koningen door de bergen. Gidsen genoeg: een paar kinderen (191) tonen me de weg tot ik plots de tempel van Hatchepsoet zie. Ik ben normaal niet van plan om die nog te bezoeken, want ik heb zelf geen toegangskaartje gekocht, maar daar ik langs de zijkant van de tempel naar beneden kwam heb ik dit niet nodig.

Ik profiteer ervan om enkele foto's te nemen van de linkercolonnade waar de beroemde expeditie naar Poent (Somaliland) te zien is. Ook de Hathor tempel krijgt weer mijn aandacht, alsook de andere zijde van de colonnade, de kapel van Anubis waar ik een mooie Osiris fotografeer (189). Ook de muurschildering van Anubis vóór een immense offertafel, komt op de gevoelige plaat. Het is er prachtig weer en ik bewonder er opnieuw de harmonie van het bouwwerk met het landschap.

Om naar de vallei der Koningen te gaan, doe ik dit langs de bergweg. (---)

Ramses VI (nr. 9) met het indrukwekkende plafond komt als eerste aan de beurt. Het ligt juist tegenover het rest-house. Dan nog eens Toetanchamon, dat er juist voor ligt. Ik bewonder er de verzorgde reliëfs. In het lange graf van Ramses IX (nr. 6) kan ik een foto nemen (190). De scène bevindt zich links in de derde gang. In het bovenste register komen mythologische figuren voor en onder in de boot staat in het midden de nachtelijke ramskoppige zonnegod.

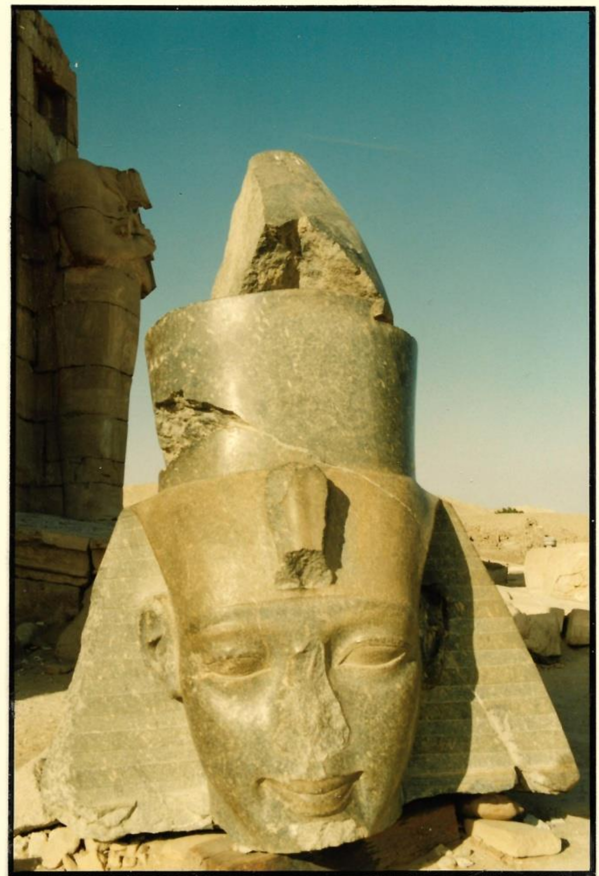
Rond twee uur bezoek ik het graf van Merenptah (nr. 48) waar ik een foto neem van de sarcofaag (192). Die komt ook voor op de kaft van het boek van de stichting Teleac (Utrecht), *Graven voor de Farao*, van John Romer, 1991, een prachtige reeks over het oude Egypte. Horemheb (nr. 57) bezoek ik ook. Het is een zeer lange afdaling (---). Bijna op het einde van de afdaling had ik moeten aan de rechtse zijde, het roze granieten deksel van de buitenste sarcofaag zien liggen. Dit zal eventueel voor een volgende keer zijn! De reliëfs zijn er zeer mooi en prachtig gekleurd. Het laatste graf dat ik er bezoek is dit van Amenhotep II, waar ook de sarcofaag nog te bewonderen is. Het is zeer warm binnenin.

Om 15.15 uur rijd ik naar Koerna waar de grote tempel van Seti I staat. De voorzijde ligt volledig in de schaduw. De tempel bevat veel reliëfs die dateren uit de tijd van Ramses II. Op de foto genomen in de zaal van de heilige bark (193) onderscheiden we weer Amon en natuurlijk ook de talrijke cartouches van Ramses II. Men moet het gezien hebben, maar mij bevalt het niet zo. Er waren trouwens geen andere toeristen.

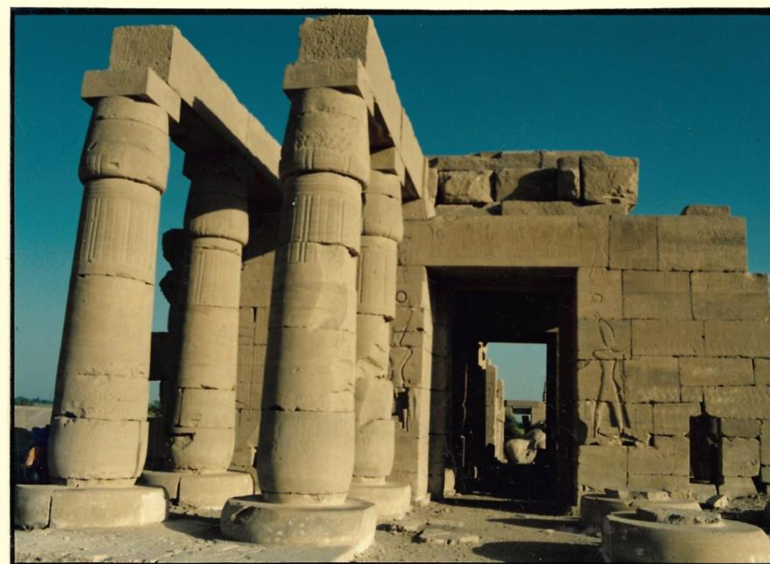
Ik ga met plezier terug naar het Ramesseum waar ik weer talrijke foto's neem. Ik had het eigenlijk al vroeger moeten bezoeken, juist na de graven van de edelen, omdat het er vlak bij ligt. Dit late bezoek in de namiddag heeft echter dit tot voordeel dat de zon nu in het westen zit en ik mijn foto's kan nemen van delen die tijdens mijn bezoek in 1988 in de schaduw lagen.

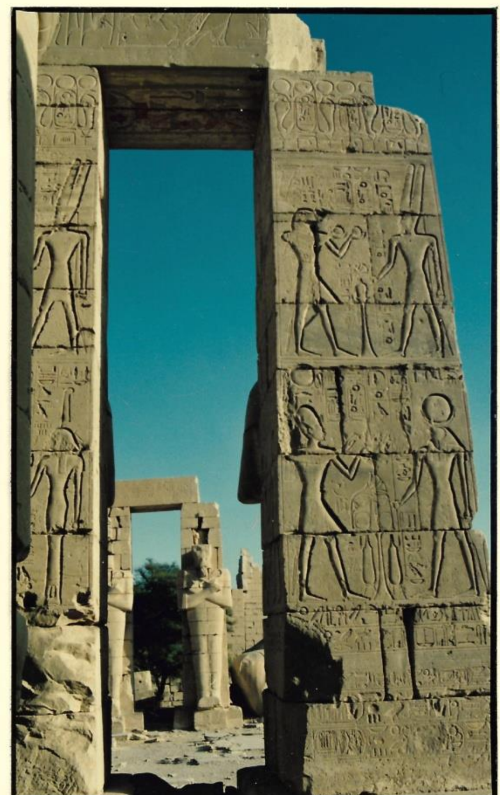
193 - 197

De kop van het grote Ramsesbeeld (194) staat als eerste op mijn fotoprogramma. Wat de achterzijde lijkt is eigenlijk de tweede pyloon waar in de voorhof de fijn gebeeldhouwde voeten van 'Ozymandias' staan (195). Foto 196 toont de zijkant van de hall, waar zich de drie trappen bevinden. Door de opening ziet men achteraan nog een stuk van het lichaam van 'Ozymandias'. Achteraan neem ik nog een foto van de laatste nog zichtbare zaal met kolommen, ook nog zaal van de 'Litanieën van Ptah' genoemd (197).

Tijdens mijn terugkeer met de taxi naar de overzet breekt de ventilatorriem. Een andere taxi brengt mij naar de aanlegsteiger. Deze keer vaar ik over met de 'bac', wat ik eigenlijk aangenamer vind, vooral omdat de meeste passagiers plaatselijke bewoners zijn.

Na de aankomst wacht ik nog wat om de zonsondergang boven de Nijl in Luxor te fotograferen. Om 17.39 uur zie ik nog het laatste stukje zon verdwijnen. (---)

Toevoeging 2017 - Kinderen in Deir el-Medina

Toevoeging 2017 - *Ostracon Acrobat*, New Kingdom, Egyptian Museum, Turin.

Eigen foto (7/09/2016). Beschrijving op p. 141.

17 FEBRUARI - LUXOR TEMPEL - KARNAK

Om 7.30 uur ben ik al op weg. Op het einde van de Televisiestraat staat het Novotel en nu gaat het langs de Corniche verder. De luxe-cruiseboten van de toeristen liggen aangemeerd.

Aan de ingang van de Luxor tempel besteed ik wat tijd aan het grote voorhof waar de kolossen en de obelisk staan. Ditmaal is de zon mij gunstig gezind want de voorgevel van de pyloon is mooi verlicht. Mijn aandacht gaat naar een granieten beeld zonder hoofd, van Merenptah. Ik neem ook nog foto's van de mooie Nefertari naast de knie van de Ramses II kolos. De bavianen onderaan de obelisk komen ook op de plaat.

Op het hof van Ramses II bezoek ik de rustkapellen voor de heilige barken van Hatchepsoet. Weer restauratiewerken! Toch kan ik er enkele foto's nemen van de prachtige reliëfs, o.a. in de linkse kapel, gewijd aan Moet, staat er op de rechterwand een prachtige tronende godin (Neith) getooid met de rode kroon (deshret) van Beneden-Egypte (198).

Juist om de hoek in het begin van de grote zuilengalerij offert Toetanchamon aan Amon. Het zijn echter de cartouches van Horemheb die er op voorkomen. Men ziet duidelijk dat hij zich de cartouches heeft toegeëigend. Op de lange muur die volgt en evenwijdig loopt met de zuilen staat het jaarlijkse Ipet feest afgebeeld. De heilige barken met de beelden werden dan in processie van Karnak naar de Luxor tempel gedragen. De reliëfs zijn erg beschadigd en de aftakeling gaat nog steeds verder.

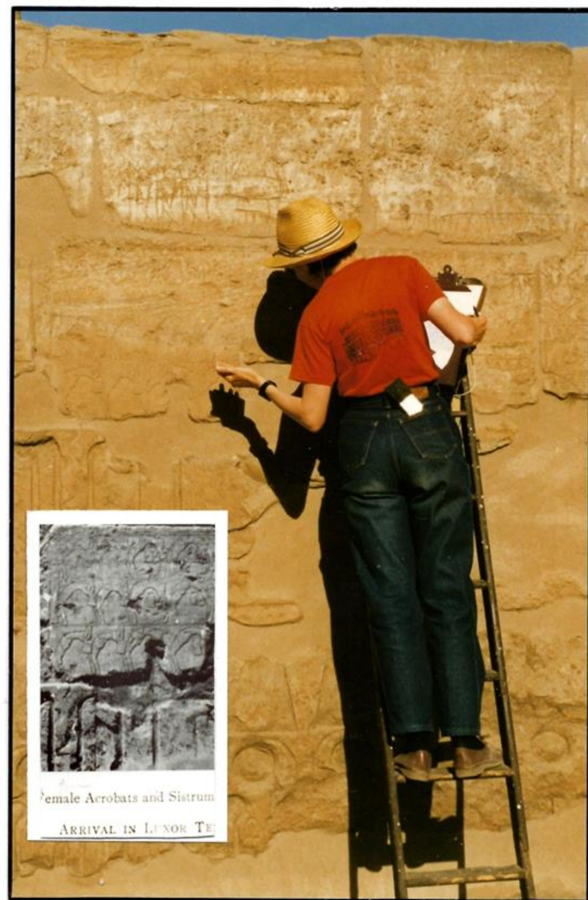
Op de ladder werkt een jonge egyptologe (199). Zij houdt een spiegeltje vast waarmee zij het zonlicht zijlings over de muur laat schijnen om zo beter de figuren te kopiëren. Waarom doet zij dat? Is die muur nog niet beschreven? Toen ik na mijn reis naar een tekening van de muur zocht, heb ik die niet gevonden. Er bestaan echter wel foto's van [26]. Een gedeelte van een foto die de 'Female Acrobates and Sistrum-players' heet is in uitsnijding op foto 199 aangebracht. De scène met de twaalf acrobaten is te zien juist links van haar linkerhand. Campbell beschrijft het als volgt [26, p. 109]:

> 'Probably the most curious scene is that of the three rows of twelve woman acrobats, who, to the music of a group of other women playing sistrums and shaking menats, bend their bodies back till they touch the ground with their hands, and perhaps walk in that position. Thin wigs also fall down behind them. (...) the scene is of the liviest.'

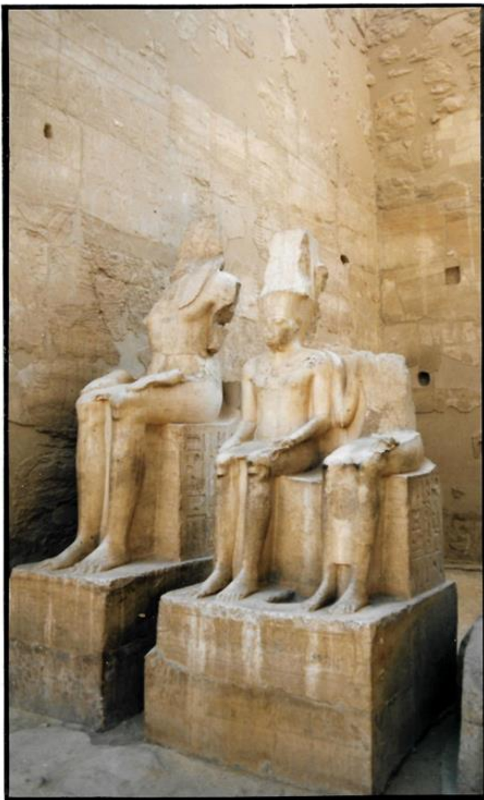
We zien nog vrouwen op die manier afgebeeld op de blokken van de rode kapel van Hatchepsoet en er is ook nog het beroemde ostracon van Turijn dat ik kon fotograferen in hun mooie Egyptisch museum op 7/09/2016, zie de foto op p. 140. Onderaan de muur zien we nog een rij met cartouches van Ramses IV.

198 - 201

Ik ben nog op zoek naar een tafereel dat ik in 1988 heb gefotografeerd en nu terugvind aan de zuidoostzijde van de tempel. Op mijn terugweg naar de uitgang neem ik nog een foto van een beeldengroep links aan de ingang van de zuilenrij (200) die ik de vorige keer helemaal niet heb gezien. Zij staat tegenover de beeldengroep (54) en zijn vermoedelijk ook in opdracht van Toetanchamon geplaatst hoewel zij de cartouches van Ramses II dragen.

Na het buitenkomen ga ik naar de moskee van Aboe el-Haggag (201) die op de zijmuur gebouwd is. Zij bevindt zich zo hoog omdat zij gebouwd werd toen de tempel nog half onder het zand was bedolven. Er komt vlug een vriendelijke gids toegelopen en ik mag er zelfs binnen fotograferen met flits! Wat een luxe! Het was wel een bezoek waard.

Het is bijna tien uur en ik vertrek met een koets (de zogenaamde 'calèche') naar Karnak. We rijden een eind langs de corniche en dan langs de sfinxenweg die leidt naar de poort van Ptolemaeus III. Aan de ingang neem ik de kaartjes. De prijs is nog dezelfde als in 1988.

Mijn eerste bezoek wordt het openlucht museum. Ik fotografeer er de mooie reliëfblokken uit het Middenrijk van de tijd van Sesostris I. Deze keer vind ik de albasten kapel van Amenhotep I (202) die ik in 1988 niet heb gezien. Op de linkerzijkant staan de cartouches van Toetmosis I. De blokken werden gevonden in de derde pyloon en de reliëfs zijn zeer fijn uitgevoerd. De blokken van de rode kapel van Hatchepsoet genieten ook weer mijn belangstelling. Op foto 203 zien we haar staan voor Amon-Re in de ithyphallische gedaante van Amon-Min.

De tempel van Ptah, grenzend aan het domein van Montoe dat voor de toeristen niet toegankelijk is, wordt het volgend programmapunt. De tempel bestond al in het Middenrijk maar is herbouwd door Toetmosis III en voorafgegaan door zes pylonen. Het was niet eenvoudig om een beschrijving van de Ptah tempel te vinden. Gelukkig vond ik bij Schwaller de Lubicz [27] het nodige. Op foto 205 staat een reliëf afgebeeld dat zich bevindt op de zesde pyloon gebouwd door Toetmosis III maar versierd door Ptolemaeus IV. De cartouche van Arsinoë III is duidelijk leesbaar en komt voor bij de linkse figuur die een koninginnenkroon draagt.

In de omgeving fotografeer ik nog een gedeelte van een obelisk van Toetmosis III (204) die er heel wat heeft opgericht in Karnak, waar we weer Amon zien met zijn prachtige verenkroon en de kunstig gesneden hiërogliefen.

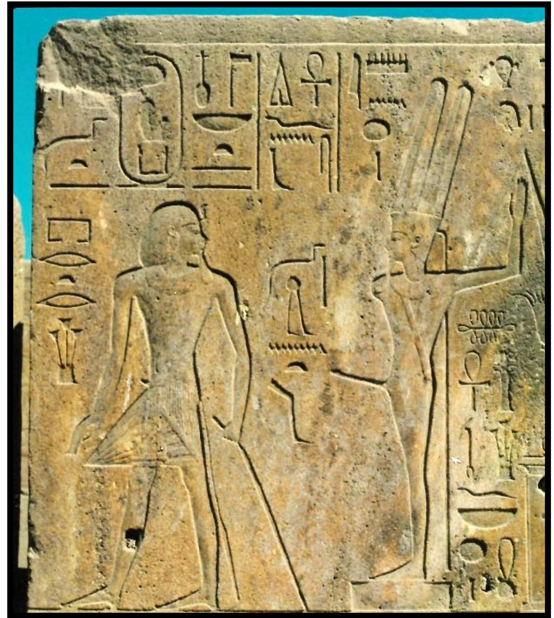
Ik loop nog eens binnen bij Hatchepsoet waar ik een foto neem van haar 'Grand pas', ook een zeer mooi gekleurd reliëf aan de linkerkant van foto 64. Zij loopt er naar Amon-Min. Ook hier is haar figuur volledig weggehakt. In de nabijheid is het heiligdom herbouwd door Philippus Arrhideus waar nog een rustaltaar staat voor de heilige bark. Ik vergeet echter de mooie roze reliëfs op de buitenmuur te bekijken (zie *Eg...*, p. 8, foto 4).

Nog verder kom ik in de feestzaal van Toetmosis III waar ik op het einde een ander heiligdom, door Alexander de Grote hersteld en nu pas gerestaureerd (*Archeologia,* nr. 257 van mei 1990), een foto neem van de mooie blauwe kleuren (kopersilicaat) van Amon.

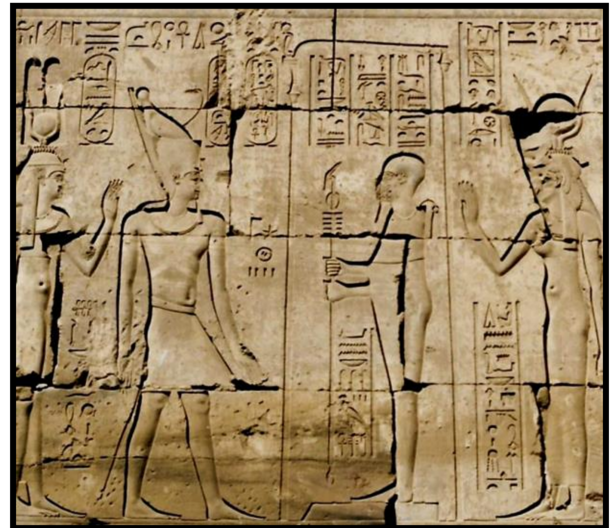
Het wordt twaalf uur en het is tijd voor het rest-house bij het meer waar ik een oploskoffie drink en nog een frisdrank. Het is er aangenaam verpozen in de schaduw. Ik zet mijn bezoek voort met een zoektocht naar twee foto's uit 1988 die ik nog niet had kunnen lokaliseren. Een ervan vind ik terug die zich bevindt aan de rechterzijde van de vierde pyloon, maar de andere die nochtans in de nabijheid moest zijn vind ik niet. Dit komt voor als men te weinig nota neemt!

202 - 207

Ik zoek nog een dubbelbeeld van Amenhotep II en Amon waar alleen Amenhotep nog van overblijft, maar uit gebrek aan voorbereiding (het bevindt zich rechts van heiligdom van Philippus Arrhideus) vind ik dit ook niet. In Assoean zal ik er later een ansichtkaart van kopen, zie 207b, p. 146). tijdens mijn Egyptereis in 2001 kan ik er wel een foto van nemen (zie *Eg...*, p. 8, foto 2).

De grote zuilenzaal van Seti I, het pronkstuk van Karnak, moet ik natuurlijk nog eens bekijken. Ik vind er voor de eerste keer en dan nog wel juist naast de ingang links, een groot dubbel albasten beeld waar Amon op voorkomt met de gelaatstrekken van Toetanchamon (206). Het zijn natuurlijk de cartouches van Ramses II die er op prijken, maar dit zijn wij van hem reeds gewoon. Het is 5,55 meter hoog en volgens Legrain staat het er nu sinds 1913 op zijn oorspronkelijke plaats. In 1988 heb ik dit helemaal niet gezien. Hoe is het mogelijk?

De tempel van Chonsoe wordt mijn volgend doel. Het is een betrekkelijk grote klassieke tempel uit de tijd van Ramses III met mooie reliëfs. Men kan er ook op het dak waar men het domein van Karnak kan overzien. De Opet tempel die er juist naast ligt vergeet ik te bezoeken. Vanaf de voorzijde van de tempel leidt een korte sfinxenrij (dromos) naar de hoge smalle poort van Ptolemaeus III (207a en c, p. 146), waarop hij staat afgebeeld met zijn Berenice.

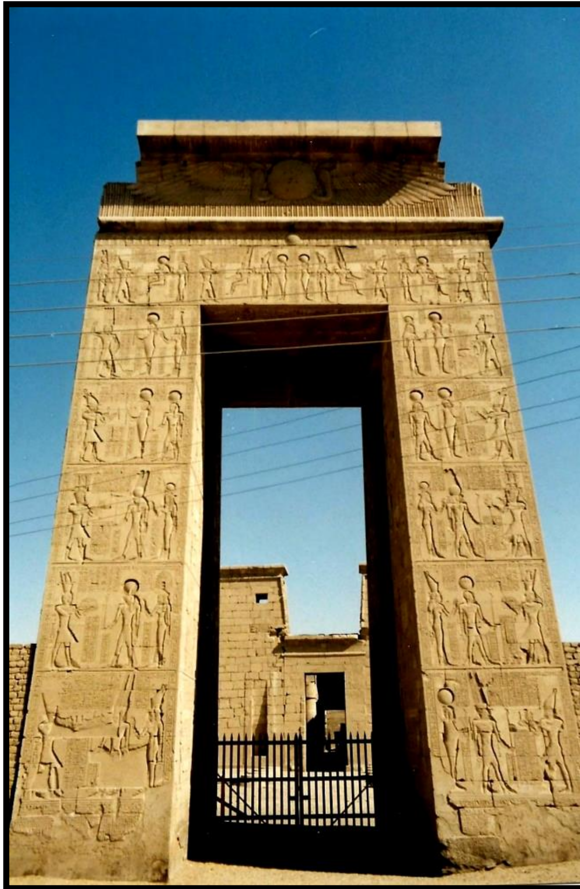
Er rest me nog het grote tempelcomplex van Moet te zien en daarvoor moet ik terug naar de uitgang in de richting van Luxor langs de poort van Ptolemaeus III tot aan de tiende pyloon van Karnak (zie p. 146). Daar begint opnieuw een dromos (5,5 m lang op 1,5 m breed) met de grootste sfinxen van het domein. Rond twee uur ben ik aan de ingang. Ik heb pech, het domein is niet toegankelijk voor de toeristen omdat er een groep Amerikaanse archeologen aan het werk zijn! Na wat aandringen kan ik met de bewaker toch het terrein op. Ik moet zeker een foto nemen van de heilige vijver en vooral van de honderden Sechmetbeelden waarvan er op foto 207 rechts van een Osirisbeeld van Toetmosis IV (cartouches zichtbaar) enkele resten te zien zijn.

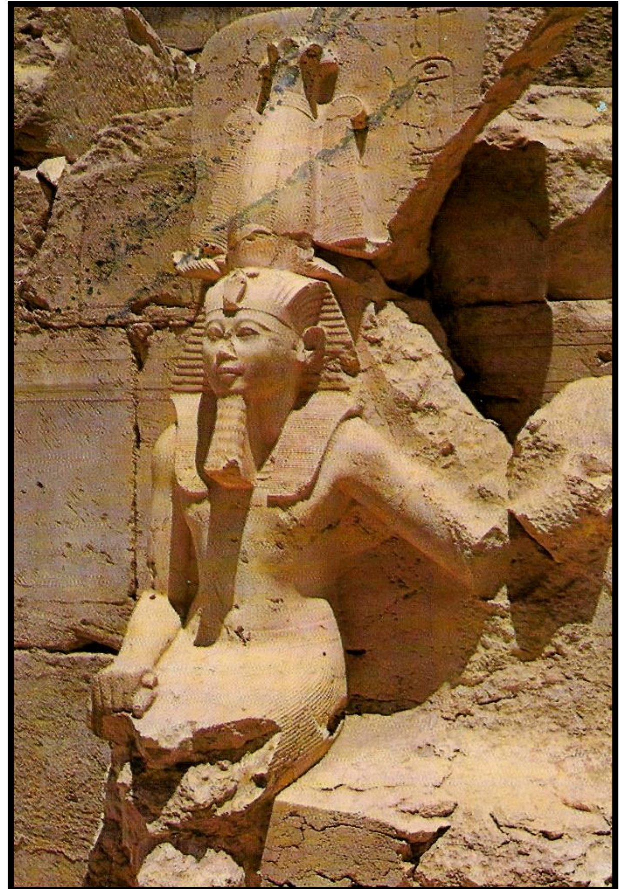
Op mijn terugweg kom ik in de dromos naar de tiende pyloon, een groep kinderen tegen, waarvan ik een foto kan nemen (208). Dankzij een vader van een van de kinderen die normaal in een hotel in Luxor werkt en die komt toezien, kan ik een taxi vinden die mij naar mijn hotel rijdt. Ik neem er mijn bagage op en rijdt naar de taxistop waar ik gemakkelijk een servicetaxi naar Assoean vind. (---)

Ik vind dan nog een kamer voor slechts een nacht in het Ramses hotel. Het is al 19.30 uur geworden en ik ga de stad in op zoek naar een ander hotel voor de volgende nacht. Het wordt het Happi hotel. Het Ramses hotel is mooi, de kamers hebben televisie en een balkon. Ik betaal er 32 p. (---)

Er rest mij nog om de dag te besluiten een eetmaal in een restaurant. Het wordt weer kip met macaroni voorafgegaan door 'lentille' soep. Als drank vraag ik een halve liter UHT melk die men gaat halen. De verlichting is typisch: gekleurde spots die het eten maar een rare kleur geven! Toch is het lekker.

Toevoeging 2017 **207a -207c**

(10,3 x 15 cm)

(9,1 x 14 cm)

18 FEBRUARI - ASSOEAN - ROTSGRAVEN - SIMEON KLOOSTER - KALABSHA

De eetzaal is mooi en het ontbijt is volledig met ei en yoghurt, smeerkaas en melk bij de koffie. Om 7.15 uur ben ik al in het Happi hotel met mijn bagage. Het hotel ligt dicht bij de corniche en de bedoeling is de morgen te beginnen met de rotsgraven.

Aan de Nijl gekomen zoek ik een overzet. Het is nog zeer vroeg en de zeilen van de feloeka's zijn nog samengebonden. Een schipper, bediener van een zeer grote motorboot wil mij wel overzetten voor 3 p. Als ik aankom is er nog geen gids te bespeuren. Ik begin dan maar mijn ontdekkingstocht alleen.

Na eerst een klein graf te hebben bezocht kom ik bij het indrukwekkende graf van Khounes (209) uit de vierde dynastie. Er leidt een trap vanaf de Nijl naartoe. Koptische monniken hebben het omgebouwd in een klooster. Onderaan zou er nog het graf van Setka zijn dat ik niet heb bezocht.

Een beetje verder naar het noorden zie ik een mooi heiligdom met de beide kolommen (210) van Heka-ib ('hartenprins'). Zijn werkelijke naam is Pepinakht en leefde tijdens de regering van Pepi II. Het graf werd nog maar onlangs in 1945 ontdekt. Het is echter dicht. Het volgende graf wordt dan dit van Sarenpoet I (nr. 36). Op de buitengevel staan mooie reliëfs, o. a. Sarenpoet gevolgd door zijn sandalendrager en een hond. Hij was nomark en leefde rond 1980 v.Chr.

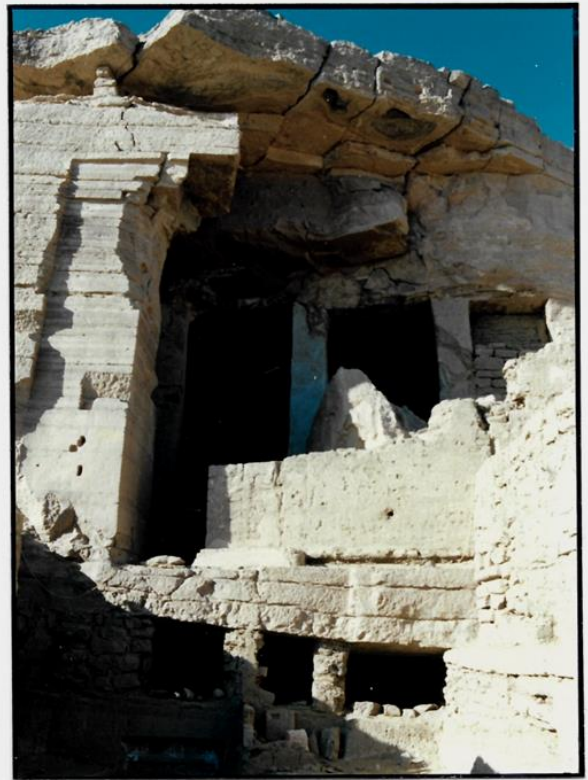
Ik ga de berg op tot op het bovenste punt waar zich het grafmonument van de Islamitische heilige Aboe Hawal bevindt dat eveneens te zien is bovenaan op foto 210. Ik ontmoet er een groepje scholieren die heel vriendelijk en levenslustig zijn, waarvan er een een foto van mij wil maken (212). Ik kan ook een mooie foto nemen van de volledige studentengroep (zie *Eg...*, p. 28, foto 74). De heuvel zelf wordt Koebbet el-Hawal ('koepel van de wind') genoemd.

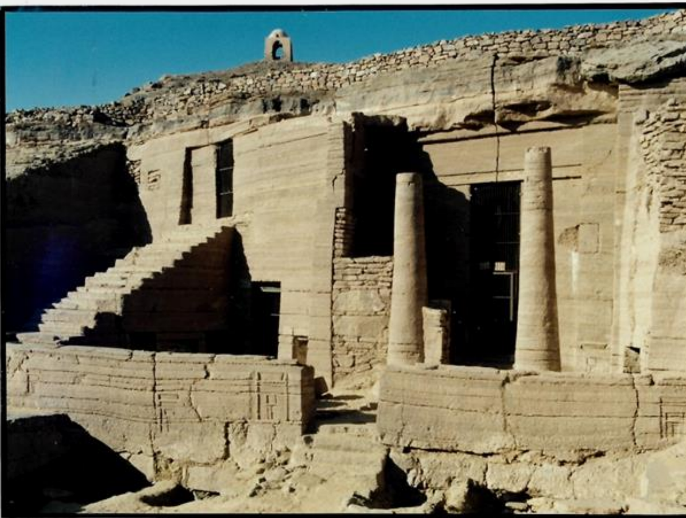
Rond negen uur vertrek ik langs een zandig wegje op de zijkant van een helling naar het mausoleum van de Aga Khan. Het is wel een goed half uur ver. Het mausoleum is een toeristische trekpleister. De toeristen worden per groepjes binnengelaten. Het is er sober en rustig binnen. Op zijn eenvoudig graf staat een vaasje met een roos. Het is er echter verboden om foto's te nemen. Aga Khan leefde van 1877 tot 1957. Aan de voet van het mausoleum ligt de mooie witte villa van de begum, zijn weduwe. Het loont wel een bezoekje, al is het alleen maar om de toeristische sfeer die er heerst.

In de nabijheid staan kameeldrijvers te wachten op eventuele klanten. Ik wil nu naar het Simeon klooster en daar ik de weg niet weet verkies ik een kameel te huren. Met een jongetje van wie ik denk dat hij slechts 11 jaar is (in werkelijkheid vijftien) maak ik een overeenkomst en we vertrekken. Het klooster is eigenlijk maar twintig minuten ver, maar het ligt verborgen achter een grote heuvel.

208 - 212

De kameel is vier jaar oud. Daar hij maar een bult heeft is het eigenlijk een dromedaris en kan normaal veertig jaar worden. Zij zijn pas volwassen op zes jaar. Terwijl ik op de kameel zit neem ik van de gelegenheid gebruik om een foto van zijn kop te nemen (214). De woestijntocht is aangenaam en een echte belevenis.

De ingangsprijs voor het klooster bedraagt de luttele som van een pond. In het Arabisch heet het klooster 'Deir amba Samaan'. De benedenverdieping (213) is voor een deel in de rots uitgehouwen en bevat een kerk en andere gebouwen van ongebakken en kale steen. Op de bovenverdieping lagen woonvertrekken, stallen, wijn- en olijfpersen, waterreservoirs, enz. Een mooi grondplan is te vinden in de reisgids *De Nijl* van Giovanni Caselli, Bloemendaal, 1991.

Een vriendelijke gids gaat mij vooraf. Beneden zie ik Koptische muurschilderingen. Fotograferen is geen probleem. Op de bovenverdieping staat een molensteen met drie Koptische kruisen (215) en zijn er stallen voor de kamelen (216) waarvan hij zegt dat het hun 'garages' zijn. Hij geeft ook een demonstratie van hoe er wijn wordt geperst. In de gerestaureerde slaapzaal met de afzonderlijke slaapnissen legt hij zich neer op een stenen rustbed. Het is een zeer groot klooster (120 x 130 m) dat gesticht werd in de 7de eeuw en verlaten in de 13de wegens watergebrek.

Na het klooster vertrek ik in de richting van de rotsgraven waar ik hoop nu een gids te vinden. Mijn kameeldrijver blijkt opeens haast te hebben want hij kruipt ook op de kameel en nu gaat het in galop, althans bergaf. Dit galopperen is een onaangename ervaring! Dat hebben we dan ook weer meegemaakt! Onderweg komen we een blok tegen met hiëroglifische inscripties en achteraan een onafgewerkte obelisk van wel veertig meter lang.

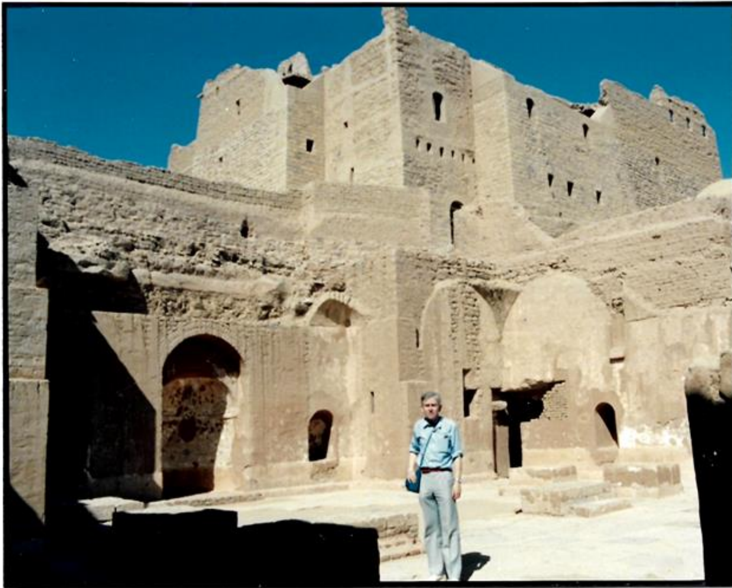
In de verte ligt er een Nubisch dorp waar de jongen mij wil naartoe brengen. Ik weiger, want ik moet nog zoveel zien. Het is dorstig weer en wat zie ik daar opeens midden in de woestijn? Een zeer grote tent (217) met de mooie naam 'El-Rhana': het is niet te geloven! Mijn kameeldrijver 'stationeert' zijn kameel aan de ingang door rond de knie van zijn geplooide voorpoot een touw te doen. Binnenin is het er zeer ruim en fris en er liggen kussens voor de lage tafels. Het bier is bijna lauw en dit is spijtig, maar als men dorst heeft smaakt alles! De sandwiches met kaas zijn heerlijk.

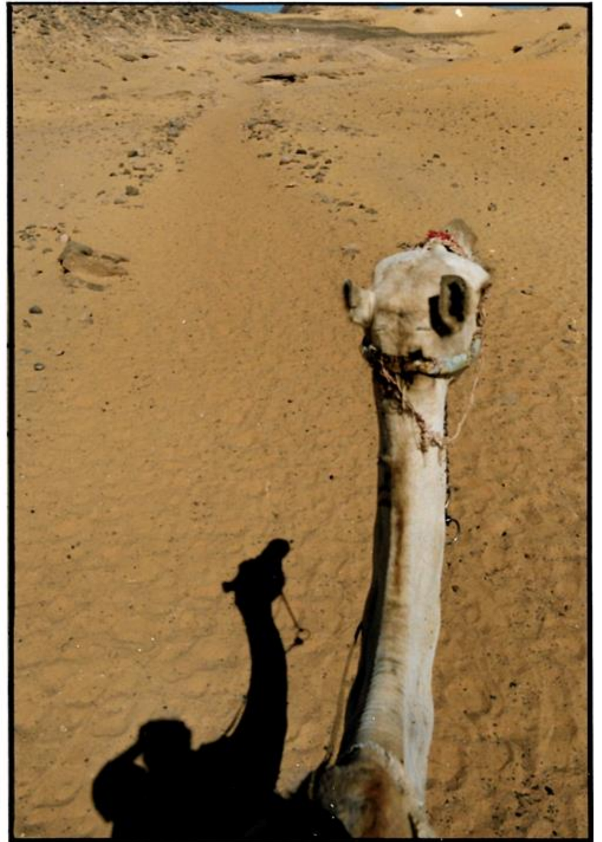
Rond twaalf uur ben ik opnieuw aan de graven. Ditmaal is er een gids. Met hem bezoek ik het mooie graf van Sarenpoet II (nr. 31), een nomark uit de twaalfde dynastie. De zeer bekende scène achteraan in de nis, waar een zoon achter een offertafel lotusbloemen aanbiedt aan zijn vader, kan ik fotograferen. Foto 212 toont een minder bekend tafereel. De hiërogliefen zijn zeer verzorgd. In het midden van de. linkse verticale rij staat zijn naam. Van boven naar onder lezen we: de eend (Sa), de mond (r), de golfjes (n), het vierkant (p), het kwartelkuiken (oe) en de het broodje (t).

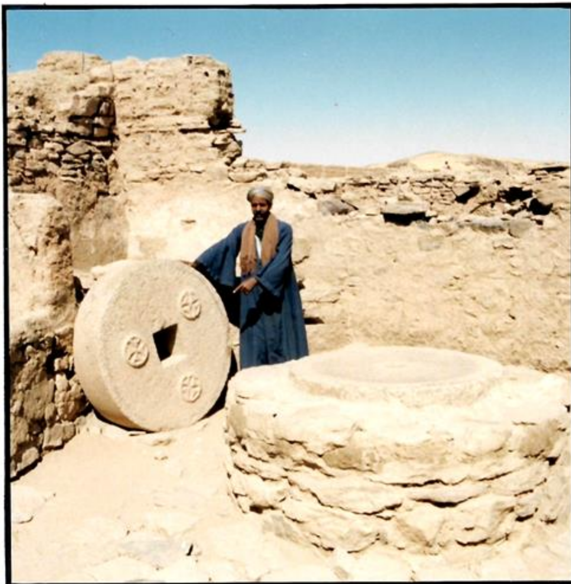
Ik bezoek er ook nog de meest zuidelijk gelegen graven van Mekhoe en zijn zoon Sebni (nrs. 25 en 26) waar ik enkele foto's heb genomen die mislukt zijn, waarvan ik mij totaal niets meer herinner (zie ook *Eg...*, p. 28). Voor de ingang van beide graven loopt een trap naar beneden tot aan de Nijl. Beide trappen zijn van aan de overzijde van de Nijl goed zichtbaar.

In de overzetboot neem ik vooraan plaats. De schipper maakt mij echter de opmerking dat dit voorbehouden is aan de vrouwen waarna ik dan maar achteraan ga zitten. Tijdens de tocht neem ik nog wat foto's met de telelens. Men heeft dan toch niets te doen en het is toch zo aangenaam om op het knopje te duwen!

213 - 217

Na aankomst zoek ik een taxi om naar de Kalabsha tempel te rijden. Er is echter een probleem. Khadafi van Libië is op bezoek bij president Moubarak en vandaag bezoeken zij de hoge dam in Assoean. Rond één uur wordt alle vervoer tegengehouden en moeten we wachten totdat de president en zijn gevolg zijn voorbij gereden. Langs de weg staat er om de vijf meter een soldaat in de hete zon en hoelang staat hij er al? Na een half uur komt de stoet voorbij en kunnen we onze weg vervolgen.

Het is kwart voor één. We zijn aangekomen in een eerder desolaat landschap (218). In dit gebied liggen veel wrakken van schepen. Het lijkt wel of het een oude scheepswerf is. Achteraan staat het bekende monument opgericht bij de beëindiging van de werken in 1971. Met een klein roeibootje waarvoor veel moet worden betaald in vergelijking met andere overzetten - er zijn ook weinig toeristen - ga ik naar de overzijde.

De tempel werd gebouwd tijdens keizer Augustus en werd in 1963 weder opgebouwd en verplaatst dicht bij de hoge dam, zo een 40 km noordelijker. Hij is gewijd aan de Nubische zonnegod Mandoelis (222) die te herkennen is aan zijn kroon van ramhorens, met pluimen, zonneschijven en cobra's. Afmetingen van de tempel: 35 bij 74 m. Achteraan is een mooi reliëf te zien met Augustus (links) die offert aan de goden te beginnen met Hathor (219), dan volgen Horus en Mandoelis (220). Na het grote voorhof is er een voorgevel met half opengewerkte zuilen waarin ook weer een klassieke scène voorkomt waar de koning wordt gereinigd door Thot en Horus.

De gids neemt mij ook mee naar het dak waar ik een foto neem van de kiosk van Kertassi, gewijd aan Isis, stammende uit de Ptolemaeëntijd. Oorspronkelijk lag deze 30 km zuidelijker. Tenslotte bekijk ik ook nog de half in de rotsen uitgehakte tempel van Beit el-Wali die ook door Champollion is bezocht en beschreven en die ook naar hier is overgeplaatst. Er zijn enkele mooie reliëfs van Ramses II. Binnenin zijn er nog gekleurde reliëfs, o.a. met Horus en Isis (met de karakteristieken van de godin Selkis). Deze tempel lag 1500 m ten noorden van Kalabsha.

Het bezoek is ten einde en ik laat mij met de taxi afzetten voor het Old Cataract hotel. Het is nog maar drie uur en ik heb nog ruim de tijd om de fameuze Echnatonstele te zoeken die ik vorige keer niet heb gevonden. Door de mooie voortuin begeef ik mij naar de ingang van het hotel. Rechts is er een tent opgesteld waarin clubzetels staan, waarschijnlijk om te gebruiken bij het bezoek van Khadafi die het verkiest van in een tent te zitten.

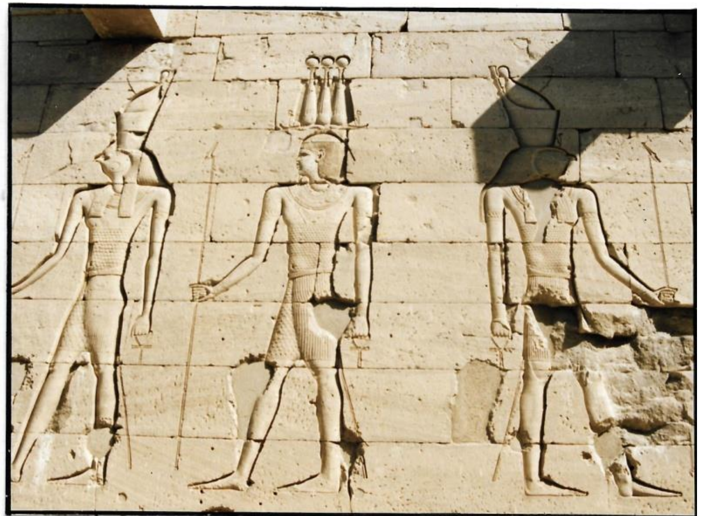
Aan de receptie vraag ik naar de Echnatonstele. Terwijl ik er toch ben ga ik een kijkje nemen op het mooie terras (221) achteraan waar men een mooi uitzicht heeft op het Elephantine eiland. Ik besluit dan maar zelf op ontdekkingsreis te gaan vol goede moed. Een busje Duitse toeristen met gids staat er te wachten. De gids heeft er nog niet van gehoord. Hoewel ik er een tekening van heb (zie volgende blz. onderaan) en ook nog een diapositief wil ik het zelf zien en vooral weten hoe de omgeving er uit ziet. De tekening komt uit de Morgan, *Catalogue des monuments et inscriptions de l'Egypte antique, I*, - Wenen, 1894. Hij preciseert er nog bij: 'Route de Philé à Assouan, côté ouest'.

Ik kom weer terecht op de oude Islamitische begraafplaats waar ik aan een soldaat vraag naar inscripties. Hij denkt mij te hebben begrepen en gaat mij voor naar twee rotsblokken met een verweerde tekst en tekeningen die ik fotografeer en later terugvind in het bovenvermelde werk van De Morgan. Een ervan (nr. 200) bevat de cartouche van Amenhotep III (zoals ook trouwens de stele die ik zoek). Hoewel ik niet vind wat ik zou willen is mijn wandeling toch niet voor niets geweest! Misschien moest ik meer naar het noorden zijn geweest want daar ligt een onafgewerkte Isis tempel zoals het wordt beschreven in de *Gids voor Egypte*, van Manuel van Loggem en Wim van de Ven, Kosmos, 1980, (p. 296):

218 - 222

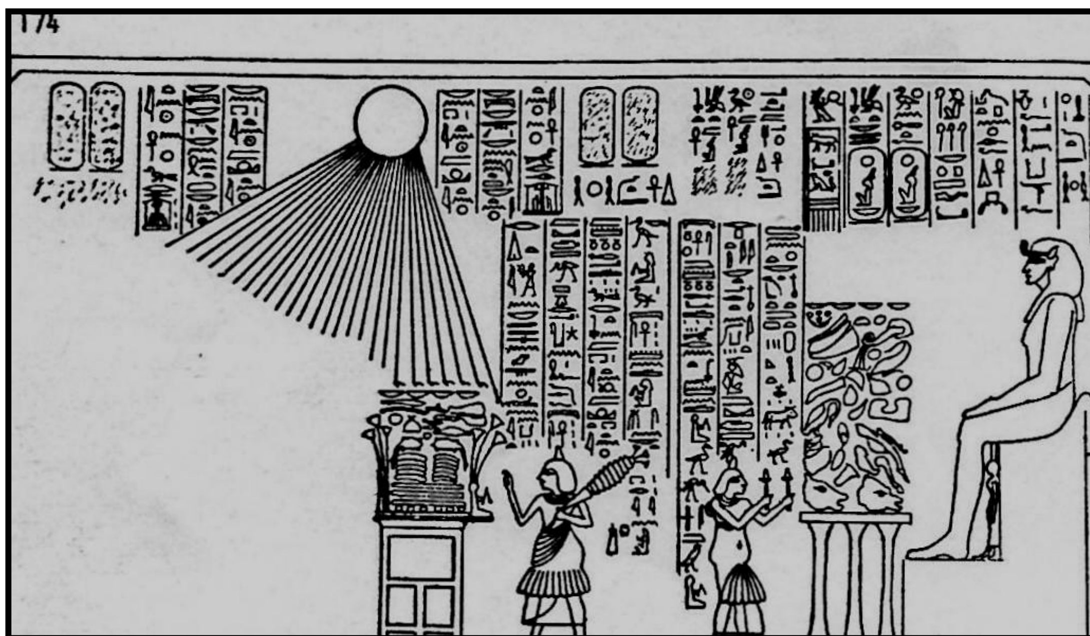

> 'Van de vele steles die in Assoean te vinden zijn wijzen we speciaal één aan, vlak bij de tempel (Isis), in een huismuur tegenover het Old Cataract-hotel. Hij is gemaakt door een beeldhouwer van Echnaton: de tekening van deze ketterkoning, staande voor een altaar, is later weggehakt.'

In de Porter en Moss (1935):

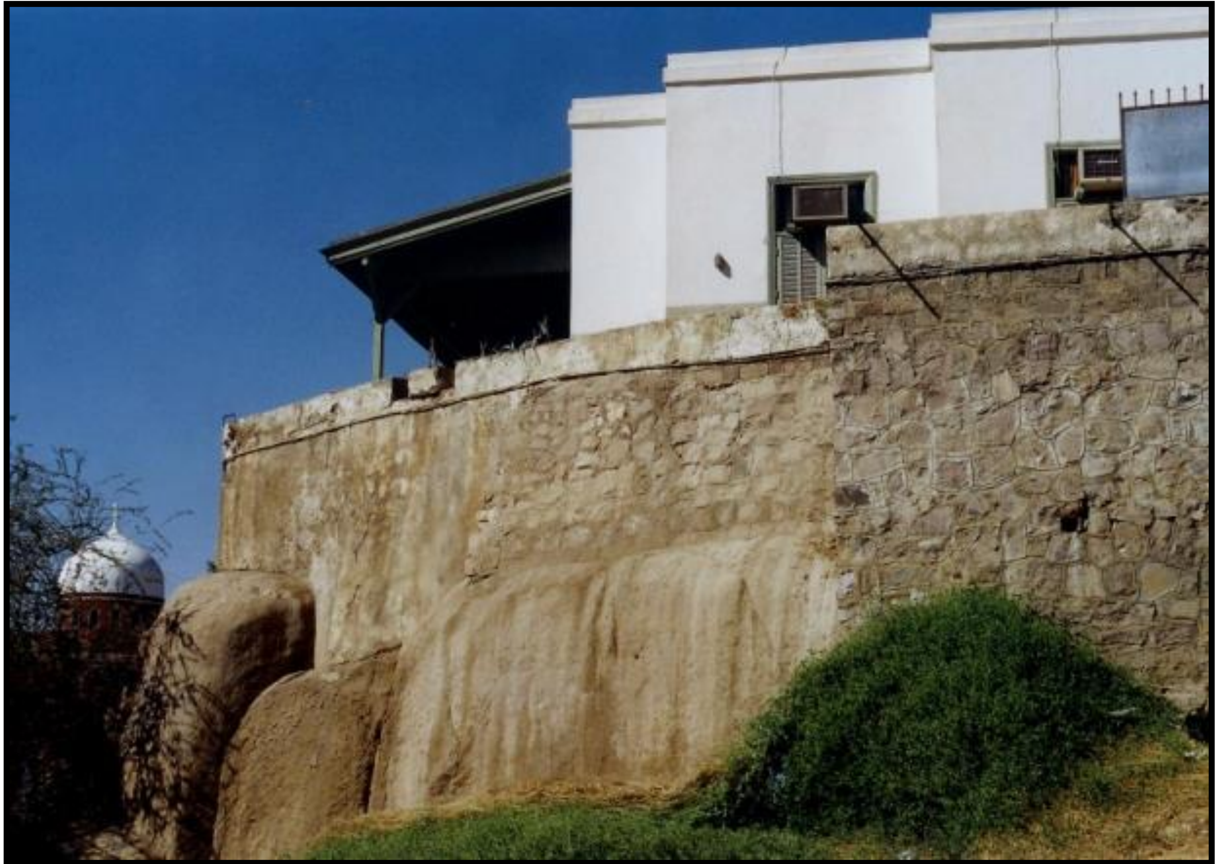
> 'Bak, head of sculptors, with altar BFore Amenophis IV (effaced) and father Men, with altar before statue of Amenophis III.'

Dat ik het niet heb gevonden vind ik achteraf eerder een pluspunt. Ik weet al dat dit op het programma komt te staan van een eventueel volgende reis (zie *Eg...*, pp. 26-27, 38-39). Rond 18.00 uur ben ik terug op de corniche waar opnieuw Moubarak met Khadafi voorbij komen, deze keer zonder soldaten langs de weg. De toevallig aanwezige bevolking klapt spontaan in de handen. Ik ga er nog eens naar een Arabisch restaurant, telefoneer naar huis en koop er een dagblad in het Frans voor de luttele prijs van 0,2 p die ik nadien lees op een terras langs de Nijl. Ik koop nog een ansichtkaartkaart met het beeld van Amenhotep II erop, waar ik zo heb naar gezocht in Karnak (aan de achterzijde staat verkeerdelijk Ramses III vermeld!), zie foto 207b op p. 146. Als ik in het hotel Happi aanland ben ik weer tevreden over deze dag.

Toevoeging 2017 - Foto van de Echnatonstele (*Graffito van Bak en Men*) (*Eg...,* p. 26)

19 FEBRUARI - KOM OMBO - EDFOE - ESNA

Het wordt weer een mooie dag! Rond zes uur begint het klaar te worden en van op mijn kamer neem ik om 6.27 uur een foto van de opkomende zon juist boven de horizon. Het morgenmaal is er uitstekend verzorgd. Er is zelfs geroosterd brood en de koffie is ook goed. Het restaurant ligt op de bovenste (zesde) verdieping waar men een mooi uitzicht heeft op de Nijl en de rotsgraven.

Ik neem een taxi naar het autobusstation. De reis naar het 40 km verder gelegen Kom Ombo bedraagt slechts één pond. Onderweg zie ik hier en daar, drie waterkruiken staan die koel water bezorgen aan de voorbijgangers. Ik heb er echter nooit van durven drinken! Er ligt ook een karkas van een groot dier, vermoedelijk een ezel, langs de baan in de zon, alsof we midden in de woestijn zouden zijn! Rond 8.30 uur kom ik in Nubit-Ombos aan en neem er een taxi naar de 3 km verder gelegen tempel.

Twee 'gidsen' poseren er bereidwillig voor de mooie kolommen op het voorhof (224). Het typische van die tempel is dat hij verdeeld is in twee delen volgens de as in de lengte omdat hij gewijd is aan twee godheden. Het linkergedeelte is bestemd voor Haroëris (een vorm van Horus) en het andere voor de krokodillengod Sobek. Deze laatste komt voor op de rechterkolom van foto 224. Hij is gevolgd door Hathor. De tempel stamt uit de Ptolemaeëntijd.

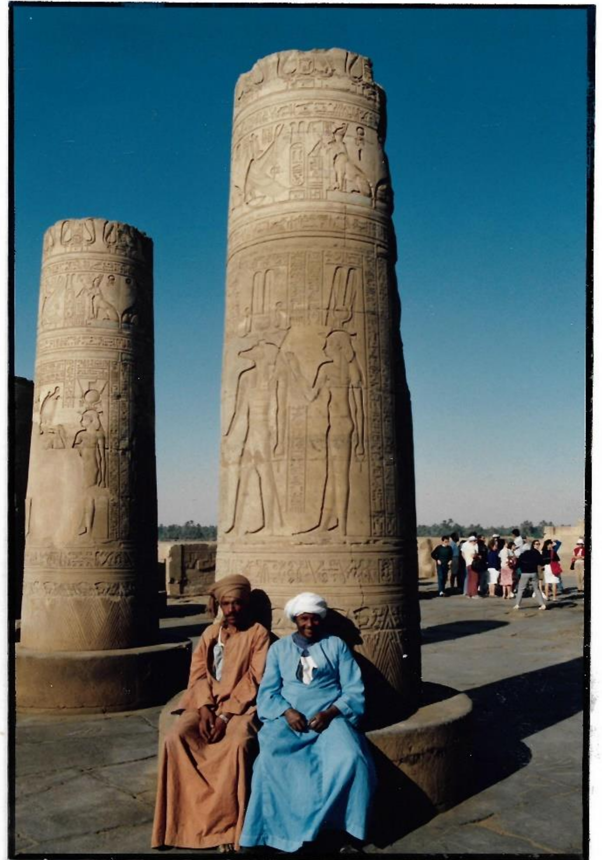
Er is ook nog een grote waterput waarin men zelfs kan afdalen en die ernaast een waterreservoir heeft die een bassin voedt waar krokodillen werden gefokt. Rechts van de tempel is een kleine Hathorkapel die nu wordt gebruikt als magazijn waar zich krokodillenmummies bevinden die ik - jammer genoeg - niet heb bezocht.

In de tweede zuilenzaal zijn mooie reliëfs te zien. Zij dragen de cartouches van Ptolemaeus VIII Evergetes II. Op een zuil (nr. 507) offert de koning (223) een Wedjet oog (linkeroog van Horus), een beschermsymbool, aan Maät (niet te zien op de foto). Op de linkervoorwand van dezelfde zaal zijn nog verscheidene reliëfs, zoals foto 226, waarop de koning en Haroëris voorkomen. Dp de rechterwand wordt de koning eerst gereinigd (225) door Thot (links) en Horus (rechts) vooraleer hij op het volgende tafereel ernaast (227) wordt gekroond door de godinnen van Opper- en Beneden-Egypte. Ook op de achterwand komen zeer mooie reliëfs voor met cartouches van een Cleopatra (niet 'de' Cleopatra = Cleopatra VII).

Het is nog geen tien uur en dit bezoek beschouw ik als beëindigd. Een kwartier later zit ik alweer op een autobus, deze keer naar de 60 km verder gelegen tempel van Edfoe. Een beetje voor twaalven kom ik aan. De tempel ligt er in de onmiddellijke nabijheid en ik kan er te voet naar toe. De toegangspyloon is een van de grootste van Egypte. Hij meet 79 bij 36 m en is zoals de volledige tempel in goede staat. Ptolemaeus II begon het bouwwerk waaraan 180 jaar lang is gewerkt. Het gehele complex is prachtig gedecoreerd met de mooiste en best bewaarde reliëfs.

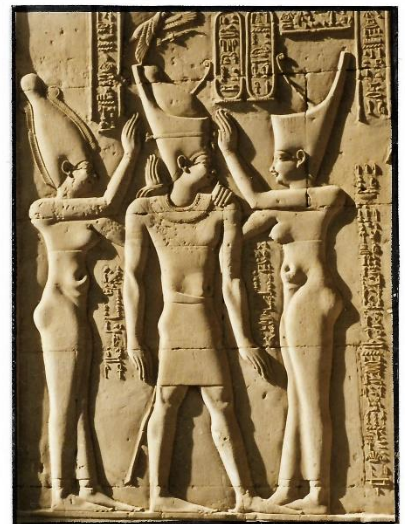
223 - 227

Aan de rechterzijde van de pyloon staat een granieten beeld (229) van de valkgod Horus, aan wie de tempel is gewijd. Het reliëf op de pyloon (228) stelt rechts Horus voor gevolgd door zijn vrouw Hathor. Hij wordt door Ptolemaeus de kronen van Opper- en Beneden-Egypte aangeboden. Hij is gevolgd door een musicerende vrouw die de instrumenten, sistrum en menat, in de handen houdt. Op te merken valt dat de gezichten van de goden en de koning zijn weggekapt vermoedelijk door de Kopten die helemaal niet van die heidense goden moesten hebben. Opvallend is dat de vrouwenfiguur achter de koning niet is beschadigd. Zij is ook duidelijk geen godin!

0p het voorplein liggen hier en daar grote steenblokken van vroegere bouwsels. Op foto 230 staat er op de blok een cartouche met de goden Amon en Horus (Re) mogelijk van een Ramses. Achteraan links staat een klein granieten beeld van een jonge Horus. Op de volgende foto (231) staat er eveneens een mooie blok met een koning die vermoedelijk Maät offert, natuurlijk aan Horus vermits de tempel aan hem is gewijd. Rechtsachter prijkt waardig de grote koninklijke Horus met de dubbele kroon waar iedere toerist zich bij laat fotograferen.

Dan trek ik de tempel binnen. De wanden van de beide zuilenzalen bevatten mooie reliëfs die echter moeilijk zijn te onderscheiden omdat zij niet zijn gekleurd. In de tweede zuilenzaal fotografeer ik (met flits) enkele reliëfs van Ptolemaeus IV met o.a. de heilige bark en met de godin Seshat, de godin van het schrift met haar typisch hoofddeksel in de vorm van een zevenpuntige ster onder een boog. De foto's moet ik wel bekijken met een vergrootglas om de details te kunnen onderscheiden. Dan ziet men ook dat de reliëfs zeer fijn zijn uitgevoerd. Na door de offerzaal en het voorportaal te zijn gegaan kom ik in het heiligdom ook nog 'allerheiligste' genoemd (233). Achteraan staat een grote, uit één blok graniet gehouwen, naos, waar eens het godenbeeld heeft gestaan, met vooraan het rustaltaar voor de heilige bark. Een kopie van een heilige bark is te zien in een van de zijzaaltjes gelegen juist achter het heiligdom.

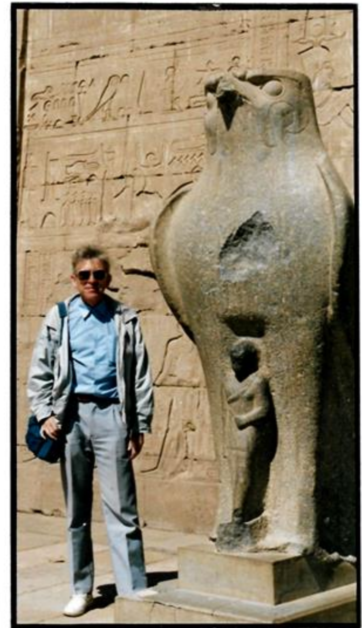
In de buitenste gang aan de rechterzijde vind ik (per toeval) het overbekende reliëf van de kroning van farao Ptolemaeus VIII door de godinnen van Opper- en Beneden-Egypte (232). Dit heb ik dan toch niet gemist! Ook de linkerbuitenwand van de tempel die nu op dit moment in de zon ligt is mooi gedecoreerd. Het is er een plezier om foto's te nemen. Men moet zich inhouden om op het knopje niet te drukken, hoewel ik nu vind dat ik geen enkele foto te veel heb genomen.

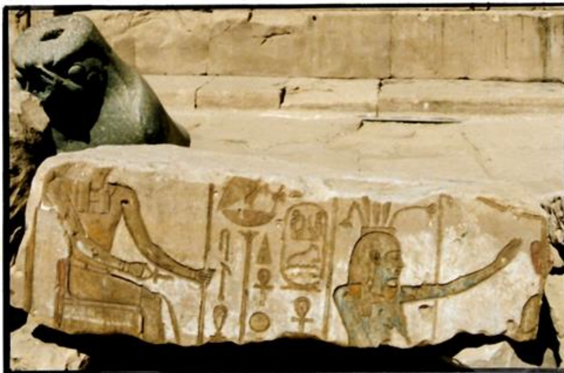
Rond één uur ben ik terug in het dorp waar in het midden van de straat een macaroniventer staat bij zijn kraampje. Ik vraag hem een schotel. Het wordt geserveerd met tomatensaus. (---)

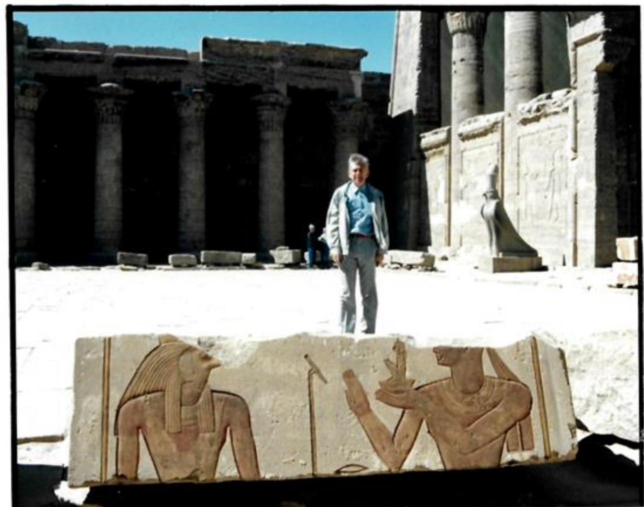
Nu nog mijn bagage ophalen, die ik heb achtergelaten bij de beambte van het autobusstation. In een typisch café drink ik nog een thee in gezelschap van een jonge Fransman uit Bretagne die ik in de tempel was tegengekomen en dan weer de autobus op naar Esna. De bus vertrekt om twee uur. Ergens langs de baan zie ik een gelijkaardige bus met zijn neus in een gracht steken. Het ongeluk is waarschijnlijk nog niet zo lang geleden gebeurd. De toeschouwers (passagiers?) staan er allemaal rustig bij.

228 - 233

Het is kwart na drie als we in Esna aankomen. Naar de tempel gaat het per koets. We betalen elk slechts één pond. We moeten door een lange bazaarachtige straat met links en rechts kleurige winkeltjes, overdekt met brede doeken voor de schaduw. Er worden door verkopers mooi verpakte hemden en ander witgoed te koop aangeboden.

Op het einde van de straat een onvergetelijk beeld! Ik zie ongeveer een derde van een grote tempel te midden van een kuil van negen meter diep. (---) Op foto 234 zien we nu eens de achterzijde van deze tempel. De voorzijde ligt in de schaduw en is reeds veel gepubliceerd. Uiterst links op de foto is een deel van de houten trap te zien langs waar men in de put komt. Het toegangskaartje wordt afgeleverd aan het begin van deze trap waar ik ook mijn bagage in bewaring laat. Op de foto ziet men ook nog links een minaret daterend uit 1028, de Fatimiedentijd die ik niet heb bezocht. Voor Vivant Denon, de eerste egyptoloog, is de tempel in 1799 [28, p. 178]:

> 'Le monument le plus parfait de l'antique architecture'

De tempel werd opgericht door Toetmosis III, maar in de Romeinse tijd voltooid. Hij is gewijd aan de ramsgod Khnoem, de schepper van alles. Daarom wordt hij veel voorgesteld als pottenbakker die op een tafel een kind vormt. Vooraleer de tempel binnen te gaan bekijk ik eerst aandachtig de voorgevel, waar ik een mooie reinigingsscène ontdek (238) van de Romeinse keizer Tiberius (14-54 n.Chr.) waarbij uiterst rechts de leeuwengodin Sechmet toekijkt.

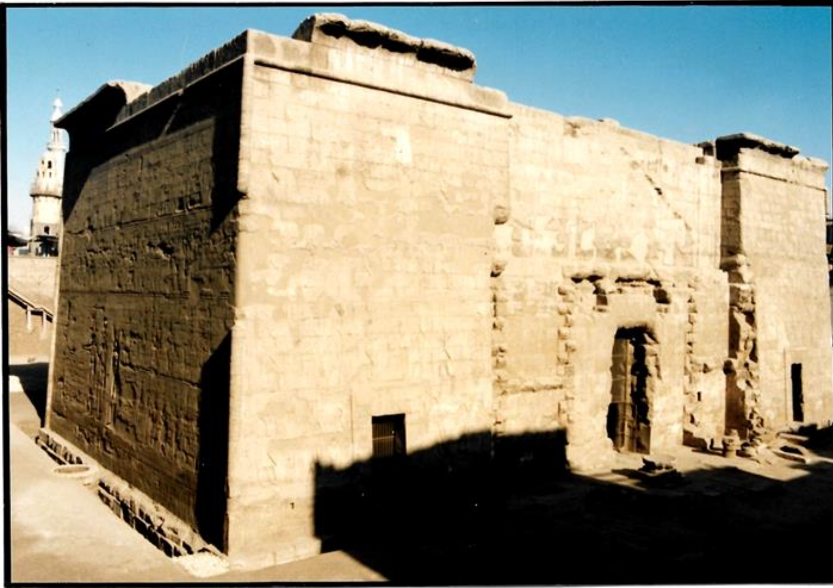
Hoewel de meeste egyptologen te beginnen met Champollion, weinig lof hebben voor de kwaliteit van de reliëfs en de hiërogliefen, wekken vooral deze laatste een grote interesse bij mij op. Wat ik er wel over het hoofd heb gezien (en nu spijt van heb!) zijn de bijzondere hiërogliefen waarbij vooral gebruik werd gemaakt van rammen (235) (Khoem tempel) en krokodillen (236), die zich in elke hoek links en rechts aan de binnenzijde van de voorgevel bevinden, zie voor de krokodillen foto 86 in *Eg...*, 30. In de verzorgde beschrijving van de Esna tempel door Sauneron [29] vond ik enkele foto's van deze 'cryptografische teksten', zoals hij die noemt, waarvan slechts een gedeelte is overgenomen (235, 236). Hij vermoedt dat, hoewel de ontcijfering moeilijk is, zij kan worden uitgevoerd door de moderne geleerden. Het grote probleem is volgens hem dat de teksten veel te onvolledig zijn.

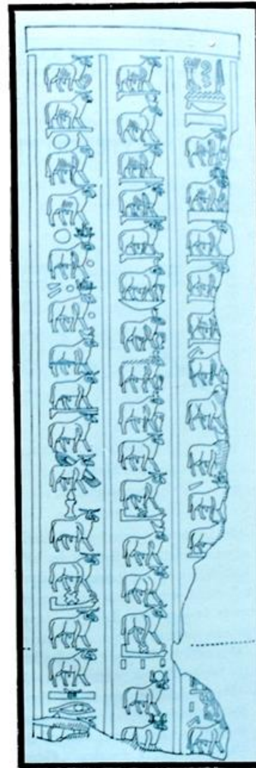
Terwijl ik door de mooie zuilenzaal loop, met zijn vierentwintig zuilen, zie ik achteraan, links bij de doorgang, een gids uitleg geven aan een groepje toeristen. Ik herinner mij nog dat zij vertelde dat men de tekst die zij aanwees, moest lezen als een soort rebus en zij wees naar een speciaal teken dat een liggende man in een ovaal voorstelt en een beetje verder was een geboorte te zien. Toen het groepje vertrokken was, nam ik er foto's van (237, 239). Daar ik nieuwsgierig was naar de betekenis, ging ik die opzoeken bij Sauneron.

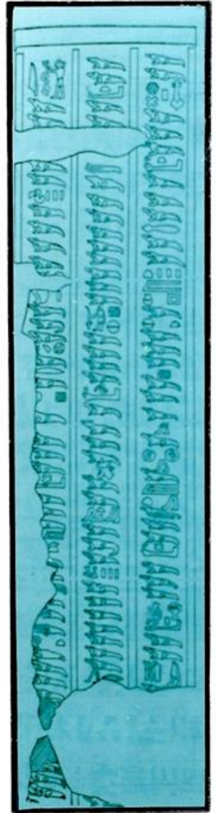
Het reliëf dateert uit de tijd van Ptolemaeus VI (170-164 v.Chr.) en komt voor onder de scène waarop de koning met twee sistrums (alleen sistrums te zien uiterst links op de foto) en de godin van Beneden-Egypte voorkomen. Wat ik heb gefotografeerd behoort tot twee horizontale lijnen als inleiding tot de zeer bekende 'Hymne aan Khnoem', die er zich onder bevindt (wordt hier niet besproken). Een gedeelte van die tekst komt voor op foto 237 met rechts de ovaal, die ik van nog meer nabij heb gefotografeerd, beginnende met de ovaal uiterst links (239). Sauneron beperkt zich slechts tot het kopiëren van de tekst (van links naar rechts!) en voegt er het volgende aan toe:

> 'Le texte, qui énumère les noms théologiques du temple, est rédigé en hiéroglyphes un peu recherchés ("cryptographie") qui ont tenté la perspicacité des savants.'

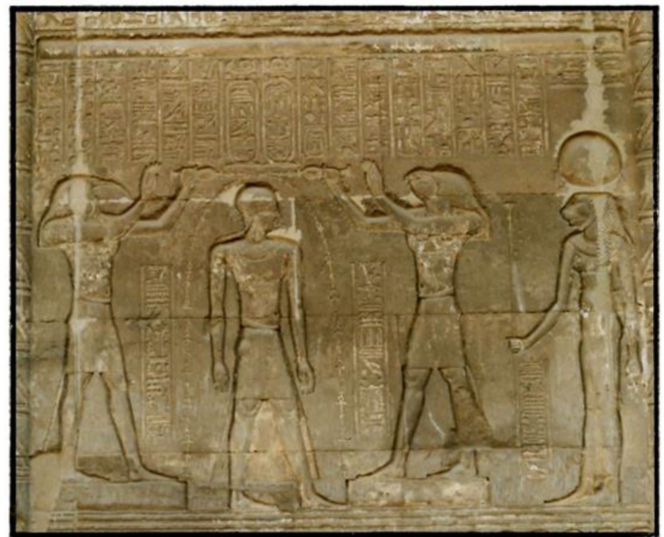
234 - 239

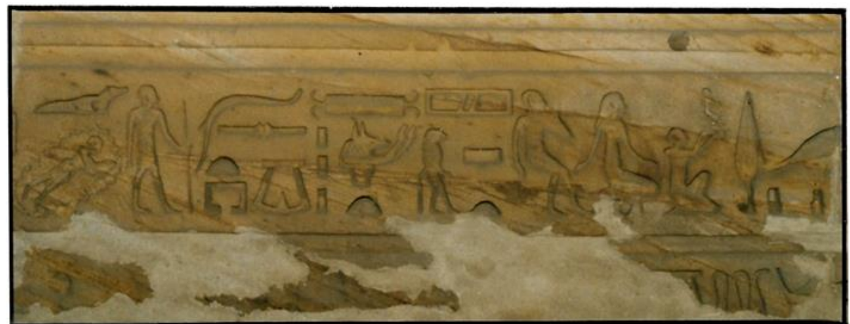

Hieronder volgt de tekst in hiërogliefen volgens Sauneron [29, p. 38]:

Sauneron verwijst naar het werk van G. Daressy [30] die er een vertaling van geeft. Eerst volgt zijn kopiëring met daarna zijn omzetting in normale hiërogliefen (p. 92):

> 'Les fantaisies graphiques de ce texte offrent parfois de sérieuses difficultés pour la lecture; voici comme je le transcrirais en écriture ordinaire'.

Het was mij vooral te doen om de betekenis van de liggende man in de ovaal die ik vermoedde een foetus in een baarmoeder voor te stellen. Als we nu de twee reeksen hiërogliefen vergelijken zien we, voor het gedeelte dat ons interesseert (onderlijnd), dat de krokodil vervangen is door een rij watergolfjes (N35) of 'n' dat hier het voorzetsel 'van' is. De 'man met stok' (zie ook A19) is hier vermoedelijk vervangen door de zwaluw (G36) en betekent 'groot'.

Voor de 'liggende man in de ovaal' vind ik bij Sauneron in *Esna II*, p. (xxv) een heel andere uitleg dan wat ik mij voorstel. Hij beweert dat dit het teken IFAO ('Institut français d'archéologie orientale') 35a is (komt niet voor bij Gardiner). De getande ovaal stelt 'water' voor, wat logisch is daar de watergolfjes (N35) ook water voorstellen. De liggende figuur zou een zwemmer zijn. Het volledige teken betekent fonetisch 'nb' en werd door Daressy door de mand (V30) vervangen, wat 'meester' betekent. Volgens de heer Dils stelt het hiëroglief een man voor in een cirkel water. Het heeft de fonetische waarde 'nb', afgeleid van het werkwoord 'nbj' dat 'zwemmen' betekent.

De tekst volgens Daressy betekent [30, p. 93]:

> 'Temple du père de l'œuvre, atelier du potier, résidence du bâtisseur, qui façonne les êtres en elle; beau berceau pour les foules, grand siège du maître des fondeurs, palais splendide des constructeurs, place d'adoration éternelle (...)'

Na mijn bezoek neem ik een koets tot aan de taxistop waar ik om 16.40 uur vertrek naar het 60 km verder gelegen Luxor. Het Nefertiti hotel waar ik overnachtte tijdens mijn eerste reis is volgeboekt. Ik vind een kamer in het een paar huizen verder gelegen Nile hotel. Vooraf moet ik 31 p betalen, waarvoor ik zelfs geen betalingsbewijs krijg! Hoe dit morgenvroeg uitleggen aan een iemand anders in de receptie?

Rond zeven uur ben ik reeds in een Arabisch restaurant waar er heerlijke kip aan het spit is met macaroni. De maaltijd is lekker en naar onze maatstaven spotgoedkoop. Een uur later ben ik al terug in het hotel. Ik vraag nog wanneer het restaurant de volgende morgen toegankelijk is, want ik wil zeer vroeg vertrekken. Dit is geen probleem: wanneer ik wil! Ik ben wel een beetje verwonderd van dit antwoord. Het bed valt mee.

20 FEBRUARI - MALLAWI - TUNA EL-GEBEL - ASHMOENEIN

(---)

Het is praktisch elf uur geworden als ik in Mallawi aankom. Eerst naar het Semi Ramis hotel (241) waar ik een kamer krijg op de tweede verdieping (met de open luiken). (---)

Terwijl ik op zoek ben naar een taxi zie ik er een mooi gebouw (240) dat het 'bizarre paleis van de zuster van de koning Faroek' zou zijn volgens een reisgids. Met de taxi die ik heb gehuurd voor de rest van de dag vertrekken we eerst naar het 20 km ver gelegen Tuna el-Gebel. Langs de weg neem ik enkele folkloristische foto's (kinderen op een schoolplein, een beschilderd huis, kamelen, enz.). Aankomst in Tuna: 12.10 uur.

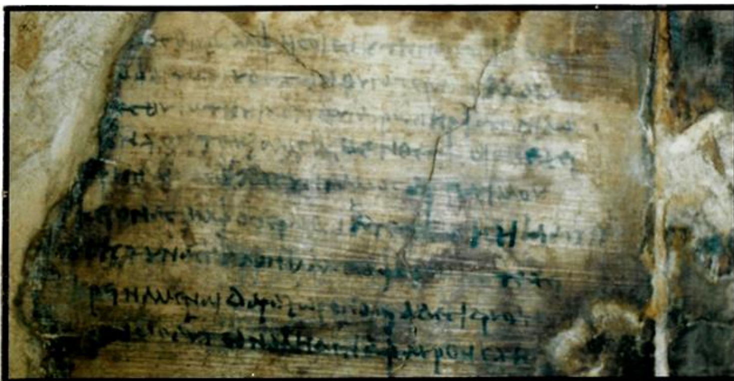
Mijn eerste bezoek geldt het graf van Isidora waar ik wil foto's nemen. Men moet onverbiddelijk 5 p neertellen voor ieder grafmonument dat men wil fotograferen. Ik heb het er echter graag voor over, want er zijn plaatsen waar het helemaal niet is toegelaten. Aan de buitenkant is het graf zeker niet mooi te noemen (242, gebouw in het midden), hoewel er in een paar reisgidsen een ander en deze keer een mooi graf, staat afgebeeld als zijnde dit van Isidora, zoals o.a. in *De Nijl* van Caselli en in *Baedeker's Egypt*, 1990. Het is echter een Ptolemaeïsche tempel (nr. 1).

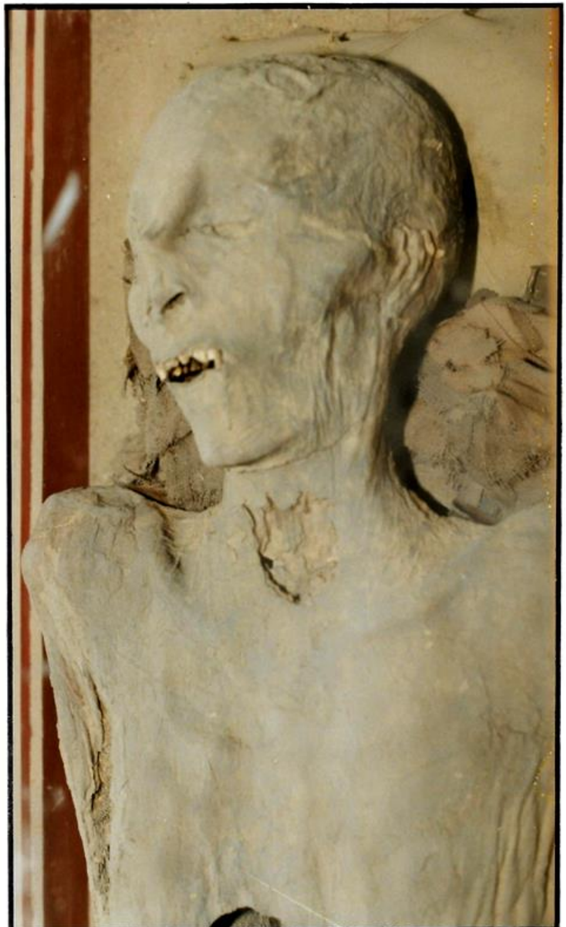
240 - 245

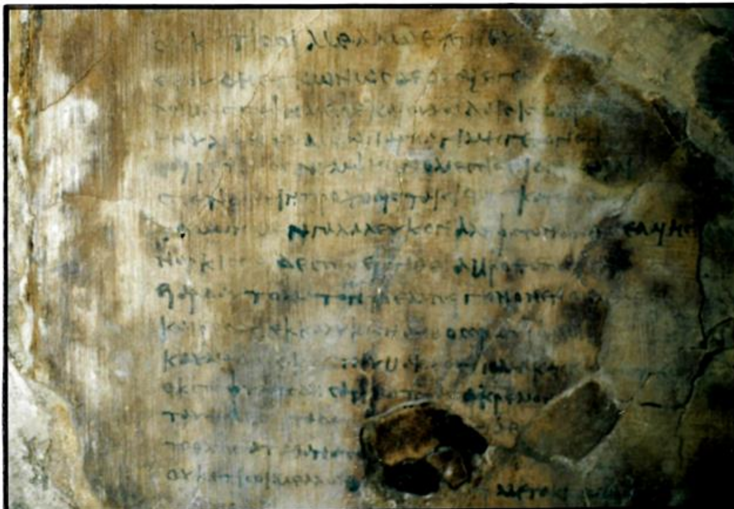

Isidora's graf dateert van 120 v.Chr. Na een trap komt men op de eerste verdieping waar voor de toegangsdeur nog een altaar staat. Het bestaat uit twee achter elkaar liggende identieke kamers met een oppervlakte van 4,6 m bij 2,6 m. De gegevens haalde ik uit het rapport van Sami Gabra [31]. Het graf is vooral bekend voor de twee Griekse epigrammen die zich links en rechts van de ingang van de tweede kamer bevinden. In het midden van die kamer staat een glazen kast met daarin de zogezegde mummie van Isidora. Achteraan is een nis waar de mummie oorspronkelijk lag in opgebaard (zie p. 173). Rechts van het graf van Isidora ziet men op foto 242 het graf van Ditosiris, door de archeologen 'Banco di Roma' genoemd, wegens de gelijkenis van de voorgevels.

Over de twee epigrammen van in totaal slechts 25 versregels is nogal veel inkt gevloeid en dit is te begrijpen, want zij zijn betoverend mooi! Hieronder volgt de tekst zoals die voorkomt bij Gabra van het eerste gedicht (243: 10 regels). Het laatste woord van de eerste versregel is ICIDWPA ('Isidora'):

> 'Réellement, ce sont les Nymphes, ô Isidôra, les Nymphes Filles des eaux, qui t'ont construit cette chambre. Nilô, l'ainée des filles du Nil, a commencé l'ouvrage en façonnant une conque comme il en possède dans ses profondeurs Crénaea, dont Hylas partage la couche depuis qu'il a été enlevé par les Nymphes, Crénaea a placé deux colonnes de chaque côté de ton lit, de façon à faire comme une grotte... Et les Oréades, qui ont choisi l'emplacement, t'ont élevé un sanctuaire, cadeau splendide qu'elles t'ont fait.'

Het tweede gedicht (245: 15 regels):

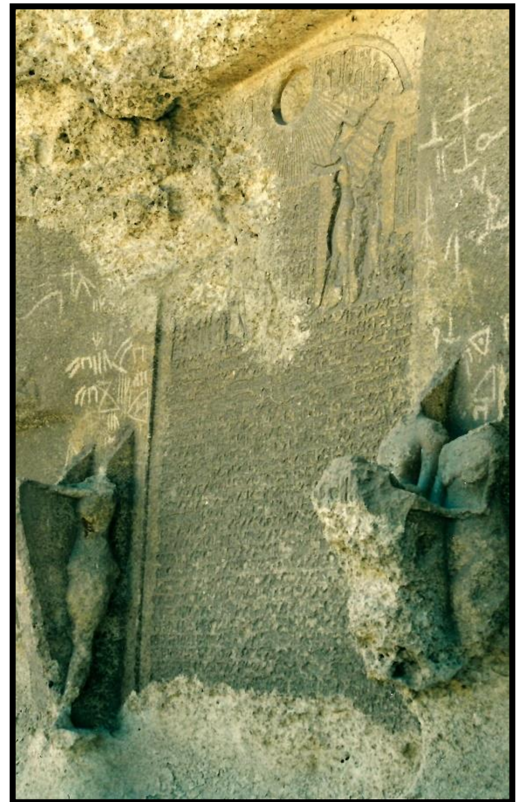
> 'Je ne t'offrirai plus désormais, ô ma fille, de sacrifices accompagnés de gémissements depuis que je sais que tu es devenue déesse.
> Offrez libations et prières à Isidôra qui, jeune femme, a été enlevée par les Nymphes. Adieu, mon enfant! Maintenant, ton nom est Nymphe. Voici que les Saisons chaque année t'aspergent de libations [particulières à ton culte]. L'Hiver te verse le lait blanc et l'huile d'olive et te couronne de la fleur si délicate du narcisse. Le Printemps t'envoie le produit naturel de l'abeille, et la rose épanouie hors de son calice, fleur aimée d'Eros. L'Eté brûlant t'offre la boisson qui sort du pressoir bachique, pour toi, il lie les grappes et t'en fait une couronne. Que ces offrandes te soient toutes données ici chaque année! Même rituel que pour les Immortels. Aussi, désormais, ô ma fille, nul gémissement n'accompagnera plus les sacrifices que je t'offrirai.'

Gabra haalt veel onjuistheden aan en verwijt de auteur dat hij de Griekse godenwereld verplaatst naar Egypte waar die niet thuis hoort. Volgens P. Graindor zou Isidora zijn verdronken in de Nijl op 15-jarige leeftijd en dit wordt ook geschreven in de reisgidsen. Gabra beweert echter dat zij 'était morte prématurément, d'une mort subite et accidentelle'. Niets zou er toe besluiten tot een verdrinkingsdood. Ik ben alleen maar geboeid door de mooie poëzie en ook door de inhoud die zeker troostend moet geweest zijn voor de nabestaanden.

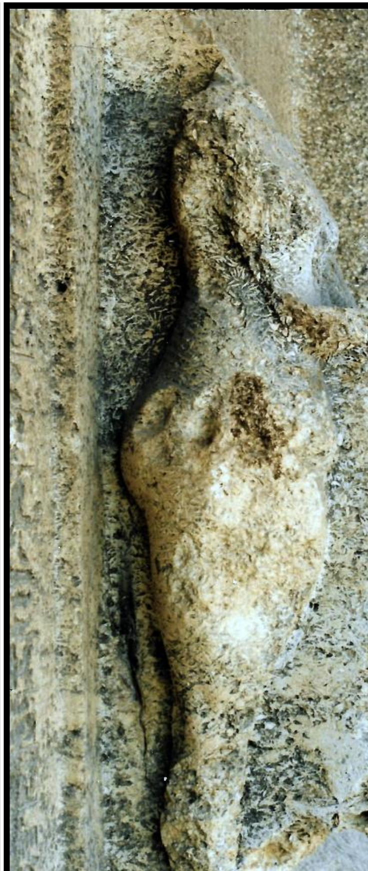
Is de mummie die in de glazen kast ligt (244) wel degelijk Isidora? Daarover heb ik sterke twijfels omdat bij Gabra staat dat volgens Graindor de mummie niet bewaard is gebleven (zij was in zeer slechte staat). Wie ligt daar dan? Het zal wel een jonge persoon zijn - de tanden zijn nog redelijk gaaf. Misschien is het beter dat zij het niet is. We kunnen ons nu een mooi jong meisje voorstellen dat de trots van haar vader uitmaakte... 'Isidora' betekent: geschenk van Isis!

246 - 251

Als ik buiten kom bij Isidora komt er een leraar met een grote groep jonge kinderen die bereidwillig poseren voor een foto (zie p. 173). Om 12.25 uur vertrek ik naar stele B die ik vorige keer wegens tijdgebrek niet heb kunnen bezoeken. Ik heb voor die tocht speciaal een kompas bij. Er zijn ongeveer 3 km af te leggen, volledig in zuidelijke richting. Men moet wel dwars door de woestijn. Het is rond de middag en vermits de richting zuid is moet ik maar in de richting van de zon lopen. Op een zeker moment zie ik op de bergwand, rechts van mij, vermoedelijk een steengroeve volgens Davies. Ik loop nog door want ik ben nog maar een kwartiertje onderweg.

(---) Uiteindelijk draait de bergwand naar links en juist om de hoek vind ik de stele (246). Het is weer een onvergetelijk moment! De stele dateert uit het zesde regeringsjaar van Echnaton, zoals trouwens ook de A stele. Ik heb er geen afbeelding in de ESKE van kunnen vinden. De mooie aquarel die voorkomt bij Lepsius (*Denkmäler*) onder 'stele B' volgens Porter en Moss (1934), is in werkelijkheid de bekende 'stele A'.

Het fotograferen zal weer problemen stellen, want zij ligt volledig in de schaduw. De kleur is geel, naar het groen neigend (de foto's zijn bijgewerkt wegen de slechte kwaliteit van de oorspronkelijke negatievenontwikkeling). Hieronder volgt de beschrijving door Davies [4, V, p. 224]:

> 'Stele B is about the same size as the last, and in much the same condition. There are seven or eight columns of inscription, and twenty-seven horizontal lines. (...) The scene above shows the King, the Queen, and two daughters lifting hands in adoration of Aton on either side of the columned text. The figures on the left are almost destroyed. The initial date is also gone. On both sides of the stelae are groups of the royal pair and their two daughters. Three daughters are shown and named on the side of the south "altar".'

De stele werd voor het eerst ontdekt door Petrie [32, p. 5] in 1892 en uit zijn beschrijving halen wij nog dat een laatste vernieling dateert van 1885 door twee Arabieren waarvan twee namen nog leesbaar zijn: 'Reshwan' en 'Said'. Rechts van het rechter altaar (246) komt inderdaad het jaartal (1)303 voor, wat overeenkomt met 1885. Erboven lees ik 'Resjan'. In het midden boven hetzelfde altaar kan men met moeite de Arabische letter 's' onderscheiden. Misschien stond daar 'Said'? Het feit dat er bij Porter en Moss 'stele B' verkeerdelijk staat vermeld als stele A, is te wijten aan dit werk van Petrie waarin hij verwijst naar Lepsius.

Op foto 247 zien we de altaren zijdelings. Op 248 komt Nefertiti voor met links de beide namen van de oudste dochters (zie ook mijn beschrijving van stele A tijdens mijn eerste reis, foto 52). Echnaton is te zien op foto 249 (linkerkant van rechteraltaar). 251 is een detailfoto (met telelens) van wat er nog overblijft van de linkse scène waar rechts de benen en linkervoet van Echnaton op voorkomen met in het midden de onderbenen van Nefertiti en links van haar, de benen van haar oudste dochter. Men ziet duidelijk de plooien in de klederen. Daaronder volgen de 27 lijnen horizontale tekst, te lezen van links naar rechts (bij stele A van rechts naar links), waar we op de tweede lijn rechts de Aton cartouches zien. Op de detailfoto van de rechtse scène (250) draagt Echnaton de rode kroon en Nefertiti de dubbele verenkroon met zonneschijf (zonder de koehorens). De cartouches, boven Echnaton en rechts van Nefertiti, zijn dezelfde als die op stele A. De twee dochters dragen een sistrum.

Op de linkerzijde van het linkse altaar zie ik niets meer van de afgebeelde drie dochters waarvan Davies spreekt. Misschien een latere beschadiging? Zie ook de digitale foto's die ik genomen heb op 19/02/2010 (p. 172).

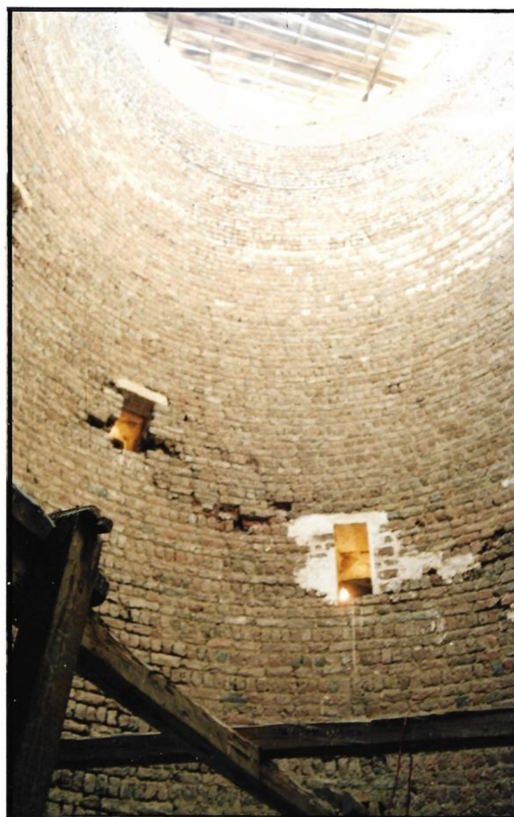
252 - 257

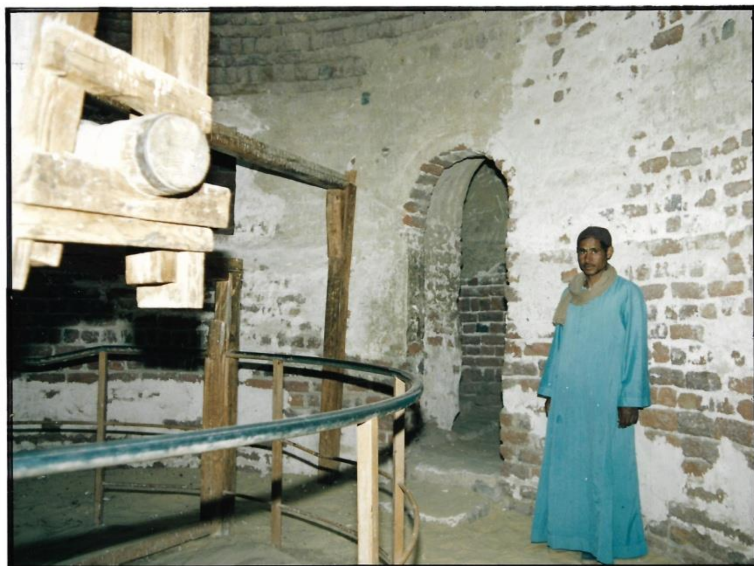

(---)

Ik volg nu de richting van mijn schaduw en onderweg raap ik nog een donkerbruine vlakke kei op. Kurt Lange beschrijft deze kleur als volgt [33, p. 8]:

> 'Dit zeer dunne patina - als woestijnlak bekend en herhaaldelijk beschreven - boeit het oog dadelijk met een felle glans, die niet onderdoet voor een pas uit de bolster gesprongen kastanje. (...) Zij schijnt uitsluitend in zeer regenarme grond zonder plantengroei voor te komen en treed alleen op bij voorwerpen aan de oppervlakte, die zeer lange tijd aan de invloeden van het weer hebben bloot gestaan.'

Mijn voetstappen vind ik niet meer terug. Ik loop nu in de richting van mijn schaduw. Rond twee uur kom ik links van de waterput die ik rechts heb verlaten! Ja, de zon blijft ook niet stilstaan!

Bij de Romeinse waterput (252) zie ik een gids die mij de put wil laten bezoeken. Dat is dan weer een buitenkansje! Hij gaat mij voor langs een smalle draaiende trap die op regelmatige afstanden een opening vertoont (256) voor de verlichting. Nu is de trap elektrisch verlicht. Aan het einde van de trap (257) kom ik aan een platform (255). Ik moet wel waarschijnlijk over de omheining hebben gekeken om te zien of er water in was, maar dit herinner ik mij niet meer. Boven ligt er nog het grote tandrad (254) van de sakia en het ophaalwiel (253) waar de koord met de kruiken overhing. Beide zijn waarschijnlijk van latere datum.

Na veel zoeken vond ik eindelijk documentatie over die put, namelijk bij Badawi [34, pp. 140-154]. Zo kwam ik de afmetingen en de manier waarop hij gebouwd is te weten. De diameter van het bovenste deel is 5,90 m en de diepte 13,23 m. Er volgt nadien een cilindrische put met een binnendiameter van 4 m en een diepte van 19,90 m. Hoe het water precies uit de diepe put werd gehaald heeft hij niet volledig uitgewerkt. Hij schrijft: 'par l'entremise d'une machine élévatoire'

Olivier Perdu in de *Guide Mondial Egypte* beweert dat het water werd opgehaald met een sjadoef wat ik ten zeerste betwijfel vermits de put maar 4 m breed is en 20 m diep. Er bestaat nog een zeer bekende waterput, namelijk de Bir Youssouf op de citadel in Caïro (die ik niet heb bezocht en volgens een recente reisgids niet meer voor toeristen toegankelijk is). Hij zou door gevangen kruisvaarders zijn gebouwd op bevel van Saladin (Salah-ed-din-Youssouf). Er werden twee sakia's gebruikt. De totale diepte is 88,3 m en de tussenverdieping bevindt zich op 40 m van de bodem. Een gedetailleerd plan is te vinden in het mooie werk van Pascal Coste [35], niet aanwezig in de ESKE maar wel in de KB. Misschien was er ook een soort sakia in de Romeinse put op de tussenverdieping, hoewel een asymmetrisch bouwsel zoals in de Jozefput logischer zou zijn. Gabra beweert in 1939 (*Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, XXXIX*, p. 489) dat:

> 'Elle (l'eau) était d'abord extraite du deuxième puits par des seaux actionnés par une poulie puis déversée...'

Nu wordt er een moderne windas gebruikt. Op foto 252 is een halve koepel te zien (---).

265 - 269

Hier zijn het echter geen krokodillen maar heilige ibissen (Thot) die er heerlijk kunnen stoeien. De ingang tot de afdalende trap is achter de deur in het midden van de foto 252.

Ik neem nog een paar foto's van de buitengevel van het graf van Petosiris (269) en ga terug naar mijn wachtende taxi. Het is 14,30 uur geworden en ik rijd met hem nog naar stele A waar ik nog een paar detailfoto's wil nemen, namelijk van het linkeraltaar van rechts gezien (266). Op foto 265 is het bovenste gedeelte van het altaar en foto 268 toont de oudste dochter (of wat er nog van overblijft!) die met haar linkerarm haar moeder Nefertiti vasthoudt. Men ziet links nog een stuk van de rechterarm van de tweede dochter.

Een kwartier later, zijn we al op weg naar het zeven km verder gelegen Ashmoenein, het 'Hermopolis Magna' van de Grieken. De twee grote apenbeelden die zich aan de ingang bevinden waren het hoofddoel van dit bezoek. Er moet iets met het afdrukken van mijn film zijn gebeurd want een foto heb ik er niet van gevonden. Ik kreeg ook veel foto's terug zonder negatieven! De beelden zijn 4,5 m hoog en wegen wel 30 ton en werden opgericht door Amenhotep III. De cartouches zijn duidelijk zichtbaar op de zijkant. Van de vier die er in 1955 zijn gevonden werden er twee rechtop geplaatst.

Uit de dynastieke tijd staat er nog een pyloon van een Amontempel uit de tijd van Seti II, die sterk verweerd is. Kenmerkend voor die plaats zijn de mooie zuilen van de vroegchristelijke basiliek uit de vijfde eeuw, die op een Romeinse agora staat (267).

Ik rijd naar Mallawi waar ik eerst nog met de hulp van de chauffeur een typische sponshanddoek met oranje en paarse kleuren koop voor slechts 2,5 p. In het hotel zijn geen handdoeken en die heb ik niet bij. In een Arabisch restaurant eet ik voor het eerst een groenteslaatje dat wel wat gepeperd was, maar toch heerlijk. Op mijn kamer heb ik geen elektriciteit. Die zou er komen om 18.00 uur.

(---)

Toevoeging 2017 - foto's stele B (digitaal, resized 1440 x 1080 pixels) - reis 2010 (19/02)

(---)

Toevoeging 2017 - bijkomende foto's 'graf Isidora'

21 FEBRUARI - AMARNAGRAVEN

(---)

Om 7.25 uur vertrek ik met een servicetaxi. De chauffeur blijft echter aan een druk kruispunt (brug) een half uur wachten op bijkomende passagiers. Ik bekijk de voorbijgaande schoolkinderen die allemaal zeer net gekleed zijn in een soort uniform, vooral de meisjes. Het is het moment om enkele foto's te nemen. Ik krijg echter de toelating niet om enkele mannen die een waterpijp roken te fotograferen. Dit is frustrerend, maar dit moet men respecteren. (---) Een uur later ben ik aan de 'bac' en na een kwartier bereik ik de overkant waar een gids, met mij achteraan op zijn motorfiets, vertrekt naar het gidsenhuis (270) dat ik mij nog zeer goed herinner, waar hij wil thee zetten, maar er is er helaas geen meer.

Mijn eerste bezoek aan de noordelijke graven geldt het mooie Meryra graf (nr. 4) dat ik in 1988 ook heb bezocht. Ik neem er nog zeven foto's, na natuurlijk de 5 p te hebben betaald, waar foto 272 het bekende tafereel met de blinde zangers voorstelt. Een mooie tekening komt voor bij Prisse d'Avesnes in zijn *Monuments Egyptiens* (1847):

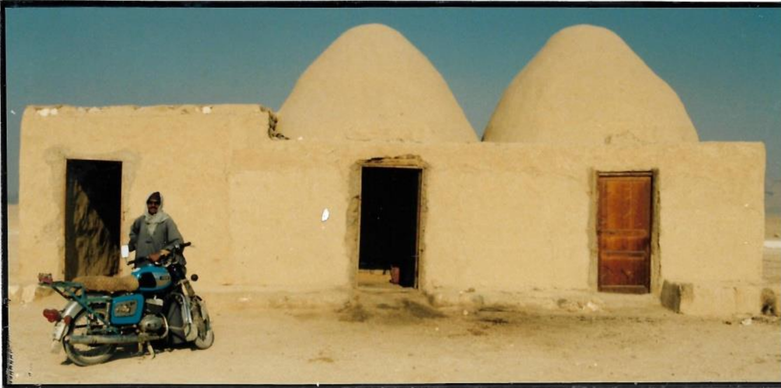
> 'Chœur de musiciens et chanteurs, dont les têtes rasés (sic) indiquent des personnages de la caste sacerdotale. Le type de ces figures est fort remarquable; on distingue surtout celles qui marquent la mesure en battant les mains. Jamais les Egyptiens n'ont présenté avec autant d'exactitude les traits de la face humaine, (...).'

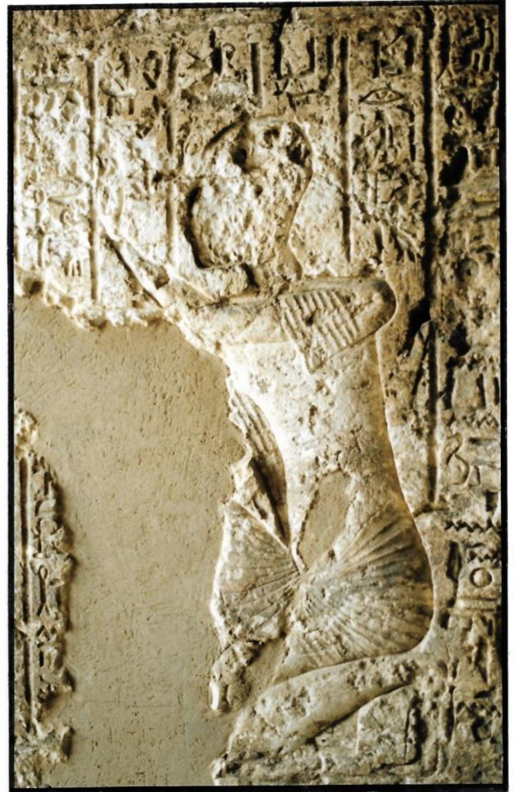
Davies vindt het ook zeer mooi [4, I, p. 311]:

> 'The group is in all respects the chef d'oeuvre of the necropolis, each face and skull being distinct in outline and full of character.'

Zijn tekening van het tafereel is nauwkeurig en juister dan die van Prisse d'Avesnes die hij toch wel prijst.

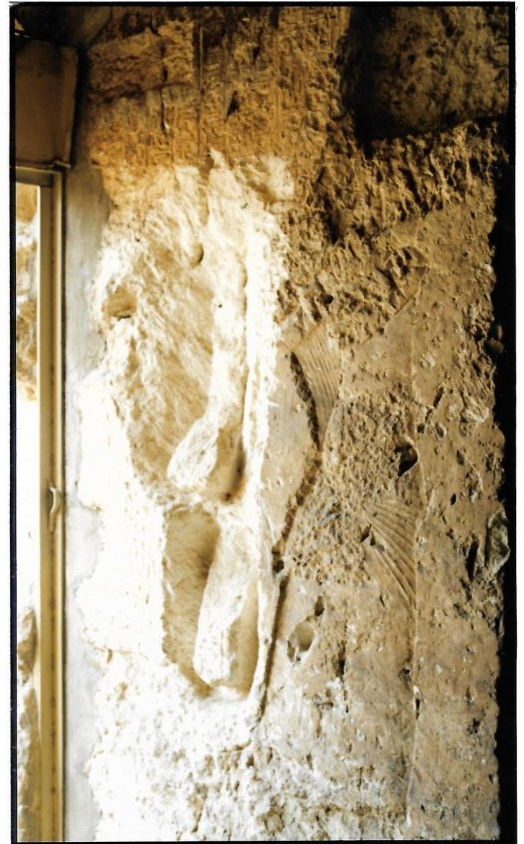
270 - 275

Het tweede graf wordt dit van Panehesy (nr. 6), het meest zuidelijke van de noordelijke graven. Het is nagenoeg op dezelfde manier gebouwd als dit van Meryra. De Kopten hebben het gebruikt als kerk en hebben er ook een nis in gebouwd. Panehesy was een hofdienaar van Aton. Op het bovenste deel aan beide zijden van de ingang komt de koninklijke familie voor in aanbidding van de zonneschijf. Foto 271 toont het middelste deel waar uiterst rechts een zuster van Nefertiti, mogelijk Mutnedjemet, afgebeeld staat, gevolgd door twee vrouwelijke dwergen, twee schaduwdragers, vier waaierdragers en drie nurses. Het onderste tafereel aan beide zijden van de ingang stelt Panehesy biddende tot Re-Harakhti voor (271). De gerestaureerde beschadiging is van recente datum.

Er zijn hier nog twee graven te bezoeken. Eerst dit van een andere Meryra die 'Meryra II' wordt genoemd (graf nr. 2) die 1300 m noordelijker ligt. Het wordt een mooie wandeling langs de bergwand met links de Amarna vlakte. Meryra II was het hoofd van de huishouding van Nefertiti. Er is ook de typische balkonscène waarop Echnaton de eigenaar van het graf beloont. Nog een zeer bijzonder tafereel is dit waar Nefertiti met behulp van een zeef drank schenkt aan Echnaton. De reliëfs zijn echter niet erg duidelijk. Achteraan in een nis is er nog zijn beeld met op de muur achter hem tekeningen van zijn grafmeubilair. Een voorbeeld van de vernietiging aangebracht door dieven op het einde van de vorige eeuw is te zien op foto 271. Misschien was het gewone vernielzucht, want de weggehakte tekst bestond alleen uit hiërogliefen.

Er juist naast ligt het graf van Huya (nr. 1), hofmeester van koningin Tyi (vrouw van Amenhotep III). Het graf werd nog niet gerestaureerd. Het bevat zeer interessante scènes, vooral met de betrekking tot de relatie van Echnaton met zijn moeder. Het plafond is mooi gedecoreerd met geometrische figuren. Aan de linkerzijde in de grote hall zitten koning en koningin op een draagbaar met naast hen een mooie leeuw. Nefertiti omarmt Echnaton. Davies legt dit gebaar uit alsof dit zou waardigheid verstrekken aan de echtgenoot. Ik heb dit ook beschreven bij Meryra (p. 45). Het komt mij eerder voor als een teken van tederheid.

Er is ook een balkonscène te zien, achteraan rechts, waar Huya wordt beloond. Per toeval (ofwel heeft mijn gids er mij opmerkzaam op gemaakt?) zie ik ook een klein meesterwerk (275). Het stelt de beeldhouwer Yuti (Davies schrijft: 'Auta') in zijn werkplaats voor die een beeld maakt van Baketaten, een dochter van Tyi. Rechts ter hoogte van de navel zien wij de hiëroglief G29, die een jabiroe-vogel voorstelt en fonetisch 'ba' betekent. Het gefotografeerde deel is in werkelijkheid slechts 13 cm hoog! Rechts van het hoofd van Yuti (dat gewild tweemaal zo groot is afgebeeld), staat zijn naam in hiërogliefen. Uiterst links zijn er nog twee beeldhouwers aan het werk: de bovenste maakt een meubelpoot en de onderste een hoofd. Ik zie ook een gele salamander zitten op de wand. Het diertje heeft aan zijn voorpoten drie tenen.

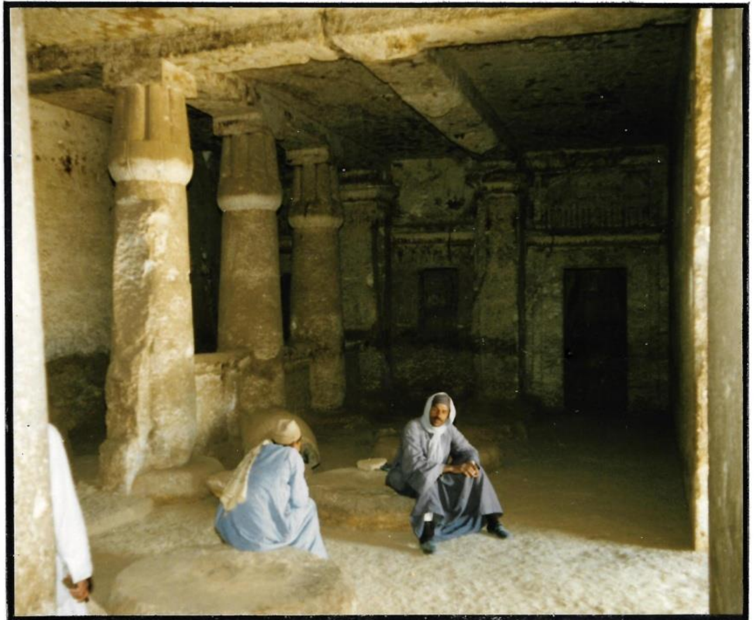
Om 10.45 uur is het bezoek er afgelopen en wij vertrekken terug naar het gidsenhuis waar nu wel thee gedronken wordt en de vriend van de gids een waterpijp rookt. We moeten nu naar de zuidelijke graven waar ik slechts het graf van Ay (nr. 25) heb gezien tijdens mijn vorige reis. In Et-Till kan ik nog een foto nemen van een mooi beschilderde voorgevel en dan kom ik in het huis van mijn gids terecht. Ik heb batterijen nodig die een broer van hem gaat halen. Ik krijg een coca (Pepsi). De gids krijgt van zijn vrouw enkele gedroogde dadels mee waarvan hij mij er enkele geeft. Zij zijn hard maar lekker.

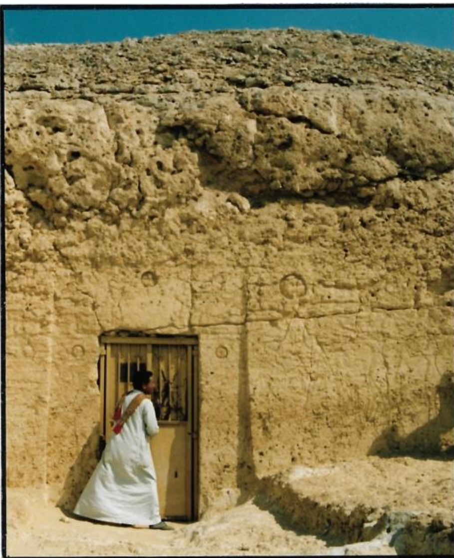
276 - 281

Om 11.40 uur zijn wij aan de zuidelijke graven waar we beginnen met het graf van Rames (nr. 2). Het is zeer klein, alleen de ingang en de nis zijn afgewerkt. De naam van zijn vrouw is Nebtant en verschillend van de vrouw van de vizier Ramose (graf 57 in Luxor). Rames zou hofmeester zijn geweest bij Echnaton. In de nis zit de vrouw rechts van Rames (276) en heeft haar arm om zijn middel. De pruiken van beiden zijn prachtig afgewerkt.

Het volgende graf is eveneens klein. Het is namelijk dit van de koninklijke schrijver Apy (nr. 10) dat ik absoluut wilde bezoeken, omdat links in de ingang er een prachtig tafereel is waarop de koninklijke familie offert aan Aton. Die offering is speciaal omdat hier Aton cartouches worden geofferd (277) en ik daar een bijzondere interesse voor heb. De tekst van beide cartouches zou, volgens eminente egyptologen, slechts uit een enkele zin bestaan, met andere woorden doorlopen van de ene cartouche in de andere. Daar heb ik wel moeite mee. Ik zou er graag twee afzonderlijke cartouches in zien zoals voor de koningen. Ook de heer Peter Dils, een jonge egyptoloog, beweert dat de beide cartouches als een geheel moeten worden beschouwd. Zijn uitleg (zie pp. 211-212) is uitermate interessant. Deze bijzondere cartouches worden ook nog de 'didactische' cartouches van Aton genoemd. Davies schrijft er het volgende over [4, I, p. 9]:

> 'The adoption of a cartouche for the god is a new departure of Akhenaten, with the idea, perhaps, of emphasizing the personality of the sun-god, which close association with the visible orb might tend to depreciate. The artificiality of the device is seen in the adoption of two cartouches to hold one designation, and this an appellation that had been only regarded as an appropriate epithet BFore Akhenaten made it the supreme name, and divided it between two cartouches.'

De Aton cartouches bij Apy zijn van de eerste reeks (vóór het jaar 9). Hart [36, p. 44] beschrijft de twee reeksen:

- 'First cartouche = Live Re-Harakhti rejoicing on the Horizon.
  Sec. cartouche = In his name as Shu who is in Aten.'

- 'First cartouche = Re lives, ruler of the Horizon rejoicing in the horizon.
  Sec. cartouche = In his name as Re, the father, who has returned as Aten.'

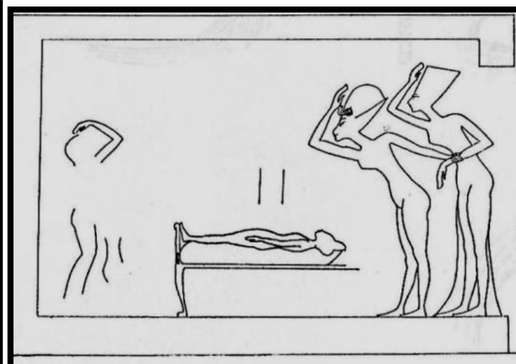
Ik zou de tekst liever als volgt zien: 'De eeuwig levende Re (of Re-Harakhti), die vol van vreugde is in (aan) de horizon.' Het is de tweede cartouche die een probleem stelt. Hij begint namelijk met de hiëroglief 'm' die een voorzetsel kan zijn met de mogelijke betekenissen van: 'in', 'zoals' en 'in de hoedanigheid van'. Die eerste 'm' zie ik daar geplaatst als accentuering, maar vooral als esthetisch element, dus niet te lezen. Vermits de term 'zijn naam' (= rn.f) erin voorkomt zou ik die naamcartouche vertalen als volgt: 'Zijn naam is het licht (of 'Re, de vader') die zich vertoont als de zonneschijf.' Er schijnt echter niemand mijn idee te bevestigen en is de eerste 'm' toch het voorzetsel 'in'! Om deze discussie te beëindigen, nog Davies [4, II, p. 15]:

> 'The two determinatives (God and King) apply to the two cartouches; *the sign of the god to the first, that of the ruler to the second*. (...) It may be observed that this recurring laudation of the two natures of the father-god, along with the divine human son, and not omitting the highest female power, is a strange anticipation of Christian Trinitarian worship in its most popular form, and suggests that *the faith of Akhenaten was much more than a personal eccentricity or a freak in religious thought.*' (mijn cursivering)

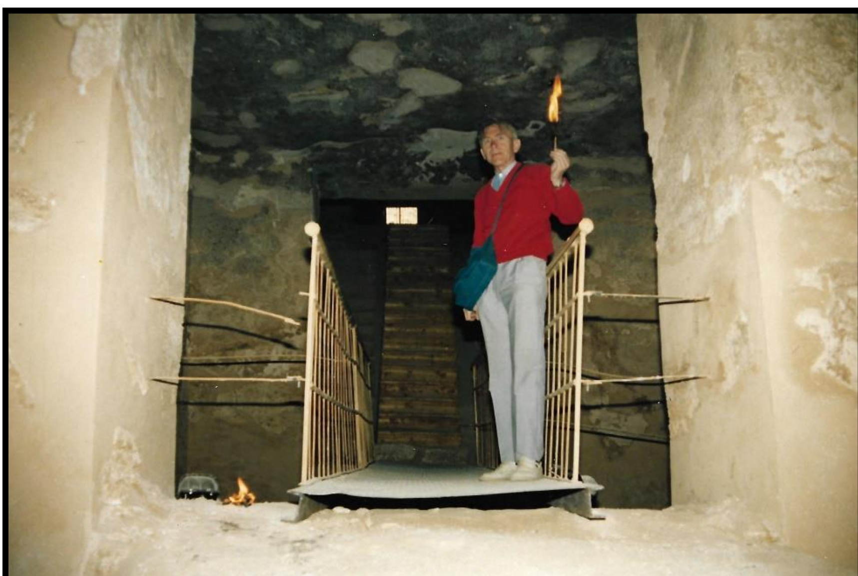
Davies gaat toch ook een beetje in mijn richting ('the ruler to the second'). Ik weet wel dat de eerste beschrijving van Aton uit slechts een lijn bestond en toen die betekenis had. Door dit later in twee cartouches te schrijven kan de bedoeling zijn geweest de Aton ook voor te stellen als een koning met de bijbehorende cartouches. Zie in dit verband het antwoord van de heer P. Dils over de Aton-cartouches op pp. 211-212.

282 - 289

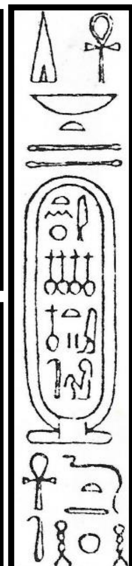

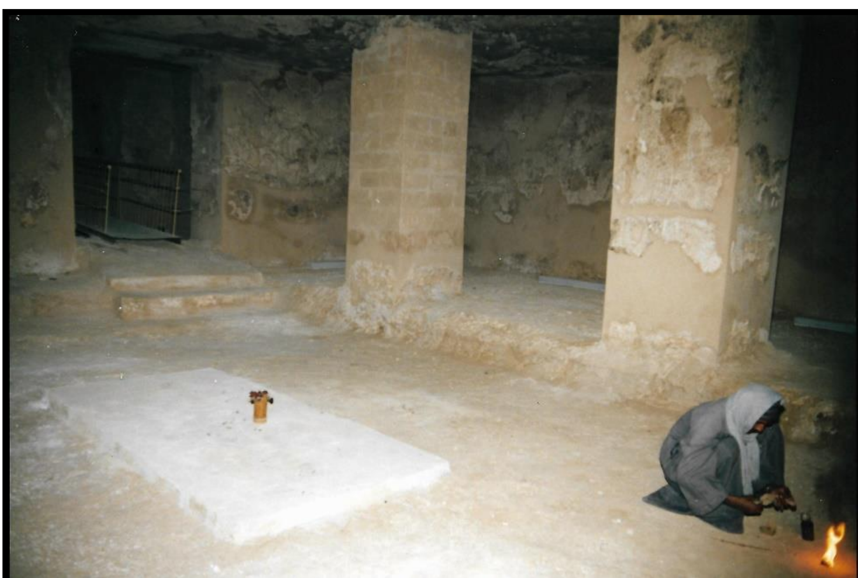

Ik kom weer terug op de foto 277. Davies beweert dat dit de best bewaarde portretten zijn van het echtpaar. Het votiefstuk van de koning wordt vastgehouden door zijn oudste dochters (er zijn drie dochters met sistrum afgebeeld, onderaan rechts, niet op de foto). De koning offert voor zijn familie. Nefertiti offert voor zichzelf.

Uitermate tevreden verlaat ik dit graf en al wat ik nog kan zien is aardig meegenomen. We gaan naar dit van Mahu (nr. 9, zie plan op p. 186). Hij was het hoofd van de politie. Het is weeral geheel anders en een van de aantrekkelijkste van de hele necropolis. Er is een mooie stele en ook een schijndeur die volledig zijn versierd. Naast de stele is er een mooie tekening in inkt te zien van een strijdwagen met drie mannen. Het tafereel dat mij vooral intrigeert, is dit waarbij de koning en koningin en een dochter het paleis verlaten in een strijdwagen. Op de foto 278 zien we Echnaton en Nefertiti met de gezichten naar elkaar gekeerd. Spijtig genoeg is een bijna dezelfde scène, (met de gezichten nog dichter bij elkaar!) na het bezoek van Davies, door dieven uitgekapt. Gelukkig heeft Davies de tekening en een foto van gepubliceerd! Ik noem mijn foto 'de kus' hoewel zij wel een beetje ver van elkaar verwijderd zijn. Christiane Desroches-Noblecourt spreekt van 'omhelzing'. De paarden van de strijdwagens zijn prachtig getekend.

Na Mahu wordt het Tutu (uit te spreken als 'Toetoe': ik houd de Engelse schrijfwijze van Davies aan) (nr. 8). Hij was diplomaat aan het hof. Foto 279 laat de gids en de bewaker zien terwijl ze op mij zitten te wachten. Rechts is de ingang. Het graf heeft veel te leiden gehad van de vernieling in 1890. Het oppervlak van de wanden is sterk verweerd en dat is vooral te wijten aan de vleermuizen. Davies schrijft [4, VI, p. 10]:

> 'This is due to the countless bats that infest the tomb and make their presence known to the nose as unpleasantly to the eye (when working here I cleared the tomb of them in an hour or two by a massacre of about thousand victims - a good proof how easily the pests could be kept down or exterminated).'

De taak van een egyptoloog kan nog eens wat anders zijn dan opgraven! Misschien is dit de reden waarom de graven allemaal met volle deuren zijn afgesloten? Na Tutu kom ik bij Parennefer (nr. 7) het meest noordelijke graf van de zuidelijke groep. Het is nu al 12.35 uur. Het is ook erg beschadigd. Van groot belang is hier de voorgevel (280), waar men nog duidelijk de Aton schijven kan zien. De koninklijke familie gevolgd door Benretmut (Mutnedjemet?), een zuster van Nefertiti, aanbidden de zonneschijf links en rechts van de ingang. Binnenin is er weer een typische balkonscène met veel sporen van kleuren.

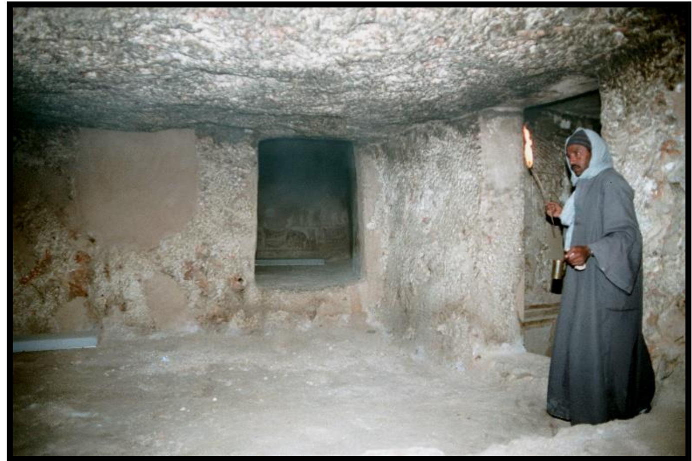
De bewaker wil me nog het graf nr. 14 (zie plan) van May tonen. Ik zeg niet neen! Het is een betrekkelijk groot graf. May had talrijke functies, waaronder koninklijke schrijver en waaierdrager. Uit de tekst aan de ingang haal ik het volgende uit Davies [4, V, p. 4]:

> 'I was a man of low origin both on my father's and on my mother's side, but the Prince established me. He caused me to grow, (...).'

Op het tafereel aan de ingang staat weer een zonaanbidding van de koninklijke familie met Mutbenret (sic) (Mutnedjemet?) voor een altaar. Davies schrijft Mutbenret ofwel Benretmut. Veel egyptologen nemen aan dat zij Mutnedjemet is, de vrouw van Horemheb. W. Helck beweert echter dat, hoewel de namen praktisch dezelfde zijn er een duidelijk verschil is (zie CdE 96, 1933, pp. 251-253).

Toevoeging 2017 - nog foto's graf Echnaton (reis 1990)

Eigen digitale foto (detail) van onderste register zaal A, wand F (18/02/2010)

Onderaan het altaar neem ik een detailfoto van de cartouches (281). De Aton cartouches zijn van de eerste reeks (vóór het jaar 9). Van links naar rechts hebben we eerst de kroningscartouche (prenomen) van Echnaton, die we lezen als: *Nfr-hprw-R' W'-n-R* (Martin). De drie streepjes die het meervoud aanduiden van *hpr*, staan niet naast elkaar, maar twee boven en één onder. Betekenis: 'Mooi zijn de verschijningsvormen van Re'. Zijn naamcartouche (nomen) die volgt wordt mooi uitgelegd in het prachtig werkje van Jean Capart [37, p. 62-63]. Er staat geschreven: *3h-n-Itn*. Het teken *'3h'* is de ibis comata, een vogel met een briljante pluimage, vandaar de betekenis van 'schitterend'. Het cirkeltje is de hiëroglief *Aa1* of *'h'*, hier gebruikt als verdubbeling van de *'h'* in *'3h'* en wordt door de egyptologen niet geschreven, zie Zauzich [6, p. 93]. Capart vertaalt de naam als: 'L'utile, le briljant serviteur d'Aton'. Davies: 'The glorified one of the Aten'. De cartouche van Nefertiti rechts (zie ook 288), wordt zo gelezen: *Nfr-nfrw-Itn Nfrt-iity* (Martin). Davies vertaalt het als volgt: 'Beautiful are the beauties of Aten. A beautiful woman comes.'

De reliëfs in het graf zijn in slechte staat. Binnenin zien we nog een inkttekening, waar koninklijke boten aan de kade liggen. Er staan ook nog enkele zuilen. (---)

Om één uur is het bezoek gedaan en ik rij met de gids naar zijn huis waar hij mij uitnodigt voor het middageten. Na mijn schoenen te hebben uitgetrokken mag ik op de grondmat zitten aan een lage tafel waar in het midden een grote schotel met kwark staat. Met behulp van twee stukjes brood, afgebroken van een grote platte gedroogde pannenkoek neem ik een beetje kwark. Het smaakt goed. Er zijn ook nog roereieren. De gids vertelt mij dat het graf van Echnaton ook te bezoeken is. Dat is dan een buitenkans waar ik niet op gerekend had! Ik zou zelf kunnen het graf van de grote ketterkoning kunnen bezoeken dat tot nog toe steeds voor de toeristen gesloten was!

Rond twee uur zijn we aan het begin van de koninklijke wadi. Onderweg komen we de twee wachten te paard tegen die tegen een fooi mijn gids de sleutel van het graf geven. De weg is steeds even zandig wat ons verplicht van regelmatig van de motorfiets af te stappen en hardere grond te zoeken. Na aankomst aan het graf (nr. 26, zie plan op p. 186) komen we voor een probleem te staan. Er is geen elektrische verlichting en mijn zaklamp doet het niet meer. Mijn gids die waarschijnlijk die situatie gewoon is, neemt een leeg conservenblik dat hij vult met petroleum uit het theevuurtje van de wachten. Hij zorgt voor enkele twijgen en vodden en hiermee gewapend dalen we in het graf af.

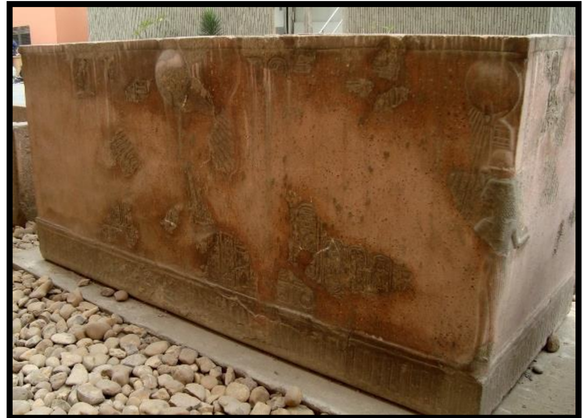
Mijn eerste indruk is dat het heel groot en stoffig is. Het is echter zeer goed gerestaureerd. Ongeveer halverwege is er rechts een opening naar het lokaal A waar ik op een wand opvliegende eenden zie en de Atonschijf met haar stralen. Het is er donker en het fotograferen is niet eenvoudig, in het bijzonder de scherpstelling. Toch neem ik foto's van alles dat ik kan onderscheiden. Ik zie er een mooi vrouwenlichaam (284) waarvan ik denk dat ik mogelijk de scène ontdekt heb, die ik zoek (zie verder). Na bestudering blijkt het een deel te zijn van de normale aanbidding van de zon door de koninklijke familie. Het is wel een van de mooiste taferelen die er te fotograferen zijn.

In het volgende lokaal (B) zijn geen specifieke taferelen maar wel in het derde lokaal (C), die de begrafeniskamer van Meketaten (tweede dochter van Echnaton) was. De wanden werden ernstig vernield in 1934. Gelukkig zijn er vroegere beschrijvingen, tekeningen en foto's van. Er is toch nog wat te zien. Hier en daar zijn er stukken van een tekening te herkennen. Het is echter na bestudering thuis dat ik kan bekijken wat ik moest gezien hebben! Ik fotografeer een groot gedeelte van de begrafenisscène, die een volledige wand van 2 x 4 m bekleedt. Voor de studie van het graf heb ik vooral de beschrijvingen van Bouriant [39] en van professor G.T. Martin [40] geraadpleegd.

In dit graf is er in kamer A een tafereel dat ik zeker wil zien. Het is ook een begrafenisscène (282, 283). De tekening (283) (detail) komt veel voor (o.a. in de *Cantecleer* kunstreisgids).

Toevoeging 2017 - sarcofaag Echnaton (2011), zegelring Nefertiti (Edingburgh 2013), cartouche Nefertiti (Bodrum 2014), canope Kiya (?) (New York 2012)

Zij is afkomstig uit het werk van Bouriant [39] van 1903. De tekening is lichtjes geïdealiseerd en esthetischer dan de veel juistere tekening van professor G.T. Martin [40, 11, pl. 58] van 1989, afgebeeld op p. 214, waarvoor ik de toelating heb gekregen voor reproductie.

De scène bevindt zich in kamer A naast de ingang uit de gang, op de linker zijwand en meet 2,6 x 1,8 m. Bouriant denkt - en hij heeft misschien wel gelijk - dat het een herhaling is van het tafereel in kamer C, dus van de begrafenis van Meketaten. Graag haal ik hier een stukje aangrijpende tekst van hem aan [39, p. 20]:

> 'Est-il rien de plus vrai et de plus inattendu gue ce geste d'Aménothès (= Echnaton) qui, dans sa douleur, serre le bras de Nefertiti? (...)'
>
> 'Et celle-ci qu'on prend à bras le corps pour l'empêcher de s'élancer dans la chambre ou meurt la petite princesse, (...)'

Martin denkt er anders over [40, 11, p. 37-40]. Volgens hem is de scène in kamer A geen herhaling van het gebeuren in kamer C maar ook een koninklijke geboorte en begrafenis van de moeder. Volgens hem kan het Kiya zijn, een bijvrouw van Echnaton die misschien op dit moment Toetanchamon gebaard heeft, ofwel de oudste dochter van Echnaton (Meritaten). Ik weet niet wat ik er moet van denken! Het eenvoudigste ware aan te nemen dat het inderdaad een herhaling is van de scène in kamer C. Daar ik echter een zeer hoge dunk heb van het werk van Martin, wil ik dit wel zien als een nieuwe scène. Ik zou Meritaten verkiezen boven Kiya, wegens de intimiteit van de scène. Volgens sommige egyptologen zou Meritaten nog geleefd hebben na het overlijden van Nefertiti (mogelijk in het jaar 14). (Toevoeging 2017: de naam van Nefertiti werd nog gevonden in een steengroeve in het jaar 16!). Zie o.a. W. Helck in CdE 88 (1969). Daar Nefertiti hier naast Echnaton staat afgebeeld is de kandidatuur van Meritaten twijfelachtig. Martin vermeldt Baketaten niet, hoewel ik haar wel als kandidate zie vermits zij toch ook tot de naaste familie behoort. Spijtig dat de andere dochters te jong waren om een kind te baren, want het zou logisch geweest zijn als het een kind van Echnaton was!

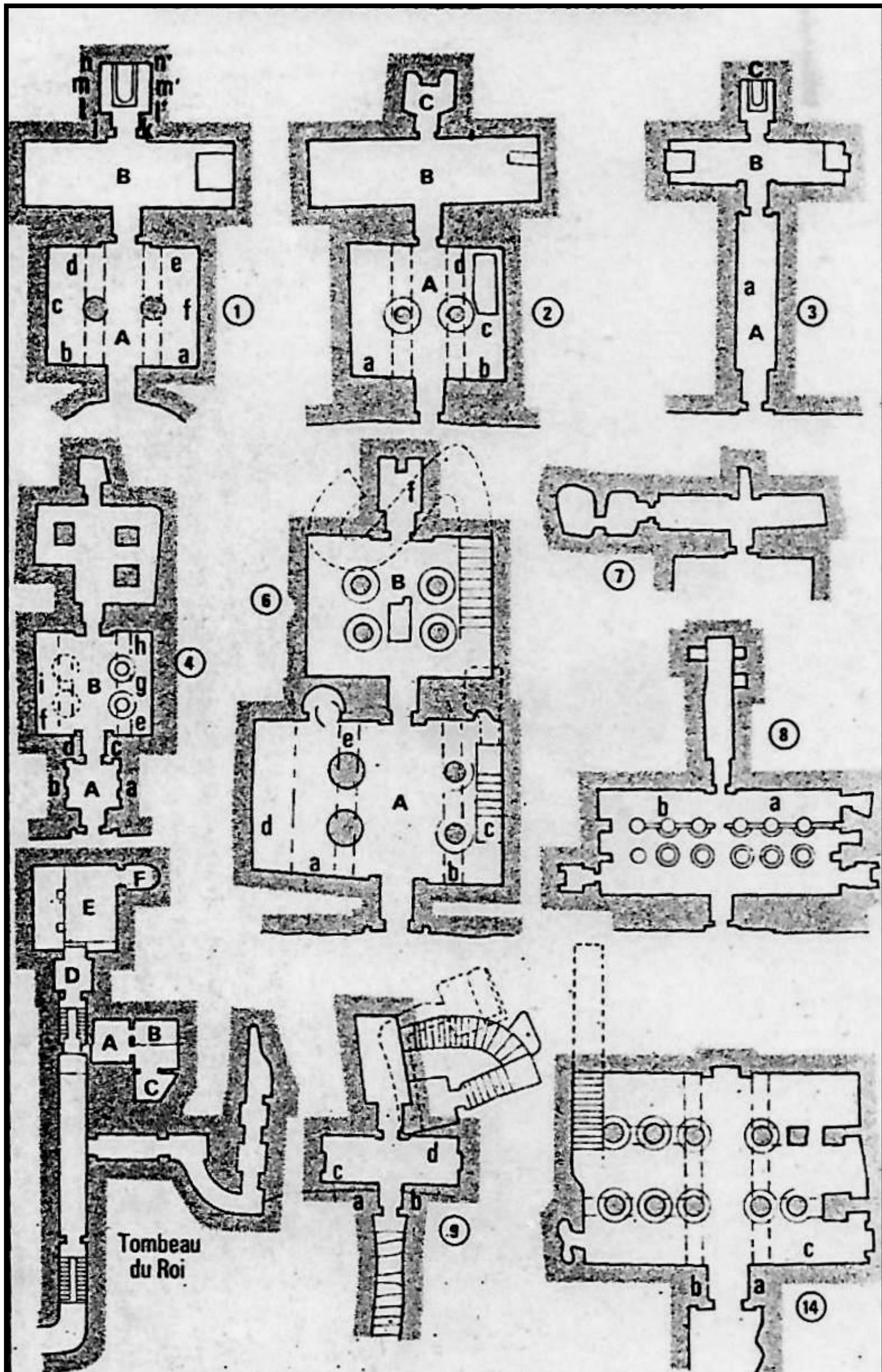
In die kamer A zie ik inderdaad enkele figuren die ik fotografeer zonder te weten dat het die scène is (282). Op de foto heb ik gelukkig het gedeelte waarbij Echnaton de arm van Nefertiti vasthoudt! IK zie zelfs duidelijk zijn vingers! Van het onderste register heb ik slechts de kronen van het echtpaar en niet het lichaampje op het sterfbed. Normaal had ik dit zeker ook gefotografeerd, indien ik het had gezien. (Toevoeging 2017: gefotografeerd in 2010, zie onderste foto op p. 182).

Het bovenste tafereel is duidelijk een geboorte en onderaan de begrafenis, terwijl het tafereel in kamer C beide gebeurtenissen in één scène brengt. Martin zegt het volgende [40, 11, p. 38]:

> 'Apart from the mourning scenes carved elsewhere in the tomb (...) the relief is unparalleled in the royal iconography of Ancient Egypt. (...) The scenes carved in the Royal Tomb are even more 'intimate' than those showing the royal family in the private tombs at Akhetaten.'

Ik ben nu terug in de lange gang en kom na over de put (D) te zijn gegaan, in de koninklijke grafkamer E (10 x 10 m) (286). Een ontroerend tafereel: op de plint waarop de sarcofaag stond, staan enkele verdroogde bloemen in een geroest conservenblik! Een nooit te vergeten moment! Aangrijpender dan de mooiste rozen in een kristallen vaas! Ik fotografeer er alle tekeningen en laat ook een foto van mij nemen op de loopbrug (285) boven de put. In het midden van de foto ziet men de uitgang. Op een zeker moment van de dag schijnt de zon tot in het midden van de grafkamer. De totale lengte van het graf meet 45 m.

Amarna-graven - tekeningen naar Norman de Garis Davies

In zijn eerste deel over het graf toont Martin aan dat Echnaton er wel degelijk is begraven. Er zijn ook sporen gevonden van de sarcofaag van Meketaten. Over een derde persoon (kamer A) spreekt hij niet. De mummies van Meketaten en eventueel die van de derde persoon zouden vóór de vernieling van het graf door getrouwen van Echnaton naar Thebe kunnen zijn overgebracht. Op mijn vraag waar de gereconstrueerde sarcofaag zich nu bevindt, antwoordde professor Martin mij het volgende in zijn brief van 3 maart 1988:

> 'The reconstructed coffin of Akhenaten is in store in (I believe) the garden of the Cairo Museum, but is not on view to visitors.
> I worked in the Amarna necropolis in 1984 and my volume (with Aly-el-Khouly) is just published here in Egypt, but not yet priced or for sale:
> A. el-Khouly & G.T. Martin, Excavations in the Royal Necropolis at 'El-Amarna, 1984 (Cairo, 1987).
> I did some work in the Royal Tomb in 1986, but only for a few days to 'tie up some loose ends' for my second volume on the tomb.'

Tijdens mijn terugkeer gaan we nog door een rij van zes onversierde kamers, rechts van de ingang van het graf (zie p. 186). Volgens Martin moesten deze kamers dienen voor de begrafenis van Nefertiti. Zij zijn niet afgewerkt maar toch indrukwekkend genoeg om te bezoeken.

In de omgeving van het graf werden er in 1880 juwelen gevonden, waaronder twee zegelringen van Nefertiti. Een ervan bevindt zich nu in het Royal Scottish Museum van Edingburgh (287). Zie ook mijn foto van die ring (verticaal geplaatst) op 30/08/13 tijdens een bezoek aan dit museum, op p. 184. De tweede zegelring werd in 1913 ontvreemd. In het Louvre fotografeerde ik eveneens een zegelring (289) van Nefertiti. Op mijn schrijven aan het Louvre om uitleg qua vindplaats en datum kwam geen antwoord. Eerst dacht ik dat dit de gestolen ring was, maar in de ESKE vond ik dat Legrain een gouden ring van Nefertiti heeft gevonden in de favissa van Karnak in 1904. Vermoedelijk is het die ring. Nog in verband met de cartouche van Nefertiti kon ik op 3/06/2014 een gouden scarabee, ontdekt in een scheepswrak in 1982, fotograferen in het Archeologisch Museum van Bodrum (Turkije), zie p. 184 onder midden.

Om 15.10 uur is het bezoek afgelopen en we rijden naar het gidsenhuis waar ik mijn gids betaal. (---)

Hij voert mij terug naar de overzet waar ik de 'bac' neem voor 0,25 p. Om 17.10 uur ben ik in het Semi-Ramis hotel om mijn bagage op te halen en twintig minuten later reis ik met taxistop voor 1 p naar het 47 km noordelijker gelegen Minya. Ik zoek er mijn vroeger hotel op dat nu volledig gemoderniseerd is. (---)

22 FEBRUARI - BENI HASSAN - ZAWYET EL-AMWAT

(---)

Vooraleer naar Beni Hassan te vertrekken bezoek ik het nieuwe Egyptisch museum in Minya. Het ligt dicht bij de corniche, naast het toeristenbureau. Ik ben er al vóór acht uur (290) en het is nog niet open. Om 8.45 uur kan ik binnengaan. Ik krijg te horen dat het nog niet officieel geopend is, maar na aandringen kan ik toch één zaal bezoeken waar nog alles wanordelijk door elkaar ligt. Ik zie er enkele houten sarcofagen uit het Middenrijk en talrijke oesjabti's. In een glazen kast zie ik enkele hoofden van dochters van Echnaton! Daar moet ik zeker enkele foto's van nemen! Wat een buitenkans! Terwijl ik aanstalten maak om te fotograferen zegt men mij dat dit niet toegelaten is. Terug naar de directeur, die mij de toelating geeft. Nadat ik de foto's genomen heb, ga ik hem bedanken. Hij zegt mij dat het kopieën zijn van beelden uit het Caïro museum! Ik heb toch de opwinding beleefd een moment te hebben gedacht dat ik iets nieuws had ontdekt zoals in het museum van Mallawi twee jaar geleden!

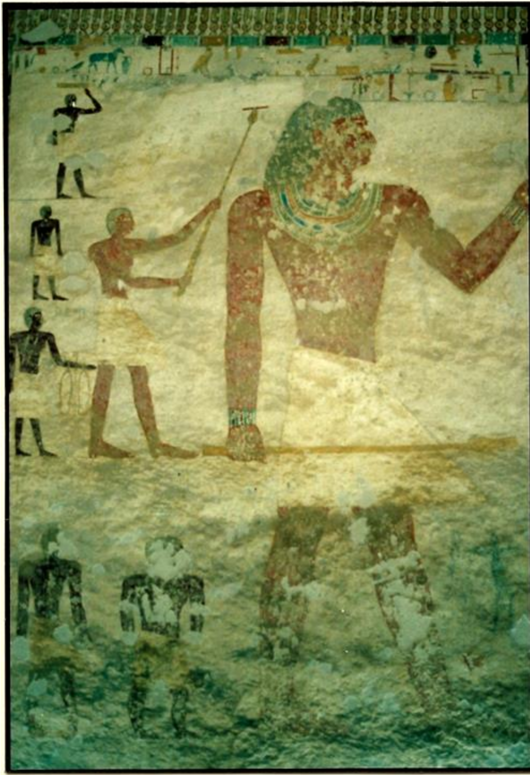
Om 9.10 uur neem ik een taxi naar Beni Hassan. Rond tien uur kan ik de boot nemen naar de overzijde. Het wordt een mooie en lange overtocht. Dan nog met het minibusje rijden naar de graven. Langs een trap komen we op een weg waar langs de linkerkant tegen de bergwand de graven uit het Middenrijk (11e, 12e dynastie, ca. 2000 v.Chr.) zich bevinden. Dit was ook een bloeiperiode voor de Egyptische kunst.

Het eerste te bezoeken graf is dit van gouwvorst Cheti (nr. 17) van de 16e Oryx gouw. Van de zes kolommen zijn er nog twee over. Het fotograferen is toegelaten mits het betalen van de traditionele 5 p. (---)

De graven van Beni Hassan zijn vooral bekend voor de worstelscènes (292). Zoals het geschreven staat in de *Cantecleer* reisgids:

> '(...) volgen de bewegingen op de registers en stadia elkaar op, zo levendig dat men ze met hun speelse gebaren, lichte stappen, zwaaiende en tillende gebaren en worpen als het ware hoort kreunen en hijgen!'

290 - 295

Op de rechtermuur staat naast een nis Cheti afgebeeld (291) met juist achter hem zijn sandalendrager en twee dwergen rechtsonder. Volgens *De Nijl* reisgids is dit voor de leek het minst interessantste graf.

Vervolgens bezoek ik het graf van Chnoemhotep (nr. 3). Naast de nis achteraan komen twee mooie taferelen voor waarbij de nomarch staat afgebeeld op een boot in een jachtscène. Links van de ingang van de nis zit Chnoemhotep op zijn troon (293). Boven de nis komt de heel bekende scène voor waar Chnoemhotep met een net vogels vangt. Er wordt ook nog aan visvangst gedaan (295). Zeer bekend is ook de Semietenkaravaan (294) waarbij er in het midden een Semiet met een oryx-antilope aankomt. Alleen dit deel werd gerestaureerd door Nina M. Davies en de kleuren zijn nog prachtig. Kleurenfoto in *Vandersleyen* [41].

Het noordelijkst gelegen graf is dit van Amenemhat (nr. 2), daterende uit de tijd van Sesostris I. De nis achteraan (296) bevat de rest van drie beelden met op de zijwand links, op een harp spelende vrouwen. Er komen tevens mooie worstelscènes voor en typisch bemande Nijlschepen op de wand rechts van de nis (297).

Terug buiten zie ik verder in het noorden een grote moslembegraafplaats (kleurenfoto in *De Nijl* reisgids op p. 130). Volgens de *Arthaud* reisgids zou dit Zawyet el-Amwat zijn. Dit is echter verkeerd. Volgens *De Nijl* is het de begraafplaats van el-Diyada.

Er is nog één graf te bezoeken, namelijk dit van Baket (nr. 15), die de vader was van Cheti. Behalve voor de worstelscènes is het graf vooral bekend voor zijn kinderspelen. We zien er jongens en meisjes bij een kringspel (tekening in de *Cantecleer* reisgids). Het mooiste vind ik echter het tafereel van het balspel waar twee meisjes, gezeten op de rug van twee andere meisjes, elkaar ballen toewerpen (299). Een zeer mooie tekening van dit tafereel komt voor bij *Vandersleyen* [41, fig. 246]. Ook de grote naturist Frédéric Cailliaud heeft deze scène reeds getekend in 1816. De vrouwenfiguren zijn in het geel afgebeeld; de mannen in het donkerbruin [46, p. 259].

Normaal zou ik nu nog de Speos Artemidos uit de tijd van Hatchepsoet bezoeken, maar het wordt mij afgeraden omdat het volgens een 'gids' te ver is en de moeite niet loont. Ik denk echter niet meer voldoende tijd over te hebben voor mijn tweede deel van de dag en dat is namelijk de grote Islamitische begraafplaats Zawyet el-Amwat en zie af van mijn bezoek aan de Speos.

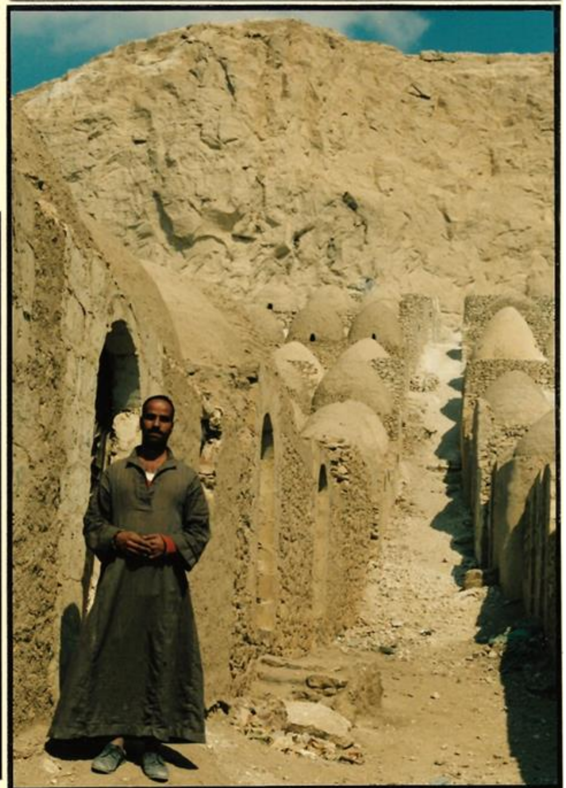
Om 12.20 uur zit ik terug op de boot naar de overzijde. Bijna aangekomen kan ik een mooie foto nemen van een andere overzetboot die aan de kade ligt te wachten op passagiers (298). Bovenaan links is er een cafetaria. Mijn chauffeur is er nog steeds en rijdt de 20 km terug naar Minya. Daar de brug over en nog 7 km in zuidelijke richting. We rijden eerst voorbij een Koptisch kerkhof, want in Minya zijn veel Kopten. De chauffeur haalt een vriend op, een Kopt, die als gids zal optreden. Het grote islamitische kerkhof strekt zich uit over enkele km en is vele honderden meters breed. Het meest opvallend is dat vrijwel over ieder graf een mausoleum is opgetrokken van tichelsteen, vaak met kantelen op de muren en door één of meer koepels gedekt.

Met mijn gids doorloop ik een straat (300) die op het einde moeilijk te beklimmen is vanwege de steenslag. Bovenaan heb je een mooi uitzicht over de koepels 'zover het oog reikt' (301). We zoeken ook nog in de nabijheid een Koptische kerk waar een mis bezig is. Ik durf geen foto's nemen om niet te storen.

296 - 301

Om 13.45 uur wordt ik in de woning van mijn gids uitgenodigd om thee te drinken. Hij komt ook aandraven met middageten dat ik weiger om hem geen last te berokkenen, maar ik had dat eigenlijk beter aanvaard. Er lopen geiten door de 'living-room'! Niet dat dit mij hindert, maar dit zijn we thuis toch niet gewoon! Als ik hem nadien een fooi wil geven weigert hij die en beweert dat hij dit volledig gratis doet. Ik zeg hem dat ik een paar foto's zal opsturen en hij geeft mij zijn adres.

Rond twee uur betaal ik mijn chauffeur, die zeer vriendelijk is en ga een restaurant opzoeken in Minya. Weer een zeer lekker maal voor slechts 4 p! Er rest mij nog heel wat tijd voor het vertrek van de trein (ik had eigenlijk de Speos nog kunnen bezoeken!) die slechts om 17.22 uur vertrekt naar Caïro. Mijn treinkaartje eerste klas voor 11.20 p heb ik al en mijn plaats is gereserveerd. Ik maak nog een mooie wandeling langs de corniche. Het is uitstekend weer en ergens op een groot bord lees ik: 'Minya is the bride of Upper Egypt'.

(---)

23 FEBRUARI - ST.-CATHARINA KLOOSER - BLAUWE ROTSEN

Ik zit weer zeer vroeg aan de koffietafel en dit is nodig want ik moet voor zeven uur in de Mahata Sina (Sinai station) in de Abassisya wijk zijn. Met een taxi rijd ik naar het busstation, waar ik een foto wil maken dat mij echter verboden wordt. Inderdaad, in een station mag men niet fotograferen! Het buskaartje kost 20 p en een beetje na zeven vertrekken we. De muziek staat keihard en werkt op de zenuwen van mijn Amerikaanse buur die enkele keren de chauffeur er opmerkzaam op maakt.

Om 9.45 uur zijn wij aan het begin van de 2600 m lange tunnel onder het Suez kanaal (17 km ten noorden van Suez waarvan ik dus niets heb gezien). Er zijn nog 283 km af te leggen. Wat later zie ik voor het eerst de Rode Zee, wat voor mij weeral iets nieuws is. Onderweg is er behalve de woestijn niet veel te zien. Om 9.30 uur wordt halt gehouden aan een moderne reststop waar sandwiches en dranken te verkrijgen zijn. Het grote gebouw is aan het strand gelegen. De autobus (302) is zeer comfortabel.

We komen aan in het St.-Catharina dorp om 12.50 uur. Volgens de reisgidsen moest de reis acht uur duren. Ik ben aangenaam verrast, dat er nog zoveel tijd over is! In het dorp vind ik geen logement naar mijn smaak en trek dan maar naar het drie km verder gelegen klooster (op een hoogte van 1580 m). Om vijf uur kan ik maar een kamer krijgen, maar ik mag er wel mijn bagage laten voor 3 p. Dit is dan weer geregeld.

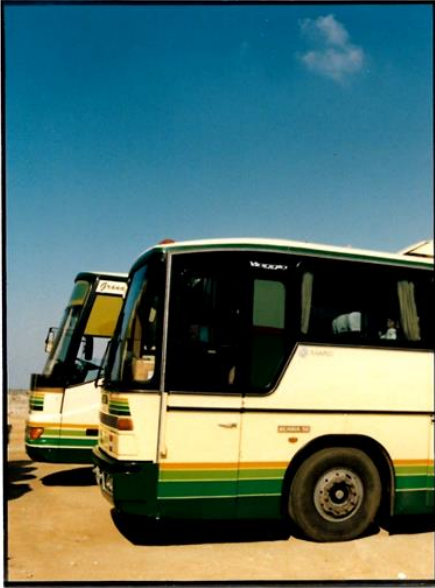
In de *Arthaud* reisgids [42, p. 210] had ik een mooi stukje gelezen over de 'Blauwe Sinaï', in het Engels: 'Sinai peace Junction'. Eerst enkele cijfers: 15 vierkante km beschilderde rotsen; 10 ton verf, duur 3 maanden. Het is een project van Jean Vérame en uitgevoerd in 1980.

Wat hij erover zegt:

> 'J'allais vers une espace, dont j'ignorais la texture, un espace hostile, la roche était déchiquetée par le sel, il y avait des serpents...
> Dans le Sinaï, j'ai conversé avec des bédouins et j'ai été frappé par leur croyance que la couleur bleue peut chasser le mauvais œil...
> De l'Art? Oui, puisque tout cela est inutile. Notre environnement est hérissé de signes; pants, pylônes, autoroutes, tous symboles du rentable, de l'utile. Non seulement, mes traces ne servent à rien, mais aussi je les abandonne, c' est cela aussi la liberté...
> L'acte de peindre les rochers en bleu, qui jusque-là ne renvoyait à rien, est devenu une action lourde d'histoire et de symboles.'

In het dorp vind ik een taxi en om 14.20 uur rijden we tien km ver tot we in een grote vlakte aankomen waar inderdaad hier en daar enkele rotsen in het blauw geschilderd zijn.

302 - 307

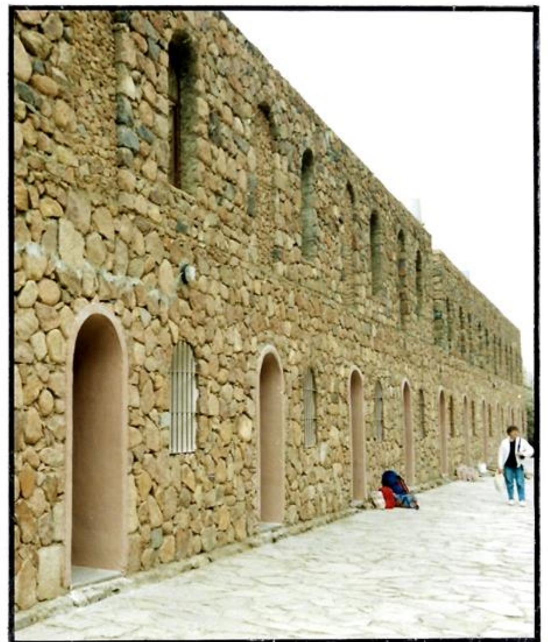

Ik laat mij fotograferen bij enkele rotsen (303, 304, 305). Er moet iemand bij om een idee te hebben hoe groot het allemaal wel is. Het zijn inderdaad bizarre vormen die de kunstenaar heeft uitgekozen. Ik houd er enkele zeer mooie kleurenfoto's aan over en vind het helemaal geen verloren uitstap. De zon speelt mij parten want somtijds verschuilt zij zich en dat heb ik liever niet voor de foto's. Dat ik in de woestijn zou gehinderd worden omdat er geen zon is, had ik nooit gedacht! (---)

Verder is er niets meer interessants te zien en ik ga naar het klooster om een kamer te kunnen bekomen. Na het betalen van 15 p gaan we in groep onze kamers betrekken. We komen voor een lange muur te staan (306) waar tralievensters in zitten. Het lijkt meer op een gevangenis dan op een hotel! Het zijn allemaal zeer grote kamers met 5 metalen stapelbedden elk, de mannen en vrouwen afzonderlijk per kamer. Een familie met kinderen mocht een afzonderlijke kamer bezetten. (---)

24 FEBRUARI - MOZESBERG - KLOOSTER

Om drie uur ben ik al op. Tot mijn grote verwondering kan ik het licht niet aansteken. De elektrogeengroep draait 's nachts niet. (---)

Het is meer dan vier uur als we vertrekken. Juist naast het klooster staan enkele kameeldrijvers te wachten op klanten. Zij vragen 25 p. (---) Het kamelenpad is smal en mijn kameel loopt links van de weg naast een steile afgrond. Bovendien is de mijne in een slecht humeur (bronstig!) want telkens er een andere kameel hem rechts passeert, grauwt hij vervaarlijk. Het is een hele belevenis!

De Mozesberg is 2285 m hoog en vertrekkend van het klooster dat op een hoogte van 1580 m ligt zijn er nog 700 m te klimmen. De tocht met de kameel duurt ongeveer één uur en dan komt men op een klein platform waar de 734 trappen naar de top beginnen. Op zeker moment zie ik een mooie rode streep aan de einder. Indrukwekkend is de lange sliert toeristen met zaklampen die ook de berg beklimmen. Het geeft een soort samenhorigheidsgevoel! Op het platform staat Mohammed ons op te wachten. Hij heeft er een tentje waar men warme thee en andere zaken kan kopen. De warme thee is zeer welkom!

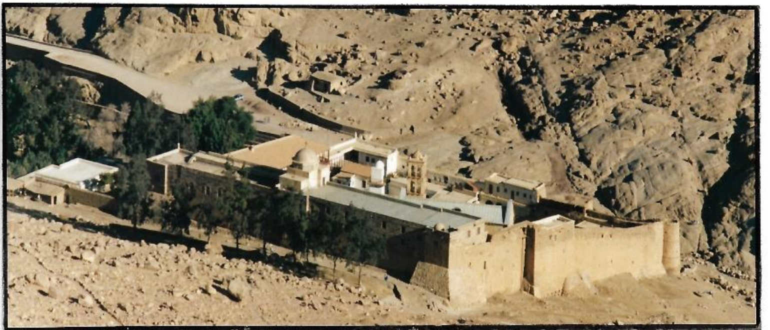
Nu nog de trappen. Ik had gevreesd dat ik daar moeite mee zou hebben maar het gaat heel gemakkelijk en helemaal niet vermoeiend. Om 5.50 uur zijn we op de top van de berg waar het zeer druk is. Veel toeristen brengen er de nacht door in slaapzakken. Er staat ook een kapel (308). (---)

Om 6.13 uur neem ik mijn eerste foto van de zonsopkomst (306). Ik ben van dit moment niet zo onder de indruk, misschien omdat er wat nevel aan de horizon is. De top van de Catharinaberg, die 2639 m hoog is, kan men van hieruit goed zien. Om 6.45 uur beginnen wij de afdaling. Op een zeker moment komen we in een vlakte waar een groepje toeristen uitrust. Op mijn vraag naar het kamelenpad antwoordt de gids dat wij er al voorbij zijn en dat wij de afdaling aan het maken zijn langs de 'drieduizend trappen'. Hij beweert dat dit zeer mooi is en we zetten onze weg voort. Het landschap is inderdaad adembenemend!

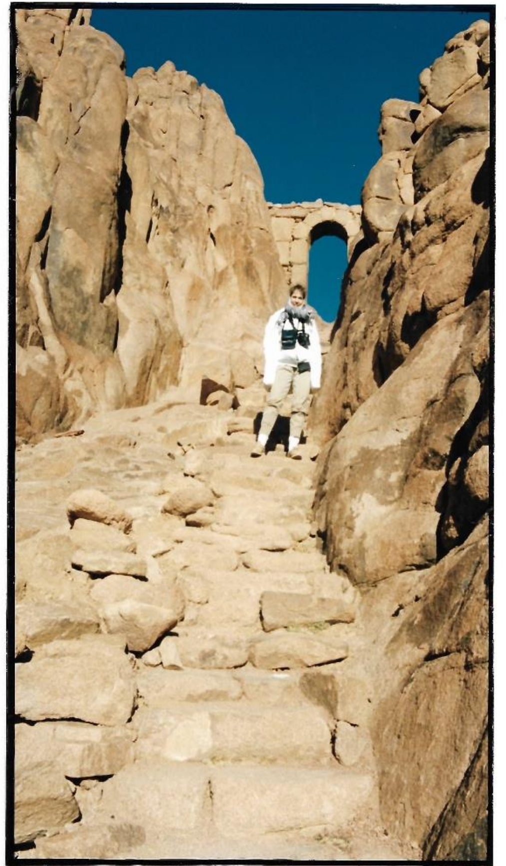
308 - 313

De eerste poort die we tegenkomen is die van Sint-Antonius. De volgende (312) is de 'biechtpoort'. Het berglandschap is inderdaad fantastisch mooi (309). De afdaling is wel vermoeiend zodat we een drietal pauzes inlassen. Het is opvallend hoeveel oudere mensen die tocht maken. Het pad slingert enorm en dat is er ook het mooie van. Op een zeker moment zie ik het klooster in de diepte liggen (310).

Rond negen uur zijn we terug op onze kamer. Het is al goed warm aan het worden. Nu nog naar de eetzaal voor een stevig ontbijt (bruine bonen in een lekker sausje). We bezoeken nu het klooster. Er is slechts weinig toegankelijk voor de toeristen. Behalve de kerk die wel de moeite waard is vanwege zijn weelderige versiering en talrijke iconen, is er niet veel te zien. Ik zie er ook een ingelijst document ondertekend door Bonaparte. Om de iconen in de gang te bekijken juist voor de ingang van de eigenlijke kerk gebruiken enkele toeristen een zaklamp, want het is er betrekkelijk donker.

Wat wel nog de moeite waard is, is het bezoek aan het kerkhofhuisje (knekelhuis, 'charnel house') waar de beenderen en hoofden van de begraven monniken bewaard worden. Op foto 311 zien we de monnik Stephanus. Zijn volledig geraamte is gekleed. Hij was architect en leefde in de zesde eeuw.

Er is nog een interessante souvenirwinkel waar mooie prentbriefkaarten en zelfs een catalogus te koop zijn. Men zou die eigenlijk eerst moeten lezen alvorens het klooster te bezoeken. Om elf uur is het bezoek afgelopen (---).

Het is reeds donker als we in Caïro aankomen. Ik laat mij afzetten aan het station en ga naar mijn hotel dat in het oostelijk deel van de Ramsesstraat ligt. (---)

25 FEBRUARI - CAIRO - MUSEA - MOSKEEEN

Vandaag is het de laatste dag! Gelukkig vertrekt het vliegtuig maar om 18.30 uur en kan ik zo nog de hele dag volledig gebruiken. Het ontbijt is uitstekend: ronde verse broodjes zoals bij ons. Nadat ik mijn bagage bij de receptie heb achtergelaten verlaat ik om zeven uur het hotel.

Met een taxi rijd ik naar het 19e eeuwse Abdin paleis (Qasr el-Gumhuriya). Er zou een deel ervan als museum zijn opengesteld. De ingang is bewaakt door soldaten, die niet erg vriendelijk zijn. Ik krijg de indruk dat het niet te bezoeken is ofwel ben ik er nog te vroeg. Het is trouwens nog geen acht uur. De voorgevel van het lage gebouw ligt volledig in de schaduw. Het is zelfs geen foto waard! Dit museum bezoek ik wel in 2001 (*Eg...*, pp. 22-23).

Vandaar ga ik te voet naar het islamitisch museum. Ik ben er ook nog te vroeg en zit op een café-terrasje waar ik een thee drink en de voorbijgangers bekijk. Ik heb er een mooi uitzicht op een winkel met koperen lampen die men veel in Caïro ziet (314) met op de achtergrond het museum. De typische Arabische waterpijp (315) wordt ook 'vereeuwigd voor het nageslacht'. Op het schoteltje bovenaan ligt een reserve tabakshouder en een tangetje waarmee de stukjes brandende houtskool bij de tabak worden gelegd.

Het museum opent om negen uur. De ingang is moeilijk te vinden, want die bevindt zich op de zijkant rechts van het gebouw. Binnenin en zelfs buiten zijn er mooie foto's te nemen. Volgens de *Kosmos* reisgids zou er een catalogus te koop zijn. Ik heb er alleen maar een paar ansichtkaarten gevonden. Er zijn 23 zalen te bezoeken. Vooral de verzameling keramiek is schitterend. Een keramisch bord met als tekening een oud zeilschip (316) wekt mijn bijzondere interesse. Het zou gemaakt zijn in de l6e - l7e eeuw in Isnik in Midden-Azië en is van het type Rhodes en Damas. Diameter: ongeveer 35 cm.

Er liggen ook mooi versierde korans met een afbeelding vande grote moskee in Mekka met de Kaäba. Men leert er de Arabische kunst appreciëren, hoewel dit helemaal niet het doel is van mijn reis, maar toch aardig meegenomen!

Om 10.20 uur is dit bezoek ten einde en ik ga nu naar de Bab Zouwela waar ik de el-Moeyyad moskee wil bezichtigen. Volgens de *Cantecleer* reidgids is dit de 'mooiste en waardigste van alle gebedshuizen in Caïro'. De zeer mooie toegangsdeuren (afkomstig van de Sultan Hassan moskee) kan ik niet fotograferen, omdat er herstellingen aan de gang zijn. De moskee dateert van 1422 en wordt ook nog wel de Rode Moskee genoemd. Persoonlijk vind ik ze niet bijzonder mooi (misschien wegens de aan gang zijnde restauraties?). Met een gids ga ik op het dak waar ik de grote 51 m hoge minaret (317) van dichtbij zie. De beide minaretten staan eigenlijk op de Zouwela poort, ook nog 'Mitwalli' genoemd.

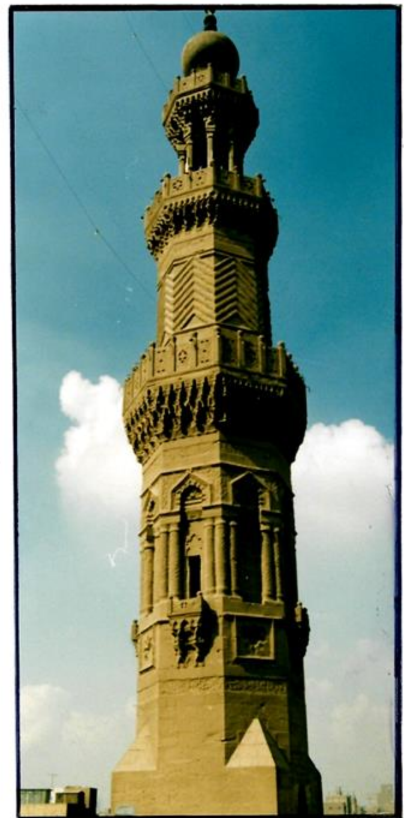
Tegenover de ingang van de moskee staat er een mooie gave sebil (fontein) gebouwd in 1408 door sultan Farakh, de zoon van Barkoek. De foto komt veel voor in reisgidsen.

314 - 318

Ik volg nu de Darb el-Ahmar straat tot ik aan de Kajimas el-Ishaki moskee (1481) kom. Dit is nu volgens mij wel een van de mooiste moskeeën, hoewel niet zo bekend. De minbar en mihrab zijn er prachtig (318). Ik sta in bewondering voor het mooie paneel met de Kaäba van Mekka. De moskee is rijkelijk versierd. Onder de tapijten zou er een mooie vloer liggen.

Nu nog naar de Blauwe Moskee (ak-Sounkor). De buitengevel is niet mooi en ook de binnenplaats ziet er rommelig uit. Aan de ingang zit er een gesluierde vrouw met een kindje. De vrouw rechts op de foto 319 geeft de toegangskaartjes. Voor het schieten van dit plaatje wil zij natuurlijk een fooi, wat zij betekenisvol met haar linkerhand toont!

Hoewel de moskee uit 1347 stamt zijn de beroemde uit Damascus afkomstig blauwe tegels (321) slechts in 1652 aangebracht. De minbar is van polychroom marmer uit de 14e eeuw. Ik neem er talrijke foto's waaronder ook die met een grote klok (320). Dezelfde foto is prachtig afgedrukt in kleur in de *Insight* reisgids. De klok wijst 11.20 uur aan.

Om 11.25 uur zit ik reeds in een taxi naar het Gayer-Anderson museum, dat grenst aan de lbn Tulun moskee. Het wordt ook nog 'het huis van de Kretensische vrouw' genoemd. In twee zeer fraaie, gerestaureerde en onderling verbonden huizen uit de tijd van de Mammelukken (rond 1630) zijn in mondaine 18e en 19e eeuwse Turkse stijl ingerichte vertrekken te zien met een uitgebreide collectie meubilair, textiel en glaswerk, enz. Het is er betrekkelijk donker en ik mag wel fotograferen (tegen betaling natuurlijk) maar zonder flits.

Het is er zeer mooi. De gids zegt mij dat ik toch mijn flitsapparaat mag gebruiken. Ik koop aan de ingang het nodige kaartje en begin het bezoek opnieuw. Ik neem er talrijke foto's. In de Egyptische zaal (323) zie ik een identieke kopie van het beroemde Nefertiti beeld in Berlijn, links op de vensterbank. Ik ben verbaasd van de grote afmetingen van het beeld en inderdaad, in werkelijkheid is het 50 cm hoog! Het museum dankt zijn naam aan een Engelse majoor die de twee huizen in de jaren '30 liet opknappen en inrichten. Zijn geschilderd portret hangt er ook. Op foto 322 zien we een mooi terras dat uitgeeft op een grote patio.

De Ibn Tulun moskee, die vorige keer zo een diepe indruk op mij heeft gemaakt, loop ik weer binnen om de foto's te nemen die tijdens mijn vorige reis zijn mislukt. Op de grote binnenplaats staat er in het midden de fontein en rechts de minaret (324). Binnenin zijn herstellingen aan de gang die weer voor spelbreker spelen bij het nemen van de foto's.

Het is 12.15 uur geworden en ik heb nog mooi de tijd om het Egyptisch museum te bezoeken. Na een goede lunch in het restaurant van het museum, dat ik kan aanbevelen, begeef ik mij naar de ingang. Ik neem een foto van een gedeelte van de baard van de sfinx (325). Een ander deel bevindt zich in Londen dat ik er niet heb gezien, niettegenstaande ik dit museum reeds driemaal heb bezocht. Onlangs ontdekte ik in de *National Geographic* van april 1991 een foto van het deel in Londen. In dit artikel poogde men de sfinx te reconstrueren zoals die er vroeger moet hebben uitgezien.

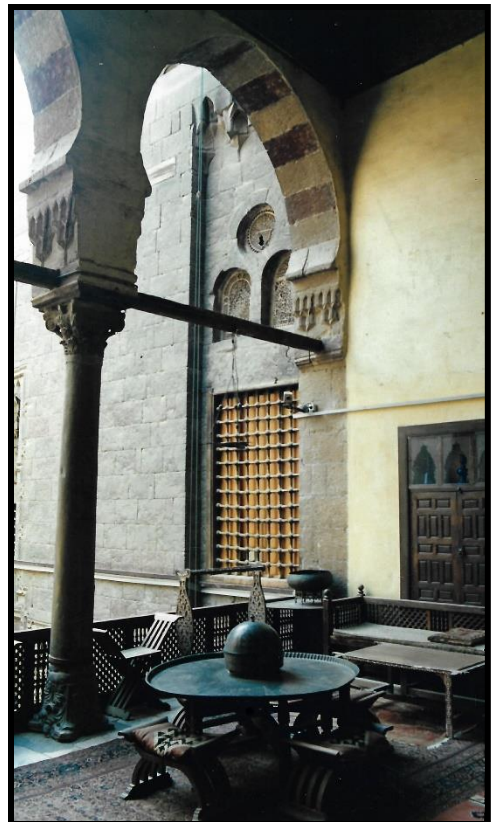
In de Amarna zaal fotografeer ik nog de vierde kolos van Echnaton die ik de vorige keer had vergeten. Ik heb eveneens een grote interesse voor de sarcofaag van Smenchkare (vermoedelijk van Echnaton?) waarvan foto 5 het bovenste deel is. De hiërogliefen op het voeteinde (328) intrigeren mij en ik zou willen weten wat zij betekenen. In de ESKE vind ik bij Perepelkin [43, p. 23] de uitleg. De vertaling van de volledige tekst van 12 lijnen is de volgende (van rechts naar links):

319 - 323

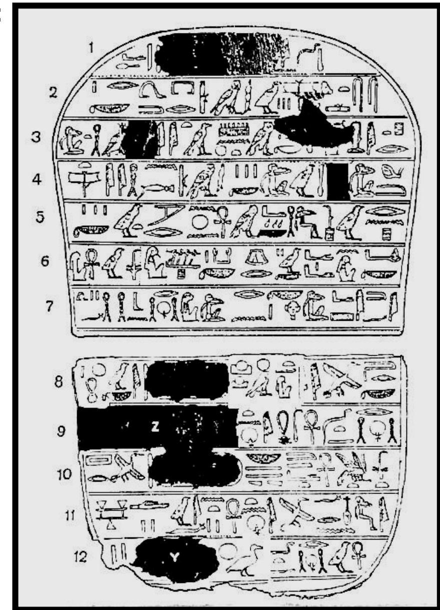

1. Recitation by [(such and such) Kia] [-may she live! (?)]:
2. I shall breathe the sweet breath that comes forth from thy mouth.
3. I shall behold thy [bea]uty constantly, (that is) [m]y wish.
4. [I] shall hear thy sweet voice of the north wind.
5. (My) flesh will grow young with life through thy love.
6. Thou wilt give [me] thy hands bearing thy food, [I] shall receive it, Liv-
7. [ing on truth (?)]. Thou wilt call upon my name eternally (and) it shall not fail
8. from thy mouth. [M]y [Lord (?) (name)]! Thou wilt be [with me (?)]
9. to all eternity, living like the Sun! [For the double of the wife, the beloved one, the big one]
10. [of] the King of Upper and Lower Egypt. living on truth, Lord of the two lands, [Neferkheprure, the Unique for Re], the good son
11. of the living Sun, who will be here
12. living to all eternity, [Kia] [-may she live! (?)]

De twaalf lijnen tekst zijn volgens Perepelkin een gebed van Kiya, bijvrouw van Echnaton en de oorspronkelijke eigenares van de sarcofaag, aan Echnaton. De mysterieuze sarcofaag waarover al zoveel inkt is gevloeid, werd in 1907 door Th. M. Davis ontdekt in het graf KV 55 in de Vallei der Koningen. Hij vond er ook de vier canopen die Perepelkin ook toeschrijft aan Kiya, waarvan er drie (330) zich in de Amarnazaal van Caïro bevinden en één in het Metropolitan Museum van New York (zie p. 210). Professor G. T. Martin denkt er anders over. De sarcofaag zou volgens hem voor Echnaton bestemd zijn, maar werd niet voor zijn begrafenis gebruikt. De lichamen van de canopen zouden ook oorspronkelijk voor Echnaton zijn bestemd [44]. Hij is echter niet zeker dat de deksels oorspronkelijk bij de lichamen behoorden. Aldred denkt dat het deksel het hoofd van Meritaten voorstelt. Volgens Perepelkin is het Kiya. Martin sluit niet uit dat het Echnaton is. Het hoofd draagt de Nubische pruik, ook gedragen door Echnaton.

Om de discussie af te ronden hebben we nog in 1975, de bewering van Hanke [45, p. 93] dat 'Kiya' een troetelnaam van Nefertiti is. In dit geval zou de uitleg van Perepelkin aanvaardbaar zijn. Volgens Hanke was de sarcofaag voor Nefertiti bestemd, maar later niet voor haar begrafenis bruikt. Ik heb veel moeite om trekken van Echnaton te herkennen in de canopendeksels. Ik vermoed dat het Kiya is.

Perepelkin verwijst ook naar de calcieten potten met de naam van Kiya erop. Ik had het geluk die van Londen te kunnen fotograferen (327). In zijn werk is een foto van die van New York afgedrukt, die nog kompleet is [43, p. 76]. Op het Londens stuk staat de naam van Kiya onderaan rechts [V31 (k), Z4 (y), M17 (i), G1 (a)]. Haar titel begint met: 'The wife, the beloved, big, of the King (Echnaton)', zie tekening op p. 209.

(---)

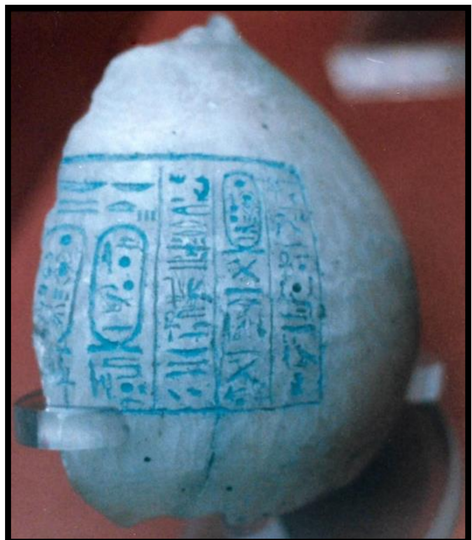
Ik fotografeer nog de wanstaltige koningin van Poent uit de Hatchepsoet tempel. Mijn mooiste foto is volgens mij die van de vier albasten canopenhoofden van Toetanchamon (326).

324 - 330

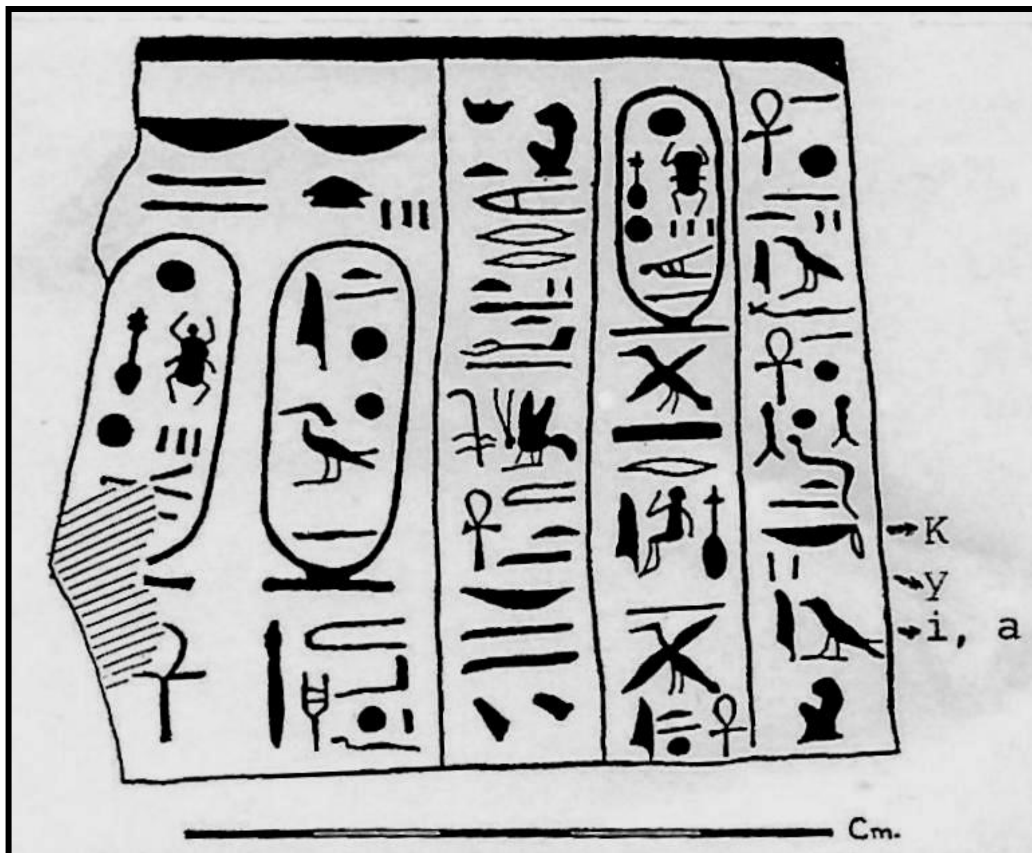

Om 15.45 uur ben ik klaar met mijn museumbezoek. (---) Ik ga nu naar het Ramsesplein om het mooie beeld te fotograferen (329). Het is ontdekt in Memphis in 1888 en voor het station geplaatst in 1955 (ten prooi aan de luchtbevuiling!). Ramses II is tien meter hoog en weegt 65 ton.

Nu nog mijn bagage ophalen in het hotel en dan naar de luchthaven.

(---)

Om 19.03 uur stijgen we op en landen om 23.20 uur plaatselijke tijd. Terug van weggeweest! Nu nog met spanning uitzien naar de foto's!

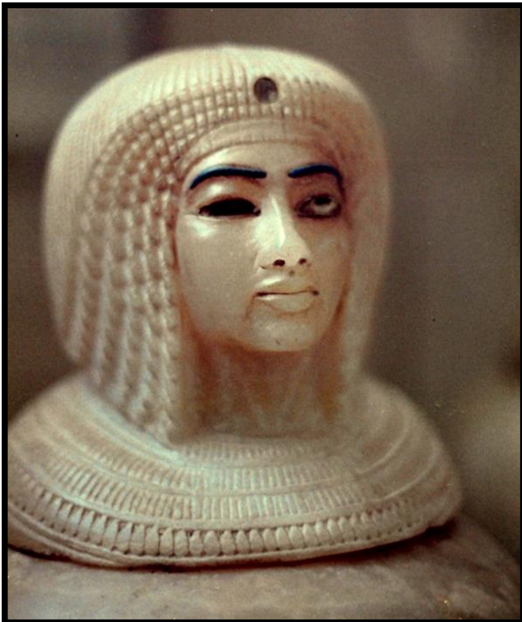

Tekening op calcieten pot met naam van Kiya (naar H.W. Fairman) (zie p. 207)

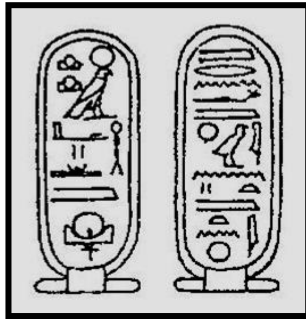
Toevoeging 2017 - Bijkomende foto's canopen Caïro (1990) - 4de canope Metropolitan Museum New York (2012) (zie ook p. 184)

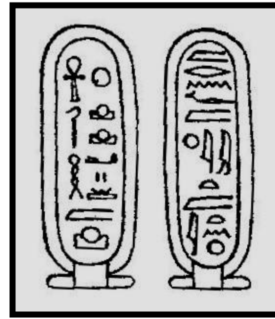

1e reeks (Tutu)

2e reeks (Any)

Brief van de heer Peter Dils van 8 mei 1990 (uittreksel, fotokopie)

(...)

Uw vraag is niet zonder belang, om niet te zeggen dat ze essentieel is, want in Egypte werd een naam niet eenvoudigweg gegeven omdat die goed klonk of zo, maar zeker de namen van de farao's en dus ook die van de koninklijke Aton drukken een programma-inhoud uit. Als dan tussen jaar 8 en jaar 12 – de exacte datum is wegens ontbreken van gedateerde stukken uit de tussenliggende jaren onbekend, maar E. Hornung (*Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*, Wiesbaden 1964, p. 83) stelde jaar 9 voor en daaraan houdt men zich algemeen – de namen van de Aton veranderd worden, dan moet dat beantwoorden aan een wijziging in het (propagandistische) programma, in dit geval een religieuze verstrakking. Voor de betekenis van de naam verwijs ik u naar de bijdrage van Jan Assmann in *Lexikon der Ägyptologie*, vol. I, kol. 529-530 (bij "Aton") waar de relevante vroegere literatuur vermeld wordt.

Ik stel volgende transcriptie voor:
1e serie: (ꜥnḫ Rꜥ-Ḥr-ꜣḫtj, ḥꜥj m ꜣḫ.t)|
(m rn.f m Šw ntj m ỉtn)|
2e serie: (ꜥnḫ Rꜥ, ḥḳꜣ ꜣḫtj, ḥꜥj m ꜣḫ.t)|
(m rn.f m Rꜥ (ỉ)t, ỉj m ỉtn)|
Opmerkingen:
1) Soms wordt ꜥnḫ in de eerste cartouche van de eerste serie niet gelezen omdat het een klein tekentje is voor de borst van de valk dat ook in heel andere contexten kan voorkomen (bvb. bij de Horus-valk op de serech in monumentale schrijfwijzen van de Horus-naam van koningen) en omdat het soms afwezig is. Omdat er in de tweede serie geen twijfel kan zijn over de aanwezigheid van ꜥnḫ, verkies ik het in de eerste serie ook te lezen.
2) Transcripties met hoofdletters, met j i.p.v. ỉ en y i.p.v. j, met meer puntjes of streepjes, met of zonder komma's hangen af van de grammaticale uitvoerigheid of interpretatie die de onderzoeker wenst te geven; niets daarvan is uiteraard in het hiërogliefenschrift zelf aanwezig.
3) Het woord ỉt "vader" is enkel met de t geschreven, wat niet zeer courant is, maar evenmin uitzonderlijk. Wanneer de t onder de rietpluim geschreven is i.p.v. ervoor, dan kan men dit als een speelse aanduiding opvatten om de rietpluim (ỉ) tweemaal te lezen, nl. in ỉt en in ỉj.

Nu de vertaling. Hierbij is voorzichtigheid geboden, want vertaling impliceert interpretatie. Nu is het wel zo dat elke grammaticaal mogelijke interpretatie van de Aton-cartouches wellicht aanwezig was en uitgebuit werd in religieuze teksten, maar de vraag is welke interpretatie voor de Egyptenaren primair was.

Brief van de heer Peter Dils (vervolg)

Eerst de problemen:
1) m rn.f m: het doorlopen van de ene cartouche in de andere is inderdaad eigenaardig, maar ik zie geen andere oplossing. De naam van de Aton heeft ook niet dezelfde vorming als de koningsnamen. De constructie m rn.f n (met altijd n en niet m; i.p.v. n "van" is er m "als" te vertalen) komt veel voor en leidt een explicitatie in van of hoort bij een volksetymologie van een naam. Een voorbeeld is Ḥw.t-Ḥr, nb.t-spȝ.t m rn.s n ꞽImntj.t ḫft-ḥr nb.s "Hathor, meesteres van de gouw, in haar naam van 'De westelijke die is tegenover haar heer'". D.w.z. Hathor als de Thebaanse gouwgodin die resideert in het westelijk gebergte dat ligt tegenover het domein van Amon van Karnak. In de papyrus Westcar wordt over de geboorte van de latere koning Oeserkaf gezegd: ỉm.k wsr m ẖ.t.s m rn.k pwj n Wsr-r.f "moge jij niet sterk zijn in haar lichaam (= het lichaam van de moeder) in deze jouw naam van 'De sterke tegen hem'". Maar mogelijk hebben we hier niet met een louter grammaticale constructie te doen. De m i.p.v. n zou daar ook op kunnen wijzen. U weet natuurlijk dat de naam (rn), zoals het lichaam, de schaduw, de ba, de ka, de ach een aspect van de persoonlijkheid aangeeft, en niet de minst belangrijke, want bvb. de tovenaar krijgt juist macht over goddelijke wezens door hen aan te spreken bij hun naam. Daarom is een vertaling "in zijn essentie als" wellicht aangewezen.
2) šw: of men nu vertaalt met de god Sjoe of met het woord "licht", het vervangen van het woord in de tweede serie cartouches maakt duidelijk dat erin de naam van de god herkend werd. Alhoewel men bij de godennaam misschien een godendeterminatief verwacht zijn we toch om twee redenen geneigd om Sjoe te lezen. Ten eerste komt in de tweede serie Re in de plaats, ook een godennaam, en ten tweede is Sjoe geen onbekende in het pantheon van de vroege Amarna-tijd (zie B. Van de Walle, *Chronique d'Egypte* 55 [1980], p. 23-36).
3) ntj m ỉtn: opnieuw een probleem! We hebben hier een niet-verbale betrekkelijke bijzin. Enerzijds kan men m gewoon als het voorzetsel met de waarde "in" opvatten, anderzijds kan men er een bijzonder gebruik van het voorzetsel in zien in niet-verbale zinnen met een substantief als gezegde: de m-identicum geeft de gelijkstelling van onderwerp met gezegde weer. De vertalingen zijn dus "die is in de zonneschijf/Aton" en "die is Aton". Hier zitten we met een essentieel probleem van interpretatie dat ik aan u overlaat. Laat mij er enkel op wijzen dat Assmann in šw en in ỉtn begrippen en geen namen ziet en als volgt begrijpt: "Tageslicht, das in der Sonne ist", d.w.z. de stralen-Aton.
4) ḥkȝ ȝḫtj: Op het eerste gezicht is ȝḫtj te lezen als een dualis ȝḫ.tj "de twee horizonten", maar dat heeft geen betekenis. Het adjectief van betrekking (bestaat niet in het Nederlands, maar vgl. lunettes solaires: dit zijn niet "zonnige glazen", maar "glazen die in betrekking staan tot de zon"), afgeleid van vrouwelijke substantieven, wordt vaak speels geschreven als een dualis (vgl. nṯr nwtj is niet "god van de twee steden", maar "de god die staat in relatie tot de stad, de stadsgod"). Dat ȝḫtj een adjectief van betrekking is wordt bevestigd door wat er aanvankelijk stond: Rꜥ-Ḥr-ȝḫtj "Re-Horus-de-horizontelijke" waar ȝḫtj ook zo een adjectief is. De "horizontelijke heerser" betekent ongeveer "heerser van de horizont".

Dit alles leidt tot volgende vertalingen die echter in hoofdzaak gebaseerd zijn op een vergelijking van de veranderingen in de cartouches en die derhalve in het licht van andere teksten mogelijk moeten gewijzigd worden:

1e serie: Leve Re-Harachte, die zich verheugt in de horizon, in zijn essentie als "Sjoe die is (in?) Aton".

2e serie: Leve Re, de horizontelijke heerser, die zich verheugt in de horizon, in zijn essentie als "Re, de vader die komt als Aton".

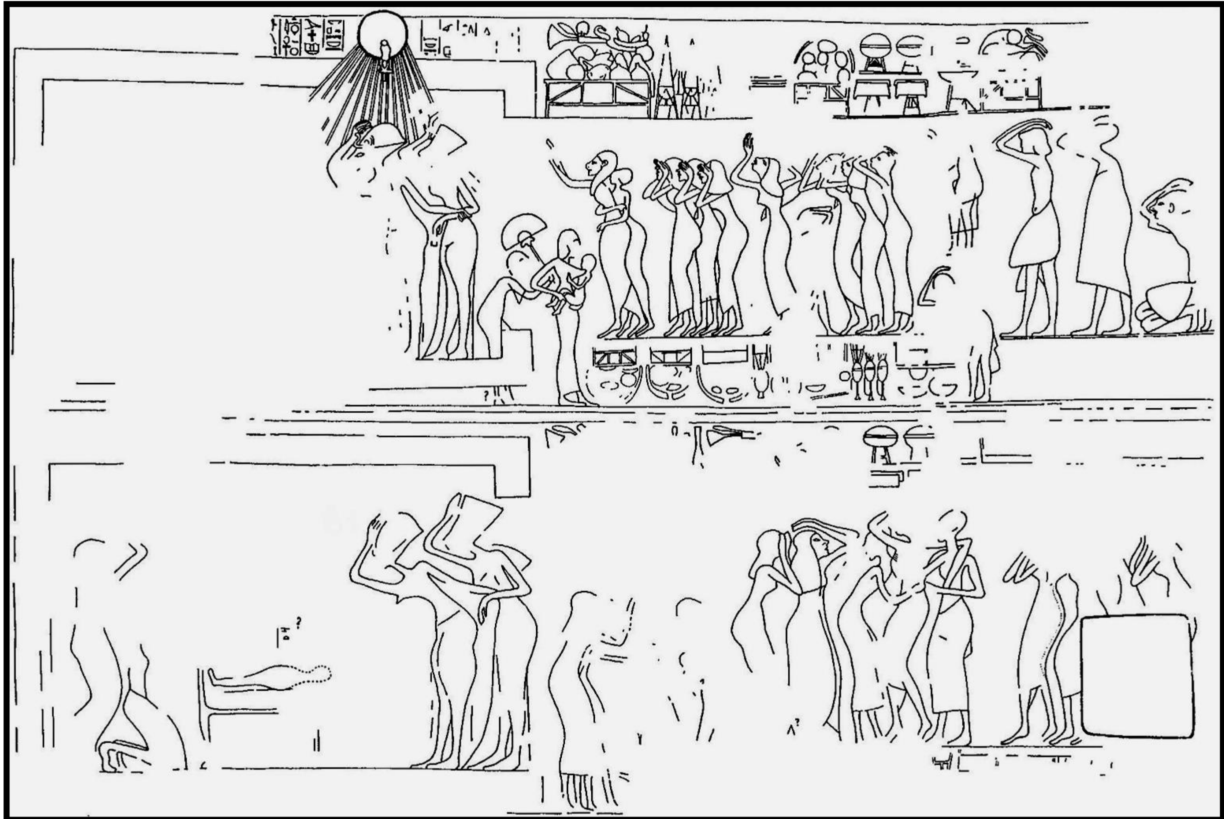
EPILOOG

De tweede reis was alweer een succes! Van mijn vooropgestelde planning (p. 95) heb ik wel niet alles uitgevoerd, o.a.: de piramides van Aboesir; de Koptische kloosters van de Wadi Natrun; de rotsgraven van el-Bersheh en de Speos Artemidos. Daarentegen heb ik onverwachts veel interessante zaken gezien, zoals de ondergrondse kamer in de Cheopspiramide, de mastaba 17 in Meidoem en de talrijke graven in Tell el-Amarna en vooral daar het koningsgraf!

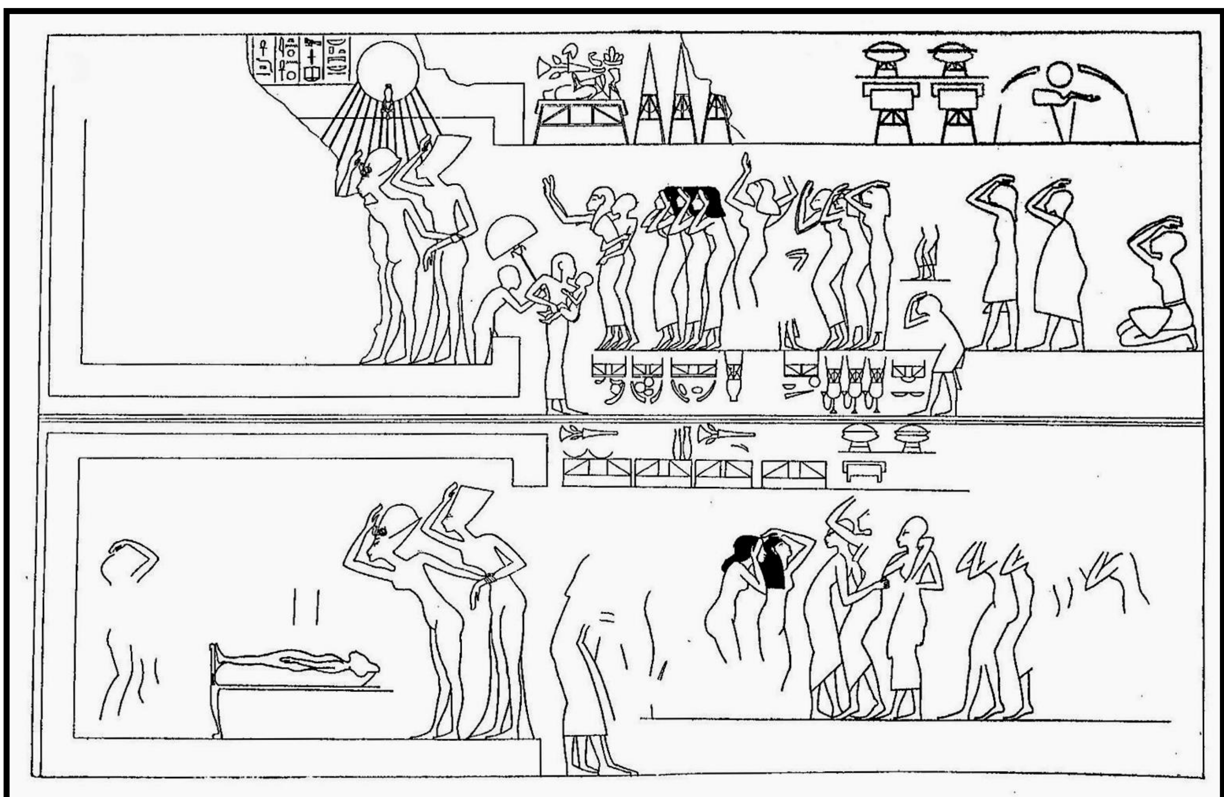
Het weer had wat beter mogen zijn en mijn verkoudheid was ook niet welkom, maar al met al is het goed meegevallen. Het is een blijvende herinnering. 'Egypte is een betoverend land' wordt mijn eindconclusie na beide reizen!

Graf Echnaton - zaal A (wand F) [40, II, pl. 58]

(met vriendelijke toelating van de secretaris van EES)

Graf Echnaton - (zelfde tafereel) [39]

LITERATUUROPGAVE *

1. Lagier, C. (1922). *L'Egypte monumentale et pittoresque*. Brussel.
2. von Däniken, E. (1990). *De Ogen van de Sfinx*. Amsterdam.
3. Schildt, G. (1955). *De Zonneboot, met de Daphne op de Nijl*. Amsterdam.
4. Davies, Norman de Garis. *The Rock Tombs of El Amarna: 6 dl.* London.
   - I. The Tomb of Meryra. 1903.
   - II. The Tombs of Panehesy and Meryra II. 1905.
   - III. The Tombs of Huya and Ahmes. 1905.
   - IV. The Tombs of Penthu, Mahu and Others. 1906.
   - V. Smaller Tombs and Boundary Stelae. 1908.
   - VI. The Tombs of Parennefer, Tutu and Ay. 1908.
5. De Gryse, Bob. (1986). *Re, Mythe en Zonnecultus in het Oude Egypte*. Liège.
6. Zauzich, Karl-Th. (1986). *Hiërogliefen lezen.* Amsterdam.
7. Brunton, Paul. (1953^3). *Geheim Egypte*. Amsterdam.
8. Lefebvre, G. (1923-1924). *Le Tombeau de Petosiris: 3dl*. Caïro.
9. Schwaller de Lubicz, R.A. (1957). *Le temple de l'homme, Apet du sud à Louqsor: II*, Paris.
10. De Gryse, Bob. (1984). *Karnak*. Liège.
11. *Archéo. L'encyclopédie de l'archéologie, nrs. 33-64*. (1987). Paris: Editions Atlas.
12. Lauffray, J. (1979). *Karnak d'Egypte*. Paris.
13. *The Luxor Museum of Ancient Art. Guide Book*. (1978). Caïro.
14. Davis, Naville & Carter. (1906). *The Tomb of Hatshopsîtû*. London.
15. Macramallah, R. (1935). *Mastaba d' Idout*. Caïro.
16. Maspero, G. (1897). *Histoire ancienne des peuples de L'Orient Classique: II,* Paris.
17. Lepsius, C. (1849-1849). *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. 6 dl*. Berlin.
18. Lauer, J.Ph., Picard, Ch. (1955). *Les statues ptolémalques du Serapieion de Memphis.* Paris.
19. Murray, Margaret, A. (1904). *The Osireion at Abydos*. London.
20. Prisse d'Avesnes. (1847). *Monuments Egyptiens*. Paris.
21. Mariette, A. (1880). *Abydos: Description des fouilles. II*. Paris.
22. Redford, D.B. (1986). *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-books*. Toronto.
23. Capart, J. (1926). *Thebes, the Glory of a Great Past*. London.
24. Davies, N. de G. (1917). *The Tomb of Nakht at Thebes*. New York.
25. KMKG. (1972). *Het Graf van Nacht.* Wetteren.
26. Campbell, C. (1912). *The Miraculous Birth of King Amon-hotep: III*. Edingburgh.
27. Schwaller de Lubicz, R.A. (1982). *Les temples de Karnak: I-II*. Paris.
28. Denon, Vivant. (1990). *Voyage dans la Basse et la Haute Egypte (1802)*, Paris.
29. Sauneron, S. (1963). *Le temple d'Esna: II*. Caïro.
30. Daressy, G. (1905). 'Hymne à Khnoum du temple d'Esnéh'. *Recueil de Travaux relatifs à la Philologie et l'Archéologie Egyptiennes et Assyriennes: XXVII,* 92-93. Paris.
31. Gabra, Sami. (1941). *Rapport sur les fouilles d' Hermoupolis Ouest (Touna el-Gebel).* Caïro.

(*) met uitzondering van de werken in tekst vermeld

32. Petrie, W.M.F. (1894). *Tell el Amarna*. London.
33. Lange, Kurt. (1972). *Egypte*. Bussum.
34. Badawy, A. 'Au grand temple d'Hermoupolis-Ouest: l'installation hydrolique'. *Revue Archéologique. XLVIII, oct-déc, 1956*.
35. Coste, Pascal. (1839). *L'architecture arabe ou monuments du Kaire. Mesures et Dessins de 1818 à 1825*. Paris.
36. Hart, George. (1986). *Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. London.
37. Capart, J. (1946). *Je lis les hiéroglyphes*. Paris.
38. Weigall, A. (1910). *A Guide to the Antiquities of Upper Egypt from Abydos to the Sudan Frontier*. London.
39. Bouriant, U., Legrain, G. & Jéquier, G.(1903). *Monuments peur servir à l'étude du culte d'Atonou en Egypte, I. Les tombes de Khouitatonou*. Caïro.
40. Martin, G.T. (1974, 1989). *The Royal Tomb at El-Amarna. The Rock Tombs of El-Amarna, Part VII.*
    I: The objects. London.
    II: The reliefs, inscriptions, and architecture. London.
41. Vandersleyen, C. (1975). *Das Alten egypten*. Berlin.
42. Egypte. (1986). *Guide Arthaud*. Paris.
43. Perepelkin, G. (1978). *The Secret of the Gold Coffin*. Moskou.
44. Martin, G.T. (1985). 'Notes on a Canopic Jar from Kings' Valley Tomb 55'. *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar: II*. Caïro.
45. Hanke, R. (1975). 'Anderungen von Bildern und Inschriften während der Amarna-zeit'. *Studien zur Altägyptischen Kultur*. Hamburg.
46. Chauvet, M. (1989). *Les aventures d'un naturaliste en Egypte et au Soudan: Frédéric Cailliaud.* Saint-Sébastien.

(Oostende, 12 november 1992)

(Oostende, 6 februari 2020)